

208
HYGIASZTIKA

VAGY IS

ORVOSI OKTATÁS,

MIT KELL TENNI

AZ EGÉSSÉG FENN-TARTÁSÁRA,

ÉS

A' BETEGSÉG' GYÓGYÍTÁSÁRA

ADDIG IS, MÍG ORVOS ÉRKEZIK.

4563

J. F. R.

írta

52.5401

Csorba József Orvos Doktor,

T. Nemes Somogy Vármegye'

Rendes Physikusa.

Dr. Csorba József Orvos Doktor
Bijunkai kórház.

Pesten

Özvegy Patzkó Joseph betűvel.

1829.

Ad consilium dandum de republica , primum est nosse rempublicam.

Cicero.

Qui enim , etiam non adhibitis Medicis ex morbis convaluerunt , ut intelligant omnino necesse est , se , quod aliquid vel fecerint , vel non fecerint , idcirco sanitatem esse consecutos. Aut enim inedia , aut copiosorem cibum , aut potum , aut sitim , aut balnea , aut eorum abstinentiam aut labores , aut quietem , aut somnum , aut vigiliam , aut eorum omnium promiscuum usum adhibentes , sanitatem consecuti sunt.

Hippocr.

Veritates abstractas , difficulter perspicimus , quae ab intelligentia sensuque plurimorum hominum abhorrent , adserta dubia , hypothetica , paucorum attentionem in se convertentia , merito repudiat ; siquidem haec neque dicta ratione tractari valent , neque sunt ejus generis , ut si omnino possint , tali tractatione opus esset. Cognitiones vero majori hominum numero necessariae aut magnopere utiles , captui plurimorum adcommodatae , quae intra experientiae ambitum versantur , quarumque in vita quotidiana facilis et obvia est applicatio , verum popularis doctrinae constituunt objectum.

Schordann

27171

9207

Előbeszéd.

Az Orvosi Tudomány a' köznép-
nél vette eredetét, ugy hogy a'
régi világban elsőben az útfélre is-
ki rakták a' betegeket, hogy az
elmenők valamit javasoljanak, ké-
sőbbben az Egyiptombélieknél az
Isis, és Serapis, a' Görögöknél
pedig Eskulápius templomába
hordták azokat. — A' kik meggyó-
gyúltak, háládatosságok jeléül te-
hetségek szerént ón, réz vagy e-

züst táblára (tabula votiva) feljegyzették, mi használt nékiek, 's azután az illy' jegyzéseket öszvegyűjtván, rendbe szedvén, lassanként lett az Orvosi Tudomány. A' szerént a' mint a nép' szaporodása, mesterséges életmódja, kivált az életben italban, ruházatban való bujálkodás által a' betegségek száma nevededett; látván azt a' Társaság, hogy az orvoslás olly széles kiterjedésű dolog: az Orvosi Tudományt a' többtől elválasztotta, 's azokat, kik a' gyógyítás gondját viselték, megkülönböztette. A' dolognak ezen li-

fejtődéséből támadott minden Században főképpen mi nálunk Keresztyéneknél, az a' tudós vetélkedés : valljon hát most, midőn az orvoslás megkülömböztett személyekre, Orvos Doktorokra van bízva, — kell e', vagy szabad e' másoknak is gyógyítani? számtalan Tudósok veszedelmesnek, a' jól rendelt Társaság' törvénye ellen való dolognak állították azt, hogy valaki, a' mibe nem ávattatott, azzal bánjon; mások ellenben a' betegségben menél közelebb lévő segítséghez ragaszkodván buzgóan okokkal mu-

togatták, hogy nem csak a' Nem-Doktorok is gyógyíthatnak; hanem még magát az Orvosi Tudományt is a' köznéppel közössé tenni (popularisálni) kell, sőt sokan a' köznép' kezébe orvosi könyvetskéket is adni szükségesnek ítélték. Az írók neveiket elhalgatom (mert nem tudományos fény keresésből írok) hanem vélekedésemet következőképpen fejezem ki: Az egészség fenntartására való eszközöket már az iskolában a' Tanítóknak, későbbben a' Polgári Társaságban az Orvosoknak a' Papokkal egyetértve volna szükség ta-

nítani. A' Faluhelyen, honnét az Orvos 4-5 órányi távolságra van, melly terhes a' várakozás, melly veszedelmes a' késedelem! A' sok elmebéli törődéssel járó mély és fellengős Tudományt a' köznép kezébe adni, vagy Recipéket eleibe írni, ebben a' tekintetben is haszontalan, sőt káros is vólna; de megnem tanítani arra, a' mi neki hasznos vagy ártalmas; betegségében mitől tartóztassa magát, mitől ne — mitsoda házi orvossághoz nyúljon, szeretetlenség, sőt keménység vólna; kivált nekünk, kik a' köznépre nézve orvosi kö-

zönséges hívatalt viselünk, – hívtelenség. Az a' közönséges panasz, hogy szegény Földmivelőink félnek az Orvostól, egyrészt a' mi vétünk: nyájassággal, oktatással igen is meglehet a' köznéppel az orvosságnak hasznát esmertetni. Légyen az Orvos szelíd, ember-szerető, tudja azon nyelvet, mely a' Népnél közönséges, meglátja, hogy bizodalommal viseltetnek hozzá, orvosságával élnek, őtet magát tisztelik, magasztalják:

„Csak mindég honni dísz, és honn boldogságot
 buzogjunk eredvén a' mély Jövendőnek

Ila űltetünk olykor szomszéd tőt vagy ágot
Hagyjuk meg nyírokját a' Magyar szöllőnek."

Írtak ugyan már a' sok Külföldi-
eken kívül a' nagy érdemű Páriz
Pápaítól fogva külömbféle név a-
latt 's külömbféle formában ezen
tztélra sok jó Hazánkíjai; de írok
én is örömet, nem tsak azért,
hogy légyen szerentsém hívata-
lomhoz képest ezen Tttes. Nemes
Vármegye minden rendű lakosai-
nak, kiváltképpen pedig a' szegény
adózó népnek tanátsot adnom, ha-
nem azért is, hogy többen próbál-
ván ezen tárgyról a' világ előtt el-

mélkedni az illy esmeretek annál közönségesebbekké légyenek. Nehéz itt is eltalálni a' közép útat, hogy se igen sokat, se igen keveset ne mondjunk: tudom hogy munkátskám sem mentt a' fogyatkozástól; azért tsak azt kérem, hogy az Olvasó ezt az én jó szándékomtól mérven, rólam mint Hazámfijait tisztelő, 's tehetségem szerént örömet szolgáló Orvosról, úgy ítéljen.

Foglalata e' Munkának.

Rövid elmélkedés az egészségnek fenn-
tartásáról közönségesen §. 1.

É L S Ö R É S Z.

A' Gyermekek-kor.

I-ső SZAKASZ. *A' Gyermekek-kor egészséges
állapotba.*

- A' köldök sinórról, és a' feresztésről. §. 2.
A' Gyermekek táplálásáról. §. 3.
Azon esetek, mellyek az Anyát a' szopta-
tástól mentik. §. 4.
A' Dajka választása, 's tartása. §. 5.
Mi módon lehet Anya vagy Dajka tej nél-
kül táplálni a' gyermeket. §. 6.
A' Tisztaság hasznos, és szükséges voltáról,
és arra való nagy gondról. §. 7.
A' lélek' ki-fejtdzéséről röviden. §. 8.

II-dik SZAKASZ. A Gyermek-hor, bete-
ges állapotban.

- * A' gyermek' születéskori beteges állapot-
járól. a) Feje daganatjáról. §. 9.
- Ila a' kiseded nem vizelehet. §. 10.
- A' kiseded sárgasága. §. 11.
- A' kiseded' kéksége §. 12.
- A' kiseded szeme fájásáról §. 13.
- A' kiseded bőre gyúladásáról, közönséges
névvel tsúzról, orbántzról, Sz Antal tü-
zéről. §. 14.
- A' bőrnek hójagos kopásáról. §. 15.
- A' kisededek' szájoknak gombás kisebese-
déséről §. 16.
- A' kiseded' olt-vararól. §. 17.
- A' gelesztákról. §. 18.
- A' kehelésről. §. 19.
- A' pipről, vagy hártvás torok-gyékről. §. 20.
- A' görvélyről, vagy Mirigy betegségről. §. 21.
- A' test' görbeségéről. §. 22.
- A' bőrön látszó ki-ütésekről. §. 23.
- A' hójagos himlőről. §. 24.
- A' mentő-himlőről, vagy Tehén-himlőről,
(vaccina) Véd-himlőről. §. 25.
- A' fattyú-himlőről. §. 26.
- A' veres-himlőről. §. 27.
- A' skárlát ki-ütésről. §. 28.
- A' kisededek' agy-vízkórságáról. §. 29.
- A' szamar hnrutról. §. 30.
- A' Vitus Tántza. §. 31.

MASODIK RÉSZ.

A z é r e t t k o r .

I-ső SZAKASZ. *Az éretrkorú ember egészséges állapotban.*

1. A' levegőről	§. 32.
A' levegőnek nehézsége	§. 33.
A' levegőnek melegsége vagy' hidegsége.	§. 34.
A' levegő nedvessége	§. 35.
A' levegő mozgásról, vagy szélről.	§. 36.
A' levegő világossága.	§. 37.
A' levegő electricitásról	§. 38.
A' levegőnek vegyületéről, és alkotó rész.	§. 39.
2. A' tápláló eszközökről.	§. 40.
Az étkek könnyűségéről.	§. 41.
Mi a' leg-egészségesebb étel általánosan,
nem lehet meghatározni.	§. 42.
Mitől függ az étkek' tápláló tulajdonságok.	§. 43.
A' tápláló részekről alkészetek szerint.	§. 44.
Hidegen, vagy melegen jobb ^é az ételt enni.	§. 45.
Mennyit kell enni.	§. 46.
Mikor, és hányszor kell napjában enni.	§. 47.
A' plántákkal való élésről.	§. 48.
A' gyökerekről.	§. 49.
A' gyümölcsökről.	§. 50.
A' szemes veteményről mellyek fűvészi név-
vel polyvások	§. 51.
A' gombák.	§. 52.
A' tészta süteményekről.	§. 53.
Az állati eledelekről közönségesen.	§. 54.

Mellyik állat' húsa jobb	§. 55.
Az emlős állatoknak húsok.	§. 56.
A' tejről.	§. 57.
A' disznó húsról.	§. 58.
A' vad-húsról.	§. 59.
A' madarokról.	§. 60.
A' két életű állatokról.	§. 61.
A' halakról.	§. 62.
3. Azon dolgokról, melyek az étel' megkésztéséhez tartoznak.	§. 63.
A' sóról.	§. 64.
A' fűszerszámokról.	§. 65.
A' tzukor, és méz.	§. 66.
A' zsírról.	§. 67.
Az étkek festéséről	§. 68.
Az edényekről, melyekben az ételek késztetnek.	§. 69.
4. Az italokról.	§. 70.
Az italok külömbsege	§. 71.
A' víz.	§. 72.
A' viznek tulajdonsága.	§. 73.
Mennyi vizet kell egy nap inni.	§. 74.
A' vízzel készült más italokról.	§. 75.
A' kávéról	§. 76.
A' tsokoládéről.	§. 77.
A' borról.	§. 78.
A' serről.	§. 79.
A' palinkáról; 's annak fajzatiról.	§. 80.
Fő, és közönséges regula a' borral, és a' borszeszes italokkal való élésről.	§. 81.
5. A' ruházatról.	§. 82.

6. Az öt érzékenységek gyakorlásáról.	§. 83.
7. A' nemző részekkel való élésről.	§. 84.
8. Az önkényes mozgásról.	§. 85.
9. A' nyugvásról.	§. 86.
10. Az aluvásról.	§. 87.
Mennyit kell alunni.	§. 88.
A' lélek munkásságának az egészségre való befolyásáról.	§. 89.

II-ik SZAKASZ. *Az érett korú ember beteges állapotban.*

A' gyengeségről.	§. 90.
------------------	--------

A' LÁZAKRÓL.

A' lázokról közönségesen	§. 91.
A' láz (hideglelés) formája, 's lefolyása.	§. 92.
A' láz elosztása.	§. 93.
I. A' bujdosó, vagy időközönként megszűnő lázról.	§. 94.
Kimenetele a' bujdosó láznak, vagy megszűnő hideglelésnek.	§. 95.
A' bujdosó láz' gyógyításáról.	§. 96.
II. A' folyvást-tartó lázról. Ennek nemeiről.	§. 97.
1. gyúlasztó lázról.	§. 98.
2. A' rothasztó lázról.	§. 99.
3. Az ideges lázról.	§. 100.
4. A' gyomorból, és belekből származott lázról.	§. 101.
A' belekből származott láznak fajai.	§. 102.
A' náthás és rheumás lázról.	§. 103.
A. tsuzról vagy Orbántzról.	§. 104.

A' GYÚLADÁSRÓL.

- A' gyúladásról közönségesen. §. 105
 A' gyúladás kimenetele. §. 106.
 A' gyúladásról különösen. §. 107
 A' vér hasról. §. 108.
 A' pokolvarról. §. 109.
 A' bujasenyvről (syphilis) vagy vénusi betegségről, köznép szavával frantzúró. §. 110.
 A' víziszonyról vagy dühösségről, veszettségről. §. 111.

T O L D , A L É K.

- Ezen oktatás szükséges voltáról. §. 112
 Közönséges Régulák mellyekre vigyázni kell az élet veszélyében lévők körül. §. 113.
 Azon segítő eszközökről, mellyek az élet veszélyében lévők körül szükségesek. §. 114.
 A' felélesztés eszközeit meddig kell folytatni. §. 115.
 A' valóságos halálnak jelei. §. 116.
 Az elrejtődzéstől fél éledhető életnek jelei. §. 117.
 A' meg nyomatott Gyermekről. §. 118.
 A' külső erőszak, és ütés által való megsértésről. §. 119.
 A' fel akasztott, vagy meg fúladt emberek-nél szükséges segítségről. §. 120.
 Az ártalmas gőzök, és zárt levegő által való meg fúladasrol. §. 121.
 A' meg fúlásról, midőn a' torokba akad valami. §. 122.
 A' vízbe fúladtakról. §. 123.
 A' meg fagyottakról. §. 124.
 A' menykő-ütöttek segítségéről. §. 125.
 A' méreggel meg-étettek' segítségéről. §. 126.

Rövid elmélkedés az egészségnek fenn-tartásáról közönségesen.

1. §.

Ha minden Szülék és Tanítók eleitől fogva arra oktatnák gyermekeiket, hogy magokat nem csak lelki; hanem testi tekintetből is tanulnák megismereni, ha elnem felejtették a Delphiben lévő Böltsesség templomán olvasható ezen feljúlirást: *Γνωθι σεαυτον* az az esmérd meg magadat; ha a' leányok némelly szükségtelen tanítások helyett, a' nevelés fő igasságait tanulnák meg, vagy a' Románok helyett a' diaeticus Írókat olvasnák: úgy bizonyára szerentsébbek lennének mind magunkra, mind a' társaságra nézve. Még pedig annál szükségesebb volna ez az oktatás, mennél mesterségesebb pallérozotabb életet élünk. Ugyan is az élet fenntartására ingerlő ösztön (instinctus) megtanítja az Állatokat arra, mi nekik hasznos, mi ártalmas; a' mint ezt táplálások, nemzések' módja megmutatja: 's az Ember az, a' ki a' társaságban lévő bővség, mesterség által könnyen bujálkodásba 's a' miatt veszedelembé esik, ha őtet ettől őrzkedni értelme 's okossága nem tanítja.

Az egészség talpköve boldogságunknak, e nélkül a' ki a' világnak minden gazdagságával bír is, magát megelégedettnek nem érzi; valamint ellenkezőleg sokszor száraz kenyérel és vízzel élő szegény ember képéből is bol-

dogság tetszik ki. *) Ha a' gyermek e g é s s é g e s S z ü l é k t ő l származott, az egészségnek mivoltát valamint kezdetben, úgy későbbben is az első esztendei vele való bánás határozza meg: 's mivel éppen itt legtöbb hibát látok, azért szóllok ezen két pontból:

A) Ámbár imitt a' mott lehet is példát látni, hogy a' törvénytelen agyból született (fattyú) gyermekek testi és lelki tehetségekre nézve is jelesek, úgy hogy több nemzeteknél szinte példa beszéddé lett, hogy a' szerelmi gyermeke (*Kind der Liebe*) szerentsésebb; — mindazonáltal, ha a' dolgot még fontosabban vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy a' házassági élet valóságos eszköze az egészséges gyermekek-nemzésének, és nevelésének, és így kútfeje a' társaság boldogságának. Ezt mutatja a' Nemzetek' története, mellyek mind addig virágoztak, míg a' házassági élet betsben tartott, — ezt mutatják azon jegyzések, mellyeket ebben a' részben a' gondos Tudósok tettek, és a' mellyekből kitetszik, hogy száz fattyú gyermekekből alig maradnak tizen életben; noha a' pallérozott Országokban közönséges Vigyázat van reájok. **)

*) Sírak könyvének 30-ik résziben: Jobb ha szegény és egészséges az Ember, mint ha gazdag, és egészsége nintsen. Az egészség és vidamság jobb az aranyból, és az egészséges test, jobb a' temérdek jószágnál, semmi gazdaság sem hasonlítható az egészséghez.

**) Et si quando nascuntur ex istis concubitibus illi-
eitis quidam, existimandum est de tali commix-

A házassági élet a nemzésre való indulatot az óktalan állatokénál feljebb emeli, rendben tartja, és a szeretet, 's az élet terhe könnyebítésére való költsönös készség által az embert szerentséssé teszi; a nemzett gyermekek gondviselésére, nevelésére, fordítván ezen szent kötelességnek telyesítését, azt követő meglegedéssel boldogítja!! Valakik tehát egészségesek, 's ember kort értek, házasodjanak meg, nem tsak a magok, hanem a Társaság eránt tartozó kötelességből is. Ne engedjék magokat a bétűszott tsábító módi által meggyédítettetni! Valamint az Erköltsi törvény és a Vallás tiltja az Asszonyi nemmel való rendetlen közösülést, úgy az Orvosi-Tudomány tanítja, hogy az egészségnek és a hosszú életnek ellensége az!

A szerelemmel házassági életlen kívül való élés ingerli a külömbféseléség, válogatás, és ujság által az állatiöszönt, és a testiség utoljára erőt vesz egészen az Emberen. Innen nem tsuda, hogy mértékletlenség következvén, ez maga után betegséget és rövid életet hoz, még pedig annál sullyosabban, mennél hésőbbre marad a következés.

B) Ha tehát valaki olly szerentsés, hogy a Vallás 's Hazai törvények szerént Atya, vagy Anya, im' ezeket jegyezze meg:

tione meretricum, degeneres populos ignobiles, et furentes libidine, fore procreandos ot ad extremum universalem plebem ad deteriora, et ignobilia vergentem. Petri Gregorii de republica Lib. XIV.

Midőn a' gyermek a' világra születik, bámúlásra méltó változást szenved: ez a' gyenge tsak az Anyja méhében, az Anyja véredényjei, 's teste melege által ápolgattatott teremtés, ekkor egyszerre a' nagy világgal lép öszveköttetésbe és munkásságba, érzésében nagy változést (katastróffot) áll ki: az ő plánta forma élete, egyszerre állati-életté lészen. *)

-
- *) Ha a' több organumokban történő változásokat elhalgatom is, a' mit a' Physiologia szépen elő ad, megmutatja ezt a' vérforgás. Tudnillik: a' Természet örökös törvényje szerint Mechanical, Chemiai, és Dynamica okoknál fogva tátott szájjal szivja bé a' levegőt a' született kiseded tüdőjébe, a' melly bélehellés a' kilehellést is szükségesképen maga után húzza, a' mint azt az arra következő szokott sírás forma kialtása mutatja. A' tüdő ez által munkásságba jöven 's ennek szöveten kiterjedvén most már a' vér, a' tüdő ütären (arteria pulmonalis) a' tüdőbe hat, és onnan a' tüdő véreren (vena pulmonalis) a' Szív' bal kamarájába megy már éltető levegővel megfrissítve, 's innen az aortán oszlik el az egész testben. Ez által öszve nő a' Botal útja, bedugul a' két kamarátska között lévő tojásos lyuk, mellyen születés előtt a' jobb kamarából egyenesen a' bal kamarába, nem pedig a' tüdőbe ment a' vér (kivéven azon ritka esetet, a' midőn ez a' természet játéka miatt meg nem történik, 's ez által a' gyermek kék színét megtartván, mint egy amphibiumi életét is megtartja a' vér tökéletlensége miatt, melly esetben közönségesen halál következik). Így elkezdődvén az új circulatio, a' mit az eleven egy minutum primum-ban 120—130 pulsus mutat, a' nádra pogátsából a' köldök vért hozó artéria megszűnik munkálkodni és lüktetni, feltseréli a' kiseded élődő (parasytica) életét, az ön szabad élettel a' köldök edények 's pogátsa által Anyjával való öszveköttetését félbe szakiasztván. —

Nem tsuda tehát, hogy a' mint a' szomorú tapasztalás mutatja, az első 8, 14 nap alatt, sokan a' halálnak áldozatjává lesznek. Tsak a' legközönségesebb okokat szemlélvén a' kisdetek haláloknál, úgy találjuk, hogy maga a' születés baja, és a' bábáknak kisdedekkel való bánások, tisztátalanságba való tartás, meghűtés, a' rossz eledel, fő okai a' kisdetek haláloknak, még pedig fájdalom! annál gyakrabban, mennél inkább eltávoztunk a' természetes élet módjától.

E L S Ő R É S Z.

A' Gyermekek - kor.

I-ső S Z A K A S Z

A'Gyermekek-kor, egészséges állapotban.

2. §. *A' köldök-sinorról, és a' feresztésről.*

I. A' Természet minden született állatnak ápolgatójává rendelte a' nemző párt, 's a' Szüléknek vigyázásokat, nyájasságokat tökéletesen semmi ki nem pótolhatja; tsak az embernél vonja el a' Férfit a' Társaság kötele, az Anyát gyengesége, vagy némellykor a' módi. A' köldök-sinor elvágását a' társaságos életben egy más, nevezetesen a' bába szokta tenni: a' mit (a' mint az emberiség históriájából 's más

szülő állatok szemléléséből lehet kiboznunk) vagy a' szülő maga tett, vagy a' természet, minekutánna a' köldök-sinórba való vérforgás a' felsőbb jegyzés szerént megszűnt, maga véghez vitt, a' mint ez még most is az Indusoknál úgy van. Noha ez a' foglalatosság olly kitsinynek látszik, még is ennek helytelenül lett végbe viteléből következnek gyakran halálos vérfolyások, kisebesedések, a' has-hártyának gyúladása. Okosan kell hát lekötni a' köldök-sinórt, minekutánna a' gyermek az Anyja alatt 2, 3, minutumot feküdt, és kiáltott, mint egy három ujnyira a' gyermek hasától szélesebbetske galandal (gyólts széllel) kettős tsméra: és a' tsmón egy jó hüvelyk ujnyival túl elkell vágni a' köldök-sinórt ollóval. De vigyázni kell hogy valami módon (a' mi a' köldök-sinórnak keménysége vagy a' kötés gyengesége miatt történhetik) a' vér szükségtelenül vagy a' kisednek veszedelmével az elmetszett köldökből el ne induljon. A' feresztés után tiszta ruhába kell a' köldöket naponként takargatni, 's úgy a' gyermek hasát, gyengén általkötvén, várni, míg 4, 5, 6, nap alatt a' hason elszárad. Tiszta ruhába azért kell takargatni, mivel kivált némelly vastagabb köldök-sinór igen bűdös szokott lenni, 's a' hasat magát is sokszor gyúladásba hozza, úgy hogy ennek elkerülésére már annak bésózását, vagy mesterséggel való kiszáraitását javasolták; de a' mi mind nem szükséges, tsak a' tiszta ság tartasson meg, a' mint az emlitém. Mi-

nekutánna már a' Gyermekek lehellelt, és a' köldök-sinór le van kötve, megkell azt fereszteni lágy meleg vízben, mellyhez, a' bőrön lévő tsiriz forma kenőtsnek lemosására egy kevés szappant, korpát, vagy még jobban tojás sárgáját lehet tenni. Minden egyéb szükségtelen, kiáévn ha a' gyermek gyenge, és halavány, ekkor jó bort hasznos tenni a' ferdőbe.

Ha a' feresztés megtörtént, a' nyugalom és ülom szükséges a' kisdednek. Erre nézve az alkalmas meleg 's tiszta levegő, hogy a' lehellés szabadon kifejtődhessen, fő eszköz. Azért a' szülő-asszony szobájából a' nedves, és tisztátalan ágyi ruhát, az orvosságokat (mellyek talám a' szülés alatt oda vitettek) elkell rakni, a' gyermeknek képét nagyon nem kell eltakarni. Az éjszakai nemzetek példája senkivel elne hitesse, hogy a' kisdedeket hideg vízben, vagy hóban való feresztés által kell jöveudőre az élet viszontagságaihoz szoktatni: ott is sok ezer gyermek lessz azon vad szokásnak áldozatja; de nálunk a' hol az Anya már egészen másképpen él, köhögés, szemgyúladás, kólika, sőt halálos görts szokta az ilyen gondatlanságot, vagy vakmerőséget követni. Testi tekintetben sints a' természetben ugrás. A' Kisded az Anyja méhében mint egy meleg ferdőben (Reaum. 26 — 28°) úszott, azért születése után is ehez közelítő melegségű ferdőbe kell tenni (p. o. 22—24° Reaum.) a' mit rend szerént egy józan bábának keze megérez. Feresztés után legtermészetesebb a' kisdedej

az Anyja mellé tenni, — ha csak ezt annak beteges állapota p. o. a' vér folyás, görts, 's a' t. nem tiltja *) azután a' mint a' gyermek nevelkedik, úgy lehet a' ferdő vizet lassaként hűvösebben venni, úgy hogy midőn a' gyermek már két esztendő, akkor hideg vízzel lehet őt' nyárban, ha nem ferdőben is soká hagyni, de hirtelen megmosni, télben pedig egynehány óráig a' szobában állott vízzel. Külömben is jobban a' tzelra vezet a' mosás, mint a' vízben soká való késése a' gyermeknek. Mert (a' nélkül hogy a' hidegnek, vagy melegnek munkásságáról tudós vetélkedésre kiereszkedjem) az emberi test a' maga tulajdon summás melegét megtartja a' nagy hidegben is, a' nagy melegben is, és inkább csak a' bőrnek változásai, 's az állati meleg' egyarányosságának megzavarodása szüli a' betegségeket. — Azért

*) Mennyire veszedelmes az életre az a' szokás is, hogy Keresztelés végett a' kisdedit hideg templomba, sőt szomszéd Helységekbe is elhordják, hideg vízzel fejét leöntik, — az értelem mutatja, de figyelmetes tapasztalás is bizonyítja 1822-dik esztendőben December, és Januarius Holnapok igen hidegek lévén, alig maradt meg az uj szülöttek közül a' tizedik, többnyire mind görtsökben meghaltak. Ennek okát a' megfázásban keresvén, megkértem a' Plébánosokat, és Prédikátorokat, hogyha lehet szobájokban, 's lágy meleg vízzel kereszteljenek, és azonnal megszűnt a' számos halál. Ohajtani lehetne hogy a' Vallás tisztelete mellett a' világosodás, szabad gondolkodás, minden olyan szokást elhárítana, melly az egészséget, az ember legnagyobb földi javát elrontja, vagy a' népesedést, a' társnág boldogsága egyik főkövetjét gátolja.

kell tehát szoknunk ahhoz, hogyha melegebből hidegbe, hidegből melegbe megyünk, ne ártson. E tekintetből jó a nagyobb korban is friss vízzel való mosódás, vagy a hol folyó víz van, ott a ferdés.

5. §. A Gyermekek táplálásáról.

Az élet fenntartására, és a gyermek ereje kifejtődésére szükséges a tzélarányos táplálás, melly a már megszületett gyermek szájának, gyomrának, és vérkészítő műszereinek munkasságok által történjen. És itt eleget tesz az a közönséges, de a természet törvényjén fúndált szokás, hogy az Anya a maga emlőjét Kisdede szájába heves örömmel adja. És vajha minden Asszony egészséges Szüléktől származván tulajdon szülöttje eránt való szeretetét, 's abból folyó kötelességét az indulatok, a módi, a negédesség által meghidegülni ne engedné, 's így magának, 's kisdedének sok betegségeket ne készítené!!

Rivévén különös eseteket (a mit az Orvos határozhat meg) az Anyának szent kötelessége a szoptatás, 's ennek elmulatásáért veszedelmes tej hideggel, mejgyúladással, keményedéssel, görtsökkel, későbbben fehér folyással büntettetnek a Természettől.

Mihelyt tehát a gyermek megvan feresztve, és egy kevés ideig nyugodott; az Anyja tetsét szájába kell adni. Azon bal szokás melyet nem csak a köznépnél, hanem a felső

rangúaknál is tapasztaltam, ártalmas mind a' szülő - asszonyoknak mind a' kisedednek; tudniillik, hogy az első— sőt a' második, harmadik napon is az Anyja tsetsét nem adják a' kisedednek, hanem azt külömbféle Asszonyok alá bordják. Az Anyának tsetse ingerére gyűl a' teje, 's jobban öszve húzódik nádrája, és ha vagy aludt vér, vagy a' mássa még benn volna, ez elmegy; a' gyermek a' természetnek tzélja szerént megkapja azt a' savós vékony tejet, melly őtet a' fekete szurok forma ganéjtol (meconium) megtisztítja. Hogyha pedig az Asszony tsetsiben éppen semmi tej sem volna, az első 2, 3. nap egynéhány karfál jól megtsukrozott pipitér, vagy kömény mag vékony levét herbaté formában kell néki adni, vagy a' Hufeland tanátsa szerént egy kevés édes savót, (lásd alább a' táplálásról) de a' mellett még is a' szoptatást is elnem mulatni. Ha azon szurok forma fekete ganéj 2. 3. nap alatt a' gyermektől elnem megy, azt szükség úgy mesterseggel elősegíteni, főkép ha a' kiseded nyughatatlansága, testének öszvehúzása, sírása által jelenti, hogy a' hasa fáj. — E' végre lehet klistért vagy hashajtó gyenge szereket használni. Igaz, hogy a' bábáknak értetlen aggódásokból sok visszaélés történik ezekkel; de azért még sem lehet ezeknek alkalmaztatásokat általánosan kárhoztatni, hivált akkor, midőn a' Kiseded eleinte nem az Anyja tejével tápláltatott, a' mint ez történhetik az első szülőknél kiknél a' tej az emlőkbe későbbben jön, vagy azoknál,

kik betegesek. A' patikában lévő Rhabarbara és Cichoria mézes nedvből napjában 2, 3-szor egy kávé kanálnyit adni elég. *) A' Klistérben pipitér levét tzu korral lehet adni. Így ha a' fekete szurkos ganéj a' kisedtől 3. 4-dik nap elment, azután ganéja sárgás színt vesz fel, a' kised tsendes lesz, a' tsetset a' természet ösztöne által elveszi (mert ha elnem akarja venni, azt vagy az Anyja tsetsin, vagy a' gyermek száján lévő hiba okozza bizonyosan) 's így a' szopás, a' tisztaság, 's alvás által naponként kifejtődik, erősödik.

4. §. *Azon esntek, mellyek az Anyát a' szoptatástól mentik.*

Ha pedig az Anya szoptatni nem akar, elfelejtvén természeti főrendeltetését, vagy ha akarna is, tudna is természeti erejére nézve az Asszony, de talám más akadályok miatt nem szoptathat: akkor vagy dajka kell a' kisednek vagy mesterségesen tsets nélkül kell azt táplálni.

Természeti akadályok: a) ha tsets-bimbó nints, 's erősebb szívás által sem lehet kihúzni, vagy ha ellenkező esetben olly nagy, (ez ritkább eset) hogy a' gyermek' szájába nem férne, vagy ha a' tsets más helybéli betegségben szenved.

*) E' készítmény kivált nyárban, a' patikában hamar megsavanyodván, elromlik: tehát ha forr, és savanyú ízű, akkor bennem kell adni a' kisednek.

b) ha az Anya talám ragadó nyavalyában, p. o. Vénusi betegségben szenved.

c) ha az Anya száraz betegségben (phthisis) van, köszvényes, mirigyos (scrofulosa) nyavalyatörős, vagy elméjében tébolyodott; ha igen érzékeny, görtsökre hajlandó.

d) ha vagy szülés után, vagy előtte nem sokkal nehéz betegséget állott ki.

e) ha teje van ugyan, de talám igen savós a' gyermeket nem táplálja, 's e' hibán az orvossgal való éles sem segíthet.

f) ha a' tej a' mejjedényjei gyengesége miatt mód nélkül bőv, a' tsetsekből ki foly, és az Asszonynak gyengeséget, száradást okoz.

g) és végre ha teje nints; a' mi gyakran megtörténik, midőn valami Asszony élteskorában kap elsőben gyermeket, 's a' tsets edényjei bédugultak.

Azon esetet nem is említem, midőn az Asszony a' Rang, vagy hivatal miatt nem szoptathat; mert erről ítélni itt engem nem illet; az én gondolkozásom szerént a' hivatal a' férjfit, kit a' Társaság kötele tart, illeti; az Asszonynak pedig a' házi környülállás, gyermekei nevelése olly fő kötelessége, kogy ez minden mástól felmentheti. Hanem ezen elő ítélet igazítását az időre bízván, mind erre, mind az említett esetekre nézve tsak azt adom elő, hogy lehessen jó dajkát választani.

5. §. *A Dajka választása, 's tartása.*

Ez annál nehezebb, mennél igazabb az, hogy jó erkölcsű házasságban élő személyek ritkán és nehezen adják magokat sok fizetésért is dajkaságra; hanem kéntelenek vagyunk azokat választani többnyire a' meg esett személyek között.

Az Orvos fogja azt tudni, hogy tetétől fogva talpig megvizsgálván a' dajkát, miket nézen. Természetesen a' dajkának mentnek kell lenni, minden de különösen a' feljebb említett betegségektől. Külömben ne légyen az, ha lehet se igen fiatal, se igen koros, (20. 40 esztendő között) sem igen kicsiny sem igen nagy, sem férjfiás formájú; különösen a' szája bűdös ne legyen. Ha él a' maga gyermeke, azt meg kell nézni, mint világos próbáját annak, jó dajka é? meg kell tudakozni nagyon álmos é? hajlandó é a' részegsége, mérgezésre, indulatosságra, bujálkodásra? mert bizonyosan minden indulatosság megzavarja a' tejét, és a' kisednek ártalmassá teszi. A' mi a' dajkának kosztját, tápláltatását illeti, azt a' házi asszony tehetsége, és gondolkozás módja határozza ugyan meg; az én tanátsom közönségesen csak az, hogy valamint igen gazdag zsíros kosztra nem jó az együgyűen szokott személyt fogni, midőn dajkává lessz; úgy a' tselédnek vastag, némelly helyeken sovány kosztjoktól is meg kell menteni a' dajkát mind azért, hogy az, a' ki az Anya kötelességét teljesíti, megkülömböztetést érdemel; mind pedig hogy az

által a' tselédekkel való pajkoskodásra, 's talám szerelem kívánásra is alkalmatosság ne a' dódjon. Légyen az édes Anya a' dajkára 's kisdedre figyelmetes, majd tapasztalni fogja, hogy a' nehéz főzelékkal, füstölt disznó húsos káposztával való jól lakása a' dajkának, a' kisdednek hasrágázt okoz.

Kell é a' dajkának bort inni, vagy nem? tőlem sok helyeken kérdezték: általános felelet erre nints. Tiszta bor, 's bőven bizonyosan nem jó, egy fél, vagy egy meszelynyi naponként vízzel vegyítve, kivált ha előbb is borral élt a' dajka, használ. A' szabad levegőre szem alatt való kimenetele a' dajkának, mind testére, mind lelkére nézve szükséges, hogy így, a' mihez szokott, szabad mozgást tégyen, 's lelke a' nagy megkötést, és benntartást, mint fogságot ne nézze.

Ha a' szoptatóra havi tisztulása reá jő, nagy flgyelmet érdemel; 's ha tsak lehet az olly Asszonnyal a' szoptatást elkell hagyatni: mert noha a' kisded lassanként hozza szokik; de a' mint több tapasztalásom mutatja, az ártatlanka akkor nyúghatatlan, forróságai vagnak; sőt az olly erőltetése a' természetnek a' kisded halálos görtseivel is büntette már a' Szüléket! —

A' tsetstől való elválasztás 9 — 12 hónapos korában történhetik, midőn t. i. 2 — 4 fogak mutatják magokat: ez legjobban megtörténhetik, ha már előbb is naponként 2-szer

3-szor egy kevéz leves, vagy könnyű tej, 's tejes ételhez szoktatták a' gyermeket.

6. §. *Mi módon lehet Anya vagy Dajka tej nélkül táplálni a' gyermeket.*

Ámbár tehát a' feljebh mondottak szerint az Asszony tej legtermészetesebb, 's legjobb a' gyermek táplálására *); úgy hogy azt igazán semmi ki nem pótolja: még is külömbfélék voltak már e' tekintetben javasolva, sőt midőn dajkát nem lehetne, vagy költség, vagy más akadályok miatt kapni, már a' ketskét is javasolták, és kivált Párisban próbálták is. De mivel a' ketske tej sokkal vastagabb, mint az Asszony tej, korosabb gyermekek ugyan eléggé tápláltathatnak azzal; de a' nem rég' szülötteknek ártalmas, ha nagy ügyel-bajjal a' szoptatásra reá szoktatnak is az olly ketskék.

Sokkal jobb tehát az illy esetben a' tehén tej; nem tsak azért, mivel ezt minden szegény legkönnyebben megkapja, hanem azért is, mivel a' tehén tej, hívták ha borja még fiatal, az Asszony tejhez legjobban hasonlít. Tsak arra kell vigyázni, hogy meg ne sava-

*) Gránt Wilhelm Londoni Tüdös Oryos után Hazánk nagy érdemű Benkője így irtt: En mindég megvetem azt a' szokást melly szerint a' gyermekeket tej nélkül nevelik, mert láttam, hogy az ollyatén gyermekek többire kised korokban megholtak, mások pedig közzüllök még míg ötödik esztendejüket elérték, sok inségek alá vettetettek — — — potrohosok, görvélyesek 's a' t.

nyodjon, a' mit el lehet távoztatni, 'ba mindjárt a' mint az állati meleggel azt kifejlik, egyszerű kap a' gyermek abból enni, a' többit fel kell forralni, és szűk szájú üvegbe tenni, jól bedugva tartani, 's valahányszor a' kisednek enni akarnak adni, az üveget lágy meleg vízbe teszik. Az étetés módja legalkalmasabb valami szoptató üveg, vagy bádóg edényből, mellyből a' gyermek, mintha tsetsből szopna, kiszívja a' tejet: a' szívókára egy kis spongyiát kell kötni keményebben vagy szorosabban, a' mint akarjuk, hogy vastagon vagy vékonyan menjen a' gyermek szájába a' tej. Meg kell pedig (minden szopás után azt loldván) ezen spongyiát tiszta vízzel mosni, úgy az edénykét is, hogy a' tisztátalanság savanyúvá ne tégye a' tejet. Hufeland javasolta, kivált midőn a' tehén tejigen zsíros vagy sűrű, hogy egy két tsepp citromlével, vagy etzettel megoltván a' tejet, 's a' túrós részt elválasztván, azon édes savót adjuk a' gyermeknek. De ebben igen nagy vigyázat kell, 's azért vélekedésem szerint jobb a' tsupa vagy tiszta tejnél maradni. Külömben a' kinek nints szopókás üvege, vagy bádógja, kanállal is lehet a' kisedet étetni. Mind az a' ki szopik, mind az, a' ki így mesterségesen tápláltatik, midőn 3—4—5—6—9— hónapos lessz, egy egy kis hús levest kevés zsemlyével árpa kásával, vagy daraliszttal naponként 2-szer 3-szor kaphat; csak hogy ne igen sűrűen. Lehet neki adni kétszer sültet (Zwieback) fele tej, fele

vizben megfőzve, megtzukrozva. Ha a' gyermek hasmenésre hajlandó, makk-kávét lehet Gölis Úr tanácsa után néki naponként kétszer adni. Tudniillik ha boltban, vagy patikában nem árulják megpergelve, 's őrvölve a' makk-kávét, tehát annak idejében kell egésséges tölgy makkot szedni, a' héjjából kifejteni, és apróra vágva lassanként szárítani ezután mint a' kávét szokás, tűzön megpergelni, őrvölteni, és mintegy evő kanálnyit félmezely vízben jól meg főzni, azután megvárni, míg megülledik, megtisztul, akkor leszűrni, és ebből 2 3 kanálnyit egy kávé tsészényi vékony tejbe tenni, 's megtzukrozni. Különösen kell kerülni a' sok lisztes pempőt, vagy kását, mert az ha meghízlalja is a' gyermeket, de a' mirigy betegségnek magvát veti, és sok gilisztákat, 's azal együtt sok betegségeket okoz, mellyeknek ártalmait még nagyobb korokban is a' gyermekek szenvedni kéntelenítettnek. Kávé, tsokoládé (kivált midőn a' tejen kívül egyebet is kap a' kiseded, a' mikor szomjuhozik is mellynek eloltására vizet, de soha se hidegen, sőt egy kitsinyt megmelegítve, megtzukrozva lehet néki adni) vagy külömbféle készítésű betsinált, (a' mint szokták mondani a' változás kedvéért) vagy gyümölcös étel, a' kisedednek nem szükséges: mert az még a' természet' útján maradván, nem az iny tsiklándoztatásáért eszik, hanem maga

táplálására; ez pedig annál jobb, mennél együgyűbb az étele, mint azt a' szopó gyermekeknél látjuk, kik a' tejhez ragaszkodnak. Erre nézve egy kis tejjel vegyített vízzel egyebet nem kell nekik adni.

Az elválasztáskor is ezen pontokra lehet vigyázni. Az úgy nevezetett tzutzlinál nints rosszabb szokás.

Midőn már a' gyermek 9. 10. hónapon túl van, lassanként lehet sűrűbbé tenni ételét, gyenge tsirke, vagy galambhúst is megvagdalva adni, (de nem megrágva) midőn pedig fogai már kijőnek, a' rendhez szoktatni, hogy t. i. naponként 3-szor 4-szer egyék, tsak hogy hevitő italoktól, igen fűszerszámos, 's zsiros ételektől védjék a' kisedet; lassanként által mehet azon ételnemeinek ételére, mellyekkel Szüléi élnek, 's így nevedkedhetik ember korra.

7 §. *A' Tisztaság hasznos, és szükséges voltáról, és arra való nagy gòndról.*

A' Tisztaság a' bőrre, a' levegőre, ruházatra nézve olly szükséges az egészség fenntartására, mint a' jó táplálás. Azért, a' mint említém, naponként kétszer kell a' kisedet fereszteni, szobájába vigyázva télben friss levegőt botsátani (mert October közepétől Martius végéig de máskor is szeles hideg időben a' kisedet ki vinni nem tanátsos) nyárban a' szabad levegőre hordozni, ruháját tisztán tartani, valahányszor elvizelli, vagy ga-

néjjal bemostkolja, megújítani olly kötelesség, mellynek elmulasztásából nem csak akkor tüstént külömbféle betegség származik, hanem jövendőre is a' test kifejtődésének, és így az ember szerentséjének is akadály tétetik!

8. §. *A' lelek' kifejtődéséről röviden.*

Külömben esztendőről esztendőre mi módon kelljen ezen pontokat változtatni, kivált midőn a' lelki tehetségekre is ügyelni kell, ezt a' Paedagogusok adják elől. Azt azomban megemlítem, hogy a' szülék soha elne felejtsék, melly nagy az össze-köttetés a' lelkitehettség, 's a' test között — a' test lévén a' léleknek eszköze, annak erejéhez kell alkalmaztatni az elmének gyakorlásait: a' testre nézve szükséges mozgás, a' tápláló de nem hevítő ételekkel italokkal való élés, gyakori friss vízben való mosódás, a' léleknek szabad, csak önkényes foglalatoskodása, mind ezek fundamentoma az érettkori igaz, és állandó egészségnek, hosszú életnek, és értelembéli munkásságnak is. Az erőltetett idő előtt való érettség tökéletlenségre visz; a' mint ezt azon egyes mindennapi példáink is mutatják, mellyekből láthatjuk, hogy azok a' kiket igen korán reá erőltettek a' tanulásra — mihelyt a' nevelés fenyítéke alól kibujtak, kerülük a' munkát. De megbizonyítják azt az utazóknak azon hiteles jegyzések is, hogy nem csak a' forró tartományokban Hin-

dostánban, Persiában, Egyiptomban nőnek hirtelen az Emberek, hanem a' hideg Sibériában is olly hamar megérnek, hogy p. o. a' Szamojedoknál a' Leány 12 esztendőskorában már Anya; a' Napkeletiek feljül mulják gyermek korokban okossággal és pallérozottsággal az Europaiakat, de férjfi korokban ezektől elmaradnak, 's elevenség nélkül valók, tunyák szoktak lenni.

II-dik S Z A K A S Z.

A' Gyermek-kor, beteges állapotban.

9. §. *A' Gyermek' születéskori beteges állapotjáról. a) Feje daganatjáról.*

Már a' születés alatt történhetik a' kisednek veszedelme p. o. ha a' feje a' medentze tsontokhoz igen hozzájok szorult, 's az igen nagyon megdagadt; az illy daganat a' természet munkája által magától is eloszlik, (igen ritka eseteket kivévén) azomban majoránnát, vagy kakuk füvet borban forralván, két-három rétű ruhátskát lágy melegen abba belé mártván, azzal kell burogatni; vigyáztván, hogy azon burogatás megue hüljön! Ha azomban 2 — 3 — 4. nap alatt a' daganat elnem múlna, az orvost kell megkérdezni. b.) *Tűn haláláról (asphyxia)*

Gyakran születik a' Kised fél holt formán (asphyetice) az az: midőn megszületik, sem nem lehell, sem nem kiált, semmi jeleit nem adván az életnek, rajta azomba semmi rothadás

jele nints. *) Itt két esetet kell megkülönböztetni, hogy a' mesterség probáját szerentsé-
sen alkalmaztathassuk t. i.

1. A' Gyermekek képe igen veres, kék, sőt feketés, a' szemei kidüllyedtek, a' bőr meleg, veres, imitt amott kék foltok látszanak rajta, a' köldöksinor edénnyei tele vannak vérrel, némellykor lüktetnek is, 's a' Kisdéd többnyire nagy, eléggé kifejdődött.

2. A' Gyermekek képe halavány, beesett, az álla letsügg, úgy hogy szája nyitva van, az egész test öszve esett, a' bőr élet elevenséget nem mutat, gyakran a' szurok forma ganéjjal bevan molskolva, a' szív, és köldök-sinor edénnyei nem lüktetnek. E' különböző két állapotot különböféle módon is kell elhárítani, és a' kisdedet életre hozni. **)

A' Tapasztalás tanítja, hogy az elsőbb esetben olyankor vagynak a' kisdedek, midőn az Anya terhessége alatt egészséges volt,

*) Nehéz a' valóságos holtat a' látszatós holtól kivált a' kisdedeknél megkülönböztetni: azért seha sem kell elmulatni a' próbatételt, 's ha ez nem használ, akkor mondhatjuk tsendes lélekkel, hogy valósággal megholt.

**) Azon igen magas szemlélődést, melly szerint azon tekintetből, hogy a' kisdednek az Anyja hasában a' nádra pogátsa által ujjiattatván megéltető levegővel a' vére, némellyek, nevezetesen Jörg, a' holtan született gyermeknek állapotját olly szorosan akarják meghatározni; hogy az egészen más, midőn a' vérnek nagy melegségétől, más midőn kevés Oxygenjátul, más midőn Mechanikai, más midőn Dynamikai okoktól jön, — itt én nem követhetem. —

a' gyermek idejére születik ; hanem a' szülés a' gyermeknek rossz fekvése (mert ha fővel jön legjobb) miatt késik, vagy ha a' köldök-sinor a' testnek valamelly részére lévén tekerődzve, vagy a' szülés alatt már a' gyermek előtt kiesvén úgy nyomattatik, hogy a' vérforgás a' kisedben akadályt szenved.

A' második esetben vagynak, ha kivált a' terhesség végefelé nagyobb betegséget, forró, vagy érző inas hideglelést, görtsöket, vérfolyást, vagy nagy has menést szenvedett az Anya, vagy ha a' szülés alatt a' kisednek agy-, vagy hát gerintz veiője nagyobb nyomást szenvedett, a' mint az sokszor a' mester-séges szülésnél a' huzás által megtörténik.

A' elsőbb esetben mindjárt elkell vágni a' köldök-sinort, hogy a' gyermek felől való végéből vér folyhasson ki, gyakran azonnal életre tér a' gyermek, és a' lehellés elkezdődik; egy két, legfellyebb három kanálnyi vért botsátani elég. *)

Ha nem jön a' Kised magához a' szájából kikell ujjal venni a' vastag nyálat, ingerelni kell dörgölés által pusztá kézzel a' nyakát

*) Van ugyan olly vélekedés is, hogy a' köldök-sinort az illy Asphyeticus gyermekben egészen elnem kell vágni; hanem csak vér kell belőlle botsátani, hogy így a' nádra pogátsából éltető vér jöjjön: de a' ki a' nádra pogátsának életét, munkáját esméri, az látja, hogy mihelyt a' gyermek születik, a' nádra pogátsának élete 0-ra lecsik, azért batran ellehet azt vágni, hogy a' gyermekből szabadon folyhasson a' vér.

(a' lehellő tsőfejénél) a' mejjét, az orra alá kell tartani szagos szeszt, vagy etzetet, klisz-tért kell adni egy kis sóval, vagy dörgölni kell kevés etzettel a' szív táját, vagy magosrul a' mejjére, gyomra tájjára kell tsepegtetni friss vizet, bort, vagy pálinkát, a' mit egy kis üvegből, annak szája eleibe tartván ujjunkat, hogy tseppekben essen le azon szer-, jó móddal meglehet tenni. Szoktak illyenkor kis fuvótskával a' gyermek szájába fúvni levegőt, a' mit a' bába, vagy más, szájával is megtehet, kivált olly formán, hogy a' gyermeknek az orrán fujjon bé, ajakait akkor öszve tartván, azután ismét ki nyitván, hogy az orrán bé fújt levegő a' Kisded száján kijöhessen.

Ha magához tér, kiált, mozog, akkor a' feresztést elkell végezni, száraz meleg ruhába takarni.

Ha pedig a' Kisded olly állapotban születik a' mint a' 2-ik számban leván írva, vagy ha az elsőbb esetből életre nem jővén, onnan ezen második esetbe esik, (a' mit a' haszon-talan alkalmaztatott probákból, és a' köldök-sinornak most már a' gyermek hasánál is éppen semmit sem veréséből láthatni) akkor a' köldök-sinort nem kell elvágni, hogy ha talán az Anya elevensége, és vére által, a' kisedben is mozgásba jönne a' vér, a' mit lágy meleg vizben mártott nedves ruhátskával, az Anyától a' Kisded felé gyengén huzogatván a' köldök-sinort, okosan elő-

mozdítani is lehet. *) Egyszer'smind okos tsendességgel, szelesség nélkül kell egyéb próbákat is tenni, a' gyermeket meg kell fereszteni lágy meleg vízben, mellyhez egy kevés bort vagy pálinkát kell vegyíteni, belé mártván a' még elnem vágott köldök-sinort is, sőt ha a' nádra pogátsa elvált azzal együtt. Azonkívül a' mejjnek okos ingerlése, szagos tseppeknek, etzetnek, veres hagymának az orra alá való tartása, 's egyéb próbák, mint a' másík pont alatt említettem, hasznosak. A' hol ahoz értő bába, vagy orvos van, az ad klisztért is, gyenge lánytatót is, vagy (a' mi falu helyen ritkán történhetik) a' Galvanizmust is meg próbálhatja.

Azon betegségek' mivoltát, mellyeket helybéli betegségnek neveznek az Orvosok, mellyeket talán a' születés után a' testnek külső színén lehet észre venni, eggyenként és hosszasan elő nem adom, csak arra intek minden Szüléket, és bábákat, hogy a' született gyermeket jól megvizsgálják, 's ha rajta valami különöst látnak, azt orvossal közölik. Illyenek p. o. a' bőrön lévő foltok (naevus maternus) vagy kinövések, a' tagok-

*) Dorthal egy pohárba fele veres bort, fele borszeszt (Weinzeist) lágy melegen vegyítván, 's ebbe a' fél holtan (Scheintod) született kisednek nádra pogátsáját midőn már eljött az Anyjától, tehát már annak élefele 0-ra leesett, feresztvén; életre hozta a' kisedeket, t. i. a' köldök-sinór fel fivódott, az ér benne verni kezdett, 10. 12. minutum után, minekutanna már mindegyebeket hijába próbált volna.

nak formátlanságok, a' láb, vagy kezujjaknak kissebb, vagy nagyobb számok, öszve ragadások (Ludláb) az ajakoknak megrepedések (Nyúl száj) a' nyelvnek leragadása, az alfelnek bönövése (anus imperforatus.)

Különösen megkell említenem a' szemérmes testeknek megnézését, annyival is inkább, hogy a' mesés régiség után a' köz-népnél még most is tart az a' vélekedés, hogy olly gyermekek is születnek, kik egy személyben Asszonyok, és Férfiak (Hermaphroditák). Ez nem igaz; hanem a' nemző részeknek hibás kifejtődések, p. o. a' tökgójóknak a' hasban való késése, úgy hogy a' zatskóban semmi sints, vagy az meg is van repedve, vagy más rendetlen, formátlan állapotja viszi az embereket e' vélekedésre. Az illy állapotban lévő gyermekek inkább egy nemző részekkel sem birnak tökéletesen, azért mint betegeket menél előbb orvosnak kell mutatni. *) Meg kell esmértenem azon hát gerintz daganatot is (spina bifida) melly a' hát közepén nagyobb, vagy kissebb, lágy, és fényes, a' nyomásnak enged, ha setétben rajta túl gyertyát tartanak, át-látszó daganatban áll, maga a' bőr természetes színét megtartván. Ezzel közönségesen a' fej-vizkorsága is öszve van kötve, úgy hogy a' fő igen nagy, és azért ezt nyomo-

*) A' nép kezében forgó könyvben többet erről elő hordani nem szükség, a' ki akar többet olvasni, lassa Mekcel Anatom. vagy Hecker Kinderkrankheiten.

gatni veszedelmes. Az illy gyermekek ritkán nevelkednek fel, többnyire csak hamar a' születés után elhalnak ha magokra hagyatnak. Sőt hogy orvoslás által is segíteni lehet rajtok némelly esetekben, azt is csak az újabb találmányoknak köszönhetjük: azért tudós orvosi-segítségét sietve keresni, a' szüléknek kötelességek,

10 §. *Ha a' Kisded nem vizelhet.*

Ha a' gyermek születése után 18 vagy több órák lefolyása alatt sem vizellik, akkor figyelmet érdemel. Megkell azonnal vizsgálni a' vizelő részeket kívülről, nintsenek é talán öszvenőve; sőt az ágyék táját is, ha nem dagadt é, 's a' nyomásra fájdalmát a' Kisded nem jelenti é? Ha a' Kisded nyughatatlan, forrósága van, ezen esetben ha vizellik is egynéhány tseppet, de öszve huzódásaival, tagjai rángatózásaival kimutatja, hogy a' viz hólyag nyaka, vagy a' vizelő tső gyúladásban van: akkor édes tejben rozs lisztet lenmaggal (ezt is liszté törve) kell vegyíteni, és lágy melegen az ágyékokat, és nemző 's vizelő részeket borogatni.

11. §. *A' Kisded sárgasága.*

Igen ritka eset az, a' mi Climánkban országos helyezettetésünkben, midőn a' gyermek, sárga bőrrel születik. Azért is csak a' közönségesebb esetről szóllok t. i. a' születés után csak hamar 3 — 4 — 7 napok alatt (már

későbbben igen ritkán és csak mint más betegségeknek következése) a' gyermek bőre, kivált az ábrázatján megsárgul, a' szeme fehére is némelykor: különben szopik, alszik, 's más rendetlenséget alig lehet észre venni rajta, minthogy széke zöldes, túrósz, és némelykor álmában is sirva felkiált. Igaz ugyan hogy minden más betegségekben is következik ezen sárgaság, mint mellékes betegség, és pedig olly gyakran, ' hogy még sok orvosok is azon hibás vélekedésben vagnak, mintha születés után minden gyermeknek által kellene menni e' betegségen. De mivel a' gyermek részéről való ok mindenkor csak egy, azért itt a' sárgaságról, mint fő betegségről szóllok.

Főhajlandósága erre a' született gyermeknek azért van, mivel a' bőre sokkal érzékenyebb, és a' májja sokkal nagyobb a' többi részéhez, különösen a' tüdőhöz képest, mint a' megélemedett emberben; más oldalról pedig a' feresztés, pótlálás által ezen érzékeny részek könnyen ingereltethetnek, akár a' meghűtés által, akár a' köz szenvedés által (sympathia) mint p. o. a' főnek, 's agyvelőnek a' szülés alatt való megnyomtatása által.

Négy, öt, hat nap alatt természetes színt vissza kapja a' bőr, a' ganajlatja természetes színűvé lesz, ha mind a' szoptató, mind a' Kisded meghűtést nem szenved. Azért a' szoptató hideg vizet ne igyon, de

hevítő italoktól is tartóztassa magát, a' gyermek' ruháját jól megszárazza, melegittse, a' bémotskoltat gondosan megfrissittse, 's ha széke túrósz lenne 1. 2. kanál Rhabarbarás nedvet kell néki adni, hogy a' kisednek naponként 3. 4. széke légyen. Ha pedig a' Kised szopni nem akarna, forrósága volna, orvosi segítség nélkül nem kell hagyni.

12. §. *A' Kised' kéksége (Cyanosis, morbus caeruleus.)*

A' mint feljebb említém, ha a' Kised szívének jobb és bal pitvara (Vorhof) között lévő tojás — kerek lyuka, és a' Botal útja születése után is nyitva marad, úgy még részszerént azon vér forgás tart tovább, melly az Anyja méhében vala. — Mivel tehát e' képpen a' tüdőbe, a' mint kellene történni, a' vér egész mennyisége nem hatván, annak mind forgása lassúbb, és rendetlenebb, mind pedig tulajdonságára nézve, az éltető levegővel a' tüdőbe, az állati élet táplálására elnem készítettén, hibás; azért az illy Kised, nem csak hogy élete tökéletlen, és rövid, hanem halált okozó görtsökre is hajlandó.

Tudniillik, ha szinte rendes időig hordoztatis az Anya gyermekét, a' közönséges 's természetes színét, a' bőr nem kapja meg, hanem setét kék marad; kivált az ajakokon, a' füleken, a' láb, és kéz ujjakon, 's különben az egész teste fonnyadt, és hideg, a' mejjtsont kevésbé emelkedik, a' leg kissebb erőltetés el-

fojtja a' gyermek' lehellését, és kék színét neveli, kinos görtsöket, fulladást, hideg izzadást okozván néki. Ha illy személyek ritkábban korosabbakká lesznek is, 16. 22. esztendő't elérnek is, életek olly nyomorult, olly kinos, hogy színek mindenkori kékessége mellett, kivált ha mozgást tesznek, az említett görtsök azonnal megjelennek, 's annál nagyobb szána-
kodást érdemelnek, mennél kevesebbet lehet rajtok segíteni. Valamint a' kisedben, úgy a' nagyobb korú illy betegben is, könnyebb-
séget okoz, ha arra vigyáznak, hogy vérek felne hevüljön, és szabadon forogjon, és így a' szoros pólálást, szoros öltözetet, mozgást, a' nagyobbak a' sebes járását, városi lakást, grá-
ditsot; elkerüljék. A' görtsök alatt a' mejjet friss vízzel, etzettel mossák, és klistért adja-
nak nékik.

13. §. *A' Kised szemé fájásáról.*

Születések után 4. 6. hétig fordul ezen szem-
fájás elő leg gyakrabban, t. i. ha a' nap, vagy gyertya világossága, mint uj ingerlő szer vi-
gyázatlanul a' gyermek szemére bortsáttatik, vagy ha a' gyermek ferdő vize tisztátalan tsi-
pős, vagy szappanyos, vagy ha a' szemébe por, toll, vagy szőr esik. *) Eleinte gyúladásba

*) A' nagy városokban, hol a' kisedeknek külön nevelő házok van, megtörténik ez onnan is, ha a' bérben fogadott gondviselők tisztátalanul banna-
nak vélek, szemeket egy közös spongyiával mossak; mert ilyen módon a' matéria egyik gyer-
mek szeméből, a' másikeba oltatik a' mosás által.

jő a' szem héjja, és azután maga a' szem golyója is megveresedik, fáj. Néemlykor eggyik, többször mind a' két szemem esik ez a' baj; a' szem bédagad, és mikor a' Kisdéd felnyitja, a' szeméből sűrű genyettség forma matéria foly ki. Ha kissebb ez a' gyúladás, és inkább csak a' szem héjja szenved: úgy a' gyermek szopik, nem forró, nem nyughatatlan, és a' kifolyó matéria fejéres tiszta sárça; ha pedig maga a' szem golyóbis is gyúladásba van, akkor a' kifolyó, 's a' szemem kívül meggyűlő matéria vereses, a' gyermek nyughatatlan, álmatlan, szopni sem akar. Ha az illy szem fájással nem gondolnak, vagy éppen oktalanúl bánnak véle, könnyen vakság lessz a' következése.

Azért megtartás végett ezeket javallom: a' szemet ingerelni, a' szemfedeleket felnyitogatván nézegetni nem kell, azon matériát, melly kifolyt, és talán reá száradt a' szemhéj szélére, vagy szegeletére gorombán lehúzni, vastag ruhával letörlni ártalmas: hanem napjában 2-szer 3-szor tiszta lágy meleg vízben, vagy ha van a' háznál egy kis rózsa vízben, vagy pipitér herbatében mártott spongyiával vagy gyenge ruhával lekell mosni, — vagy tsets tejet belé fejevén le törölgetni, kivált ha véres nedvesség foly a' szemből, akkor annak elromlásától lehet tartani, 's azért orvosi segítséget keresni szükséges.

14. §. *A' Kisded bőre gyúladásáról, közönséges névvel tsúzról, orbántzról Sz. Antal tüzéről (Rosenentzündung Rothlauf) eryssipelas neonatorum.*

A' Bőr a' megélemedett emberben is, de kivált a' kisdedben sokkal nagyobb figyelemetességet érdemel, mint a' millyenre azt még magok az orvosok is többnyire méltoztatják. Valamint a' táplálásnak vér készítésnek (a' beszívás, és kigőzölgés által) egy fő eszköze a' bőr : úgy számos betegségeknek, sokszor történhető halálnak oka ettől függ, midőn észre sem veszik az Anyák, vagy dajkák!!

Némellykor az első négy — leg feljebb hat hét alatt a' nélkül, hogy valami különös változást lehetne észre venni, vagy legfeljebb ha a' gyermek okádik, vagy nem ganéjlik, (a' mit azomban figyelemben sem vesznek külömbféle aprólékos oknak, p. o. hogy sokat szopott, vagy hogy a' tej sűrű, tulajdonítani készek a' körülötte lévő) hirtelen megjelenik a' bőrön valamelly veresség, még pedig eleinte többnyire kitsiny; leg gyakrabban lehet azt látni a' hason, a' kereszt tsonton, a' szemérem testen, — igen ritkán a' kézen, vagy lábon. Azon helyről, hol elsőben megjelent, tovább terjed; és bé lepi némellykor az egész testet. *)

*) Talán azért nevezi a' Magyar közönséges életben Tsúznak.

Vagynak esetek, midőn a' derekon vagy ágyékon kezdődvén egészen a' homlokig terjed, 's onnan a' vállakon a' karra, 's a' kézre is letsúszik ez a' veresség. A' bőr dagadt és veressége némellykor kékes, ha megnyomjuk ujjunkal fejéres sárgás. Valamint hirtelen, 's a' nélkül hogy észre vennénk elő áll ez: úgy mikor már terjed, és nagyobb mértékre hágott ez a' betegség, — a' Kisded egész állapotját megzavarja, forrósága, nyughatatlansága nagy, kivált a' hol a' bőr veres, ott a' szárazság, 's tüzesség igen nagy, a' beteg Kisded a' tsetet el nem veszi, vagy ha elveszi is, alig szopik valamit, némellykor okádik, széke nints, vagy ha van is, kevés, zöldes, vizellete tüzes, a' pelenkán setét szinnel látszik. Különösen nyughatatlansággal jelenti fájdalmait, ha a' gyermeket mozgatják, vagy a' veres helyet nyomogatják. A' Kisded nem alhatik, ha szunnyad is felretten, rángatódzik, szemeit elforgatja, 's közönségesen tsak hamar halál áldozatjává lessz, ha alkalmas segítség nem érkezik.

Okai ezen betegségnek, a' tisztátalanság, a' motskos és nedves ruba, vagy némellykor a' pólák által való goromba szorítás, tsomós és, vastag szegésű ruhával való ingerlés, a' meghűtés.

Illy nehéz betegségben, mellyben a' bőr, és a' tápláló olly fontos mivszerek, már akár eleitől fogva mint ok, akár a' betegség ki fejlődésétől, mint következés szenvednek,

vigyázni kell, hogy mihelyt a' veresség látszik, mindjárt minden nedvest, tehát a' feresztést is el kell hagyni, tsendességet kell a' szobában, melly mérséklett meleg legyen, szerezni; a' veres részt fain (vékony) ruha tépéssel, vagy pamuttal bé takarni, a' világosságot, az erős szagokat, már az akár honnan jó, el zární. Az Anyja vagy dajkája tejével, meg kell a' kisededet kínálni gyakran: ez hogy teje szelid, 's heves ne legyen, ilyenkor zöldséges könnyű ételekkel éljen, a' hevítő italokat kerülje, sőt egynéhány tsésze herbateát igyon a' Kiseded' javára.

A' meg élemedett kórúaknál közönséges, és jó szokás a' Tsúzra bodzából, vagy pipitérből (székfü) kámforral elegy száraz borogatót rakni: a' kisededeknél az agyvelő, és az érző-rendszer nagy érzékenysége, 's így a' görtsökre való hajlandóság miatt még ezen borogatót sem javallom. Olly Orvosról kell hát minél elébb gondoskodni, ki a' szükséges segedelmet a' környülállások fontosságához képest meg tégye.

15. §. *A' bőrnek hójagos kopásáról,*
(*Pemphigus neonatorum* Schällblasen.)

Születés után egynéhány napok alatt, (ritkábban, későbben) minden szembe tűnő baja nélkül a' kisedednek kipattogzik hójagotska formákra a' bőr, a' főnek hajas részén, a' kézen és tenyeren, lábon, és talpon némellykor a' test több részein is, melly hójagotskák

egy kukoritza szem, sőt mogyorónyi nagyságúak is, megvagynak telve sárgás savóval, a' melly lassanként sűrűdik, és fehéres sárga lesz, azután kiszáradnak, és lehullanak.

Ha, a' mint sokan szokták, ezen hójagokat tövel felfakasztják, vagy öltöztetés alatt elrepezstik: akkor látni lehet, hogy veres foltot hagynak magok után. Számokra nézve némellykor alig van egynéhány, némellykor száz, 's több is van az egész testen.

Magában, a' mint mondám, a' kisedednek szembetűnő baja nélkül jelennek meg ezen hójagok; de ha kivált számosak, 's ingereltetnek a' felfakasztás által, nyughatatlanságot, 's az egészségnek megzavarását okozhatják. Mivel a' tapasztalás azt mutatja, hogy ezen hójagok a' gyengén táplált, 's lankadt bőrön vagynak: tehát gondunknak kell lenni, hogy a' Kiseded jó tejjel tápláltasson, továbbá hogy feresztés, vagy öltöztetés alatt, a' hójagotskák erőszakosan fel ne szaggattassanak, 's még a' ruha által is ne dörgöltessenek, kivált ha nagyobb számmal vagynak, a' kisededet mind addig fereszteni nem kell, míg száradni nem kezdenek a' hójagok, 's a' feresztésbeli tisztaságot, a' gyermek ruháknak gyakori változtatások, 's tisztítások által kell kipótolnunk. Külömben ha vagy eleitől fogva kevés számúak a' hójagotskák, vagy ha számosak is, de kezdenek száradni, úgy lehet, 's tanátsos is a' kisedeket fereszteni, pipitért, vagy kakuk-lüvet (serpyllum) főzvéen ferdőjökben; mellyre vi-

gyázni kell, hogy inkább egy kevéssé hívesebb légyen, mint az egészséges gyermekek közönséges ferdőjök szokott lenni.

Ezen elől adásomból ugyan lehet látni homályosan, hogy én a' hójagok felfakasztását egészen helybe nem hagyom: de világosan is kimondom, hogy mivel a' felfakasztás által igen könnyen idő előtt megfosztatik a' bőr, a' levegő, 's más ingerek viszontagságaitól védő részétől, az (epidermis) felbőrtől, a' maga külső boritékjától, 's így a' kiütés könnyen elfajzik; a' természet pedig kétség kívül csak akkor változtatja el azt, mikor megérvén a' materia, sűrű lessz, 's alatta friss bőr nőtt, — ezért a' felfakasztást jobbnak vélem. *)

Mivel pedig vélekedésem szerént éppen azon okok hozzák elő ezen betegséget, mellyek a' bőr gyuladást (Tsúzt) okozzák, sőt mivel a' betegséget esmértető felsőbb tudomány (pathologia) fő igasságai szerént, a' meg keményülés egyik kimenetele a' gyuladásnak, azért minden elmés meghányás vetés 's vittatás nélkül azt merem állítani, hogy ez amannak egy neme, tudniillik az élet erő a' betegség miatt

*) Itt lehetne megemlíteni a' bőr retzés szövetje meg keményülését (induratio telae cellulosa) mellyre a' Frantzia Irok különösen figyelmetessé tettek bennünket. Tudniillik a' bőr egyes helyeken p. o. a' szeméremi testen, a' tzombon, vagy az ábrázaton, későbbben az egész testen, úgy megkeményedik, hogy a' tapintásra olyan mint valami fa. Külömben kevéssé dagadt a' meg keményedett rész, és kékes veres.

eltikkadván, a' gyúladás ezen kedvetlen kimenetelével fejezi ki magát a' bőrön, hol már e' szerént kettős oka fejtőzik ki az egészség' még nagyobb megromlásának. Innen midőn az illy keménység nagyobb tájékra terjed, tsak nem mindenkor halálos.

Az illatos füvekből készült nedves meleg borogatásokat ditsérik az Irók, különösen pedig az arnica virágát.

16. §. *A' kisedek' szájaknak gombás kisedéséről. (aphtae neonatorum.)*

A' Kisedek' szája - ürege a' természettől a' gyenge tápláló tejhez képestigen érzékeny, és gyenge, úgy hogy a' tehén tej, kivált hidegen, leves vagy más akármilyen tápláló lève, azt ingerli. Innen van, hogy többnyire azon kisedek, kiknek szerentséjek nints édes Anyjok, vagy más alkalmas dajka által tápláltatni, kinlódnak illy betegségben. Még pedig nem tsak azért, mivel minden más nedvességek a' tejen kívül a' száj gyenge hártáját ingerlik; hanem azért is mivel a' gyomorban savanyúságot okoznak azon idegen eledelék. Különösen ártalmas ebben a' tekintetben a' tzutzli (vagy az a' meg szokott mód, midőn ruhátskába piskotát, vagy spongyia darabot kötnek, tejbe mártják, 's a' gyermek' szájába teszik; hogy azt szopja.) Mivel pedig a' mint említettem, az a' bal szokás uralkodik még ma is, hogy a' kisedet 3. 4. 5. nap se szoptatja az Anyja, hanem azt vagy tejjel tartják, vagy külömb-

féle Asszonyok alá hordják szoptatás végett, azért ezen szájbetegséget majd minden Kiseded megkapja, 's azt hiszik a' banyák után, hogy azon minden kisedednek által kell esni.

Azon taplós ki sebesedések, ha jól meg- nézzük, vékony szálakon függenek, hasonlít- va tsak nem olyan formák mint a' penész a' kenyéren; némellykor a' száj egész üregét bé lepik. Eleinte fehérek, 's azt gondolná az ember, hogy tsak a' tej maradt a' nyelven, a' mellyen többnyire először kezdődnek; későbbben pedig setétes sárgák. Jó véle való bá- nás mellett 7. 's 9. nap tartanak, másra elra- gadnak, kivált ha az olyan tsets bimbót, mel- lyet illy beteg gyermek szopott, másnak szájá- ba adják.

A' Bábák, 's más értetlenek boros vízzel, vagy más tsipős nedvel szokták, abban ruhát mártván, az illy száját mosni, dörgölni, úgy hogy sokszor vérzik; mások még orvosok is, külömbféle nedvekkel, etsettel (pemzlivel) jónak itélik az olly sebes részt kenegetni. Én egyiket sem hagyom helybe. Mert az illy kisebesedéseknek gyógyulások mintegy 7. — 9. naphoz lévén kötve, ezek mint valami élő- di tenyészetek (parasiticum productum) az előbbi mód által ingereltetvén, megsaporod- nak, az utolsóbbi mód szerint édes nedvek által pedig a' száj békenetvén, ezek ott tsak megsavanyodnak; de keveset is lehet azt ke- negetni, mert a' Kiseded a' száját úgy bé tsuk- ja, hogy ahoz alig lehet férni az etsettel.

Az én tanácsom hát az, hogy egy kis kakukfü, vagy pipitér, vagy zsálya herbatét kell tsinálni, 's abból lágy melegben 3-szor 4-szer egy kanálnyit a' szájába tölteni az olly gyermeknek, mellyet az, önként szájában tart, sőt forogat, 's úgy lassanként meggyógyúl; ha le-nyel is belőle valamit, az nem árt. *)

17. §. *A' Kisded' olt-varáról.*
(*crusta lactea.*)

Ez a' kiütés, midőn a' gyermek öt, hat hónapos, 's korosabb, de még szopik, — szokott leginkább elől fordulni; noha némellykor ritkábban, 2. 3. esztendősknél is lehet látni. A' leg jobban táplált, vékony, és érzékeny bőrrű gyermekeknél (tehát többször a' kik szőkék) ábrázatjok, homlokok, sőt állok, 's fülok is fel pattogzik, megtelik, öszve szárad mézgás forma nedvességgel béborítja a' bőrt, melly alatt a' kisdedek nagy viszketegséget éreznek, úgy hogy magokat vérig vakarják.

*) Hogy az ilyen ki sebesedések az alfelre, kivált a' Leány kisdedeknek szemérem testekre is elterjednének némellyek azt állítják: én pedig azt javasolom, hogy mihelyt ezen részeken valami kiütés, kinövés sebetske mutatja magát, azonnal értelmes Orvoshoz kell folyamodni. El nem halgathatom, hogy gyakran volt alkalmatosságom szegénynél gazdagnál látni a' szülekről, vagy dajkákról a' kisdedekre illy formában által ment vénusi betegségnek következesit. Sőt sok esztendők mulva is megfoghatatlan módon, midőn már a' szülek régen meg gyógyultaknak látszanak, szomorúan kell tapasztalni, e' bajnak az ártatlankákra át terjedését.

Az oltvar reá nézve ugyan egészen elrútitja az ábrázatot, de az egészséget meg nem zavarja. Kivévéen ha talán az elvakarás, vagy a rossz véle való bánás által elmérgekedik, 's más betegséget okoz.

Honnan jön ez? sokféle az Orvosok vélekedések, a' mit elő nem hordok, de azt mégis megemlítem különösen, hogy az sem a' rühtől, (sennyedék) sem a' venereás bajtól nem jön, mikor külömben a' gyermek tiszta.

Gyógyítására nézve azt az intést adom, hogy sokat nem jó mesterkedni, nem jó azt, mint a' balgatag szokásban látni, fehér plajbászsal, 's más kenőtsőkkel ki szárítani; mert ha a' nedvesség a' testbe vissza tér hurutot, fulladást, agyvelő gyuladást, nyavalya törést, 's halált is okozhat.

Leg jobb tehát a' széltől, nap hevétől, úgy a' hidegtől is őrizni az ilyen kisedet; jó azt mindennap kétszer is fereszteni egész testel, ferdéskor meglehet az óltvart is mosni, tsak hogy azután hamar meg kell szárasztani. Nemellykor igen nedves az óltvar, akkor lehet azt egy kis kámforos vajjal estve meg kenni, (a' mosást mellette folytatván) máskor igen vastag száraz varakkal vonja be a' képet, akkor tsets tejjel, vagy lágy meleg tehén tejjel lehet napjában egyszer kétszer mosni, — Piskóltzot, violát (viola tricolor) Rhabarbrát, magnesiát adni bizzák az Orvosokra, a' kiken áll megitélni, mennyire van ezen bőr-

baj a' tápláló útakkal öszve köttetve, vagy mennyiben az tsak ki fejtőzés betegsége.

18. §. *A' Gelesztákról.*

Az ész és tapasztalás tanítja, hogy mennél rosszabb valamelly gyermeknek táplálása, lankadtabb a' belek ereje; annál többféle férgek teremnek benne. Tudniillik a' belekben lévő jól elnem készült állati és plántai részek tulajdonságok szerént mintegy rothadásba menvén okozzák azoknak származásokat: azért ezt az intést tennem szükséges, hogy a' Szülék igen korán, tehát míg a' gyermek 10-12 holnapot feljül nem múlt, pempőt, kását, tésztát; 's más illýent a' mi a' taknyosságot neveli, gyermekeiknek ne adjanak. Sőt azután is ne gondolják, hogy a' sok étel teszi gyermekeiket kövérekké, vagy erősekké, nem! a' jó rend, a' mértékletesség a' gyermek nevelésben annál nagyobb figyelmet érdemel, mennél kevesebben tartják azt meg.

Hogy a' gyermekben geleszták vagynak, ezekről lehet megismerni: a' szem környéke kékes, béesett, a' szemfény igen nagy, az ábrázat halavány, és színét gyakran változtatja, az orrok az olly gyermekeknek viszket, szájok nyálas, lehellek savanyú, okádásra hajlandók, némellykor igen éhesek, máskor semmi sem kell nékik, — a' tésztát, fekete kenyeret inkább szeretik, mint más könnyebb ételt, vagy fehér kenyeret, hasok gyakran fáj,

székek rendetlen, midőn alusznak nyughatatlanok, fogokat tsikorgotják, könnyen nagy forróságot, görtsöket is kapnak.

Háromfélék azok, mellyek közönségesebbek: úgymint a' sajt kukatz (*ascaris vermicularis*, Madenwurm, Springwurm) az orsó féreg (*ascaris lumbricoides* Spulwurm) és a' pántlika féreg (*solium taenia* Bandwurm). Azon sok, és ritkábban előforduló gelesztákat, mellyeket tökéletes munkájában képekkel együtt Dr. Bremser leirt, itt előhordani felesleg való.

Az órsóféregnek vereses hus szine van, hasonlít azon gelesztákhoz, mellyeket a' földben kivált esső után számtalanúl lehet látni, hosszúsága külömbféle 3-5-7 hüvelynyi, a' két vége felé vékonyabb és hegyes, egészen sima (és ebben különböz az említett első gelesztáktól, mellyek rántzosok). A' száján három kis bimbó látszik, az alfele pedig a' közepén van, honnan némellykor tsomós tzérna formán látszanak kitsüggni az apró geleszták.

A' sajt kukatzok fehérek, alig fél hüvelynyi hosszúak, és olly vastagok, mint a' közönséges tzérnaszál; midőn a' testből kiürítetnek szökve mozognak (*Springwurm*): ezek leginkább a' végbélben tanyáznak, és valamint ezek a' ganéjjal sokszor elmennek, — úgy az orsó féreg is, noha ez némellykor hányással vagy a' nélkül a' beteg száján vagy orrán is kijön.

A' pántlika gelesztá a' melly az ő lapos formája miatt úgy neveztetik, 's némellykor

egyenes oldalú, némellykor kereketszéses, mintha sok tökmagok ragadtak volna öszve — (a' mi fajzatbeli külömbséget tesz ugyan, de a' betegség', és gyógyítás' tekintetén semmitsem változtat) a' vékony belekben lakik, és 6 — 10 — 20 rőfnyi hosszaságu. Az egészségre nézve legártalmasabb ez, 's előfordúl megérett korú embereknel is kiknél sokféle kínokat, emésztés, 's táplálásbeli rendetlenséget, gynomorgörtsöket, 's valóságos nyavalyatörést is okoz.

Ha hát gyanítják a' Szülők, hogy gyermekeik gelesztában szenvednek; ételeket jól megsózzák, és rendesen adják, a' sok tejes, és tészta ételtől óvják őket — adjanak nékik naponként egy kevés bort inni, adjanak étkeikben fokhagymát, vagy fölöstökömre gelesztaüröm-maggal (Zitwerfaame) készült tsokoládét. Közöljék a' dolgot értelmes Orvossal, a' ki ne tsak a' gelesztákat kihajtsa, hanem az ujaknak származásokat is az ételben és italban való tanátslás, 's orvosi szer által megakadályoztassa; a' ki megtudja mérni mennyire oka a' gyermek betegeskedésének a' geleszta? mennyire a' geleszta származásának a' táplálás' gyengesége? a' ki így ne tsak a' gelesztákat vadássza, 's a' gyermeket hashajtókkal elgyengítse, a' sírba döntse, hanem az alkalmatlan vendégeket kihajtván, a' beteget erősítse !!!

E' tekintetben mind a' gyermekeknél, mind a' koros embereknel századoktól fogva gyűjtött tapasztalásokkal gazdag az orvosi tu-

domány, 's vagynak bizonyos szereink mellyeket szerentsés következéssel használunk a' gelesztáknak külömbféle nemei ellen.

19. §. *A' Kehelésről.*

A' lehellő utak, és eszközök olly' öszveszerkeztettek, hogy valamint a' lehellésnek sokféle okait allítják az Orvosok, ugy a' betegségek is számosak, mellyek azokban veszik eredeteket, és helyeket. Tzélunkra elég itt említeni azt, hogy a' gyermekek fél- vagy esztendő korokig felette érzékenyek tüdejekben, és hajlandók a' lehellő utak betegségeire, mellyek magokat köhögéssel mutatják.

Azért a' külső levegőhöz lassanként kell a' gyermekeket szoktatni, 's mig egy esztendőnél nem idősebbek Novembertől fogva Martziusig a' szobából ki sem kell vinni, 's később is a' nedves hidegtől az északi, 's nap nyugoti széltől őrizni kell; külömben könnyen tüdőgyúladást kapnak, melly érett korú embernél is veszedelmes.

Ha tehát a' gyermekek rekedtek, kehelnek: mérséklett meleg szobában maradjanak, éjjel is vigyázni kell, hogy a' szoba igen ki ne hüljön: adni kell nékik lágy meleg bodza-herbatét, vagy lágy meleg édes tejet, vagy tojás sárgáját vizben tzukorral vegyítve, 's mályva gyökér vagy levél főtt levét édesítve. Külsőképpen jó az ily gyermeknek mejjét olajjal kengetni, flanellal dörgölgetni. Ha pedig a' keheléshez forróság, lázzadás, a' bőrnek

szárazsága, az artznak tüzeessége, nyughatatlanság járul, orvosi segedelmet kell keresni.

20. §. *A' pipről, vagy hártýás torok-gyék-ről, (angina membranacea.)*

Ez a' hires betegség melly egynéhány esztendőktől fogva olly nagy figyelmet ébresztett, *) és a' melly, ha idejében észre nem vették a' Szülők vagy Orvosok, a' beteget minden orvosi segedelem mellett is megfojtja. Azért nagy Városokban azonkívül hogy erről a' köz-nép számára munkátskák irattak **), már minden dajka-szobában felragasztott táblátskán elő van adva, miből lehet ezt idején megemélni. Többnyire megelőzi ezen betegséget a' nátha, 's a' véle járó forróság, éjjeli nyughatatlanság kisebb vagy nagyobb bérekedéssel, és a' hangnak darabos vastagságával. A' betegség nevedésével (ha a' gyermekek nagyobbak) valami tsiklándozásról kivált a' beszéd és köhögés alatt érezhetőbb fájdalomról panaszkodnak — a' lehellő tsőfejénél (az Ádám almájánál). Azomban nappal alig lehet valamit rajtok észre venni: a' gyermekek korokhoz képest fenn vagnak, játzanak; ha-

*) Az 1807-dik esztendőben Nápoleon Tsászár nagy jutalommal serkentvén az Orvosokat ennek leírására, sok jó munkákat szült ezen törekedés, mellyek között Autenrieth, Albers, Nachse, Gölis, 's utánnok Jörg a' legnevezetesebbek

***) Különösen megérdemli az említést: Dringendes Wort über die jezige gefahrvolle Krankheit, die häutige Bräune etc. v. Wallich Wien 1818.

nem hirtelen késő estve 's többnyire éjjel tájban aluvások alatt hánykodni, nyughatatlanokká lenni kezdenek, tompán köhögnek, a' melly hangját a' köhögésnek lehet hasonlítani a' kis malatz rőfögéséhez, vagy a' tyúknak azon kiáltásához, mellyet tész' midőn hirtelen ragadozó madarat lát:— ezen hangot a' beszéd alatt nem lehet észre venni, hanem tsak a' mélyebb lehellés, és köhögés alatt, vagy ha hideget iszik a' gyermek, de meg esméri azt minden figyelmetes Orvos, sőt dajka is, mihelyt már valaha hallotta. Mivel pedig ez a' lázadás eleinte igy tsak éjjel jön 's azután reggelre enyhül, és két három éjjel is ez történik: azért többnyire, kivált az álmos felvigyázók (akár anya akár dajka) a' bajt észre nem veszik mind addig, míg a' harmadik léptsőre nem emelkedik a' betegség, midőn t. i. a' lehellése a' gyermeknek már nappal is nehéz, süvöltő kínos lessz, képe felfeszül, a' szemek kidagadnak, a' beteg, fejét hátra feszíti, nyakát előre tartja, kezével torkához kapkod, az ott lévő akadályt, fojtogatást akarván elhárítani, 's midőn ezen küszködő állapotban 12-24 óra alatt a' tudományos segítség mellett is megfúl*). Ugyan is eleinte, míg még a' gyü-

*) Első tekintettel hasonlít ehez a' sokkal ritkábban előforduló görtsös fulladozás, (Asthma Millari) melly azonban általánosan különbözik természetére, és gyógyítás módjára nézve: mert ebben náthás hideglelés (láz) nints, a' beteget hirtelen minden előidőköz nélkül lepi meg, — 's ha szabadon botsátja, azonnal tiszta, és minden rekedtségtől

ladás a' lehellő tsővben hártvás kiizzadást nem okozott, azt megakadályoztatni piótzák, izzasztók, hashajtók által az Orvosi Tudomány érde-me; de ha egyszer az a' lehellőtsőv kitsiny és mesterséges utja bédugul, ritka, igen ritka példa van reá, hogy azt, a' betegek kivetették volna, vagy Kézorvosi eszközök (laryngotomia) metszése által a' beteg meggyógyult volna.

Az ingerlés', gyúladás', és hártvás ki-izzadás' időszakasi (stadium irritationis, — inflammationis, — exsudationis) több vagy kevesebb napokat kívánnak a' mint a' beteg televérű, vagy gyengébb; többnyire azonban 4 — 5 — 6 — 8 nap tart a' betegség, 11 napon túl nem megy, akár meggyógyul, akár meghal a' beteg.

A' has az egész betegség alatt bé van szorulva, a' hő száraz, és tüzes.

Tulajdon ezen betegség a' gyermeki kor-nak kivált az első esztendőn túl 7-9-kig gyakran meglepi a' tele, és egészséges, kivált fiú gyermekeket, a' mint azt Formey is jelesen tapasztalta.

Némellyek azt állítják hogy a' járványos (epidemicus) a' népségre kiterjedő, de mások élesen megmutogatták, hogy ez, kivált a' viz kigőzölgésének kitett vidékeken csak a' meg-hűtéstől függ, még pedig úgy, hogy a' kinn egyszer vólt, az azt többször is könnyen meg-

ment a' beteg hangja, egy szóval a' pip gyúladásosaz asthma millari gőrtsős betegség.

kaphatja. Hogy a' mi korunkban különösen a' városban gyakran előfordúl, azt egy részént a' bőv-étetésnek, különösen hogy a' gyermekeknek hevítő italokat szoktak adni, lehet tulajdonítani, 's úgy látszik, hogy azon módos öltözés is, melly szerént a' nyak egészen meztelen van, elő mozdítja ezen betegség származását: mert ha a' legszegényebb sorsú; a' pásztori módon élő nemzeteket nézzük is, észre vesszük, hogy mintegy a' 'Természet' intéséből valami bár vékony nyakravalót viselnek !! Házi orvosság *) az illy esetekben a' lágy meleg

*) Tzélarányosnak vélem lenni, ha nmaaz híres Természet vizsgáló Gruithuisennek e' tekintetben a' Salzburgi Orvosi-Gyűjteménynek 1827-dik Esztendői második kötetében beküldött levelét (a' mennyit szorultságban a' Nemorvos is megtehet belőle, mert vélekedésem szerént Orvosaink azt mind olvastak 's előadom) mellynek foglalatját ugyan én még nem próbáltam, 's azért csak itt Jegyzésben említem; de igen természetesen látom.

„ Midőn Augsburghban 1807 eszt. Januarius és Febr. holnapokban a' hártvás torokgyék igen gyakran halállal végződött, és én akkor kezdtem ott a' szegények közt a' gyógyítást; tehát az olyanokkal, kik az orvosságot meg nem vehették, ez etzethez folyamodtam; melly, álmélgodásomra több igen nehéz esetekben szembetünőleg hamar gyógyulást hozott, akkor is — midőn a' betegség legfőbb fokán állott (acme). Későbben midőn szüntelen természettudományú Tárgyakkal, és Tanításokkal foglalatostkodtam, elfelejtkeztem ezen szeréről, és csak öt esztendőktől fogva midőn tulajdon gyermekekem a' hártvás torokgyéket halálos veszedelem közt nyóltzszor kiallotta, vettem azt ujra elő, 's engem az ő hathatos tulajdonságáról meggyőzött: azért is kötelesem érzem magamat hogy az alkalmaztatás modját leirjam. “

lábviz, sőt egész ferdő, bodza herbaté, has-
hajtó klisztér, szilva-lév; a' toroknak rozs-, len-
mag lisztből tejjel kevert kásával meleg boron-

Mivel a' köhögés és a' fulladozás akkor legna-
gyobb, ha a' gyermek hosszason aludt; azért őtet
alunni kell hagyni, de egy óránál nem tovább.
A' szoba légyen Reaum 18—20° mérsékelt meleg
a' padlaton feljül hét lábnyi magasságban; a' kály-
hára kell tenni egy tészze alját tele etzettel (tálats-
kát) mellynek gőze tsak akkor okoz köhögést, ha
a' gyermek a' kályhához igen közel van, és az
etzet részetskék a' levegőben még egyformán el-
nem oszlottak. Mivel az etzet itt közbevetetlenül
a' gyúladt levegőtsőv hártára dolgozik, azért az
ezen gyúladástellenző (anphlogisticum) és izzasz-
tó (diaphoreticum) szembetűnő jó következésű, és
szünetlenül kell használni.

De fő dolog az izzadásnak, és hideglelésnek
(láz) felébresztése; mert mihelyt ezt fellehet éb-
reszteni, azonnal engednek a' veszedelmes fojtó-
gató jelenségek, és az egész az izzadás és meg-
törött vizellettel jóra válik. A' buzdulásnak, izza-
dásnak, és láznak felébresztése e'képpen történik:
a' homlokot békell kötni hideg etzetben mártott
kendővel, a' főt különben fedetlen hagyván. A'
nyakat békell melegített keszkenővel kötni, a'
mellyet etzettel meg kell lotsolni, és azon feljül
még vastagon ismét kötni kell gyapjuból készült
posztót vagy flanellt. Hasonlóan a' mejjét is gyap-
juból készült ruhával kell bétakarni, 's alája me-
leg etzetes burogatót rakni. Eppen ugy kell béte-
kergetni a' lábakat meleg etzetben mártott aszta-
keszkenőkkel (Serpiette). Az etzet olly erős légyen,
hogy a' bőrt fel ne rágja. Ser-vagy gyümöltse-
tzet viz|nélkül, borettet vízzel vegyítve alkalmas.

Igy a' gyermeket meleg, a' hideg faltól és ablak-
tól, 's a' kályhától is egyforma távol fekvő ágyba
kell tenni — — — 's vékonyan bétakarni. Szil-
vát adni főve, vagy más gyümöltés ételt igen jó;
sőt a' széket megindítani lehet mannával. — — Ha
a' gyermek elég okos hogy a' segítség szükséges
völtát érezze, ugy etzettel és mézzel, vagy tzukor-

gatása; ha van — a' mint már a' Külföldiek példájára nállunk is sok házaknál tartanak — 2 — 3 — 4 piotzát a' lehellő gége táján a' nyakra tenni igen tanátsos, hogy így az Orvos megérkezéséig gyógyíthatatlanná ne légyen a' betegség!!

21. §. *A' Görvélyről, vagy Mirígy betegségről.*

Alig van most gyermek a' nagy városokban a' kiről Szüléi vagy Orvosa nem mondanák, hogy skrofulás. Igaz, hogy a' bujálkodás*) a' rossz dajkák, rendetlen étetés a' gyermekek' testi kifejtődését akadályoztató nevelés, erre a' gyermekeket a' városokban, 's más-

ral vegyített vizet is örömet iszik, mellyre izzadás jön, 's a' szék is könnyebben megindul.

A' hártjának (fattyú bőrnek) kivetését, a' melly azomban csak akkor formáltatik, ha az etzettel való bánás későtskén, és a' betegség legfőbb fokán (acme) kezdődött, lehet eszközteni egy hánytatóval.

Ila az irtóztatós fojtogató jelenségek tsillapodtak, úgy a' lábokról, és a' mejjről le kell venni az etzetet — megtartván a' meleg ruhát, és a' szobamelegségét 16 — 18° Reaum. Tsak akkor lehet gyökeres jobbulást reményleni, ha a' betegség sebes ér-veréssel, lázzal (hideglelés *Fieber*) és seprős vizzellett végződött. — — — —

Semmi esetre sem kell a' gyermeket hideg levegőre kivinni, midőn náthája van, mert az a' lehellőtsőbe is könnyen elterjed, és soha igen soká és igen meleg szobában nem kell altatni. A' mellett a' kopást, pattogzást, vagy a' sebes főt soha sem kell gyermeknél hirtelen gyógyítani.

*) *Ætas parentum pejor avis tulit. Nos nequiores, mox daturos Progeniem vitiosiorum.*

utt is a' nagyobb rangú házakban hajlandóbakká tészik mint a' falusi együgyű, a' szabadlevegőn testi mozgásban élöket; de még is talám nem olly nagyon közönséges az, mint némelleyek gondolják. Hogy tehát némüképpen, és jó idején észre vehessék a' Szülék gyermekeiknek e' tekintetben testi állapotjokat, ezt e'képpen le irom: az illy gyermekeknek fejek közönségesen nagyobb, hasok feszes, fel van fújva, nyakok hosszú, karjaik és lábaik vékony, sovány; bőrök lágy, és könnyen izzadó, — vagy némelleykor külömbféle kiütésekkel, viszketetekkel telyes. Ábrázatjuk színe eleinte fehér és piros, későbbben halavány fonnyadt; szemfedelek széle (hol a' Meibom mirígyei vagynak) veresek sokszor éjjel béragadnak, 's maga a' szem is kisebb okokra könnyez, megveresedik, fáj. Az orr-lyukak sokszor bédagadnak, 's maga a' felső ajak is vastag pöffedt. Fogaik aprók, feketék, odvasok, korán kihullanak, szájokból reggel kedvetlen szag jön ki: lehet érezni, hogy a' mirígyek mint egy egy borsó vagy mogyoró — sőt nagyobbra is dagadtak: ugy szinte a' hasnak tapogatása által érezni lehet a' has' tápláló mirígyei' (glandulae meseraicae) dagadtságokat. Midőn ezen betegség mélyebb gyökereket ver a' testben, — a' táplálás rendetlen, a' széke majd igen kemény, majd több napokig is hasmenése van a' gyermeknek, némelleykor igen is éhes, máskor pedig a' legjobb ízű étkek sem kellenek nékik, különösen az evés után bádjadtak: a' főnek

hajas része kisebesedik, a' melly sebekből tsipős, mézga forma öszve álló nedvesség izzad ki; hasonlóan a' bőrön is megjelennek különbözőféle sömör-kiütések. A' meg dagadt mirigyek az áll - vagy hónaj alatt, a' nyakon vagy más tagokon is kifakadnak, nyálkás, hosszas kifekélyesedést okoznak; vagy némellykor az íz hajlásokban mutatják rossz következéseket, midőn a' könyök, vagy térd, vagy az ujjak megdagadnak, hajthatatlanok; formátlanok lesznek, (fungus articulorum) és sántaságot, bėnaságot (claudicatio spontanea) okoznak. Gyakran megtörténik, hogy az egész mirígyes alkotmány ilyen baja, különösen a' táplálás megromlása miatt az egész test fogy, az artz rántzosodik, és a' beteg így lassanként sorvadva el hal (atrophia mesenterica).

Mihelyt tehát a' Szülők magok bėlátások után, vagy az Orvos vélekedése által is megerősödve gondolják, hogy gyermekeik görvélyesek, azonnal ezeket tartsák szemeik előtt:

a) Ha a' Szülék magok is szenvedtek e' betegségben, vagy ha nem is — de a' gyermek kiseded korában rosszul tápláltatott, sok hasmenésben szenvedett: akkor kettős figyelmet fordítsanak reá.

b) Ha pedig az említett környűlállások közül egyik se terhelné a' gyermeket, — tsak ételére italára, levegőjének tisztaságára, mérsékltségére, test-mozgására vigyázzanak; mert a' természet ha hosszabb idő alatt is, leg-

többnyire serdüléskorig e' betegséget meggyógyítja. *)

E' végre a' lehető's tisztaságot, szabad levegőn való mozgást, nem városban árnyékos, hanem falusi száraz épületben való lakást; mindenek felett ajánlok. Ha a' gyermekben a' betegséget, midő'n szopik, már sajditják a' Szülék: ugy igyekezni kell, hogy mennél tovább szopjanak, 's ha az Anya gyenge, akkor dajka tejjel esztendős, másfél esztendős korokig is tápláltassanak.

A' görvélyes (scrofulás) betegnek zöldség, de kivált száraz főzelék, lentse, borsó, paszuj nem egészséges; — hanem jó hús-leves, húsos étel, galamb, tsibe, borjú - betsinált, vagy petsenye: tejes étkek riskásával, sagóval, hajdinával hasznos. Különösen jó a' makk-kávé**) tejjel fölöstökömrre, és ozsonnára, még pedig esztendőkig folytatva, a' mint azt a' nagy Frank javasolta. — Italok közönségesen legyen jó tiszta víz; de étel közben egy kevés jó veres bort az illy gyermekek ihat-

*) Ezt nem tudván némelly Orvosok kiszámlálni, megmérni, — a' gyermeket sok orvossággal tömik, 's az által kárt tesznek, kivált azok, kik a' kén-eső (mercurius) készítményeivel bővön bannak. Fájdalommal hallottam sokszor a' dajkak szájából a' Calomela nevét, mellytől egyedül gyógyulást vártak.

**) A' Makkot minden Szülék megszedethetik magok, 's azt a' kopántsától megtisztítván, apróra (minden makkot 5-6 felé) vágván kementzébe kell{száritani, azután megperkelni, örölni, mint a' kavé-babot.

nak; a' sert, kivált nállunk, hol jót, 's tisztát ritka találni, nem javaslom.

22. §. *A' Test görbeségéről. (Rhachitis Englishje Krankheit.)*

Igy nevezem azon betegséget, melly okozza, hogy a' háton, vagy mejjen, vagy a' térden, 's más izekben, 's hajlásokban a' tsont megdagadván, 's fel púposodván, a' test állása a' közönséges, és egészséges formától eltávozik; 's előre vagy hátra, vagy oldalra görbül.

Ritkán de mégis meg történik, hogy már illy formátlan nyomorúlt állapotban születik a' gyermek, vagy tsak hamar születése után illyenné lessz, 's ekkor nevezi a' köznép azt váltott gyermeknek, azon babonás itéletből, melly nem tsak a' Magyar, hanem az Olasz, Helvetus, Svecus, sőt Anglus földön is *) ollyas népet elfoglalván, ez azt véli, hogy a' boszorkányok nemzik az illy tsudát, a' kik a' született ép kisdedet fel tserélik, 's helyette illyen nyomorékot hagynak, midőn az Anyja nem vigyáz, vagy soká kereszteletlen hagyja kisdedet!!

Meg volt ugyan ez a' betegség a' régi világban is, mert miolta a' világ fenn áll, kétség kívül voltak tsont betegségek is, de nyomát lehet látni már a' Görög Poéták irásiból is, mert Homerusnak Thersitese alattsony, és idom-

*) D. P. Frank delect opusc. Ticin 1788.

Rediz. Jahrb. Wien.

talán formájú, öszve húzott vállú, hegyes fejű, és púpos hátú személynek van le írva. És Plautus is ide mutat ezen szavaival:

Metuerem — — — — —

ne uxor mihi insignitos pueros pariat postea,
Aut varum, aut valgum, aut compernem, aut pae-
tum, aut broncum filium.

Betegség tehát ez, melly némelly helyeken vidékiebb: mint Angliának hegyes völgyes tartományiban, Bavariában Stájerban 's a' t. de nálunk is a' Karpatusok körül nevezetesen Máramarosban; és a' Dráva vidékén (endemicus) 's kivált midőn a' fő tsontjai hibásan vagynak alkotva, szüli azt a' módosítást, melly Cretinismusnak neveztetik. *) Külömben, közönségesen midőn a' tagok, a' hát, vagy mej formátlanok, a' kaponya pedig, és az egész fő megmarad természetes alkotásában, az illy rhachiticus betegek, a' tapasztalás bizonyítása szerént igen jeles elmebéli tehetségekkel szoktak birni.

Külömbféle tudós és tapasztalt Orvosok állítások szerént a' rendetlen tápláltatás' betegsége ez, még pedig olly formán, hogy a' gör-

*) Valóban ugyan ez az eredeti betegség, melly a' tagok, v. mej, 's hát' tsontjait meg lepven, rhachitist szül; ha a' kaponyának tsontjait rontja el, 's benne vastagságot, öszve növéseket, kivált a' belső színén tsutsorodásokat okoz: akkor ezen cretinismus, mellyet nállunk bóldogtalanságnak, kábaságnak lehetne nevezni áll elő. Jeles munkátskát irtt erről Dr. Sensburg Ferentz. Würzburg 1825. Vajha Magyar Országban is több figyelmet fordítanánk reája!!

véllyel scrofulával mintegy atyafi, — 's többnyire ezt meg előzi, vagy követi. Több grádusa van, és azért az Orvosok idő pontokat (stadiumokat) határoztak benne, nekünk itt elég ezeket meg jegyezni.

Ámbár ezen betegség hibás táplálásban, és vér készítésben mélyen gyökerezvén, sokat és hosszas ideig sanyargatja a beteget: mindazonáltal, ha idejében megismerik, 's a Szülék az Orvossal egyetemben megteszik, a' mit kell, többnyire gyógyúlható; és ha mikor halált okoz, az vagy a' kiscbesedés, és evesezés által, vagy a' sorvasztó hideg útján történik meg.

Míg a' kisedet egészséges Anya vagy dajka szoptatja, 's egyéb étellel nem tömik, és reá vigyáznak, hogy magos helyről le ne essen; ritkán kap rhachitist. Azután midőn különbéle étkekkel tömik, el taknyosodik, szája szága savanyú, széke rendetlen, hasa kivált a' maj táján kemény, *) a' tapintásra fájdalmas lesz, bőre megfonnyad, megvékonyúl, a' tsuklóknál a' vér-erek által látszanak, a' hosszú tsontok, szárok, vékonyá, fejek vastaggá, a' gyermek restté, mintegy gondolkodóvá, ideje előtt komolyjá lesz **): akkor már

*) Swieten mihelyt nagy dagadt májja volt a' Gyermekeknek, féltette ezen betegségtől.

***) Vultum videre est magis severum, et compositum, quam actas postulare, ac si in rem seriam aliquam meditabundi essent!! Glissont

mennél előbb értelmes Orvosnál kell segítséget keresni.

Mert külföldben a' bőr fonnyadtsága nevedvén, az rántzossá lesz, a' szemek elvesztik elevevényeket, kékké 's bé esetté válnak a' szem környékek; éjjel savanyú szagos izadás adja ki magát, kivált a' fején a' betegnek, 's így a' sorvasztó lassú hideg szinte észrevehetetlenül meglepi a' beteget: a' hosszú és tsőves tsontok teteji kifakadnak, (caries, spina ventosa, paedarthrocace) a' fogak odvasodnak, ki hűllanak, a' tagok elszáradnak, 's lassanként az életet fentartó munkásságok alább szállnak, 's meg szűnnek.

Eleinte tsendes táplálás, illatos fűvekben való feresztés, szabad száraz levegőn való mozgás által lehet az ilyen betegeket életben megtartani: kivált ha a' Szülék az elég tapasztalással bíró Orvost megválasztván, a' mellett maradnak, és egyiktől másikhöz nem futkosnak, hanem annak időt engednek, hogy illy mélyen gyökerezett betegség ellen megtégye, a' mit a' nyavalya természete kíván, és a' mit az ész, és tudomány parantsol!! az Orvos változtatásánál fogva, a' Szülék türeelmetlensége miatt sokan lettek már tudtommal is a' halál' áldozatjaivá: sőt volt szomorú alkalmatosságom a' Szüléktől olly okossággal 's lelki esmérettel ellenkező szavakat is hallanom: „inkább haljon meg, mint púpos vagy sánta maradjon“!! Földi életünket kedvessé, 's másoknak is kellemessé nem tsak a' testi erő 's deli termet te-

heti, hanem a' gyenge vagy nyomorék testben szép lélek gyakran lakozván, annak tulajdonsági 's munkái is. Azért kötelességünk nekünk Orvosoknak, és Szüléknek, ha görbék is tagjai gyermekeinknek a' legszükségesebb, és lehetősebb segítséget fordítani életek megtartására. Annyival is inkább, mivel ha az illy görbék életben maradnak (azért e' hogy testek gyenge lévén a' tanulásban többet foglaltoskodhatnak, vagy azért hogy érző in-rendszerek valóban jelesen, és a' több részek rovására fejtőzik ki), ki tetszők szoktak lenni, a' mint azt a' többek között, noha talám a' Frantzia bő, ékes beszédűséggel egy kevéssé igen is elevenen írja Le Vacher *)

23. §. A' bőrön látszó ki-ütésekről (Aus-
schlag, Hautblüthe, exanthema.)

Mind az a' mi a' bőrnek színét úgy megváltoztatja meg rutítja, hogy annak színe alkotása formája, simasága, nagyobb vagy kisebb részen a' szokott, és egészséges állapotjától eltávozzon, *kiütésnek* neveztetik.

Itt a' szoros rendszer vi'sgálásába, vagy a' szerént tétetni szokott felosztásba nem ereszkedvén azt a' mi legfőbb, meg említem: t. i. kétfélék a' bőr kiütések.

a) Azok, mellyek az egészségnek észre vehető változásával, lázzal **) forrosággal, kis-

*) Rien de plus gay pour l' ordinaire et.

**) Éppen mikor ezen szónak febris hideglelés nyelvünkön helytelen kifejezéséről gondolkoznám, jött

sebb vagy nagyobb lankadtsággal, szomjúsággal vagynak öszvekötvé.

hozzám a' N. Mélt. Kir. Helytartó Tanátstól a' halott vi'sgálókra nézve küldött útasítás, mellyben a' több orvosi képzetet kifejező szavak között láz szót (*febris*) látom. Azt álhatatosan hiszem, hogy az a' leg jobb szó, melly a' képzetnek természetét leg jobban kifejezi: 's azért hidegletés, bár már régi, és közönséges is olly idétlen szülemények magyarul irtt orvosainknak, hogy a' helyett valóban más kell. A' leg élesebb Irók p. o. Stoll azt mondja: *febris est affectio vitae conantis mortem avertere*. I. P. Frank: *febris est affectio vitae per inconvetum stimulum, reagentisque naturae, cum laesa abhinc functione aliqua*. A' hidegletés tsak egy tünetet fejez ebből ki, sőt némellykor egyet se, mikor a' febris fázás, hideg nélkül van, úgy hogy magyar Orvosaink kéntelenek valának már forró hideget is (illy ellenkező kifejezést) mondani.

Ez a' szó *febris* jön ezen gyökértől *februo* megtisztítom (Márton Lex.) innen a' régieknél *februa* az Asszonyok tisztulása Isten asszonya volt, Hofmann Lex. Innen van *Februarius* Hónapjais. — Ezért látom miért tartotta meg a' Deákkal semmi atyafiságban nem lévő Német nyelv is a' *fiéber* nevet, midőn azt a' Frantzia, a' többi Deák atyafi nyelveket elhalgatván, fiévrennek mondja (*mouvement deréglé de la masse du sang avec frequente du pouls*. Morin Dict. complet.)

A' Napkeleti nyelvekben ezen képzet ezzel tétetik ki *pyrexia*: vévén a' tüzesség, melegség tünetétől a' nevet; de ez sem foglalja egészen magában a' dolog természetét. Azért figyelmet érdemel a' köszvényről irtt orvosi értekezésben felvett köz-gerj a' *febris* kifejezésére is; én azomban a' Kormányszéktől jött láz-nevet megtartom, noha érzem hogy a' febrist kivált az említett előadás szerént eléggé ki nem fejezi, — nem említvén az élő eszközös test tziel-arányos, tisztító mozgásait. Most az ideje, hogy Nyelv-mivelőnk segítségével illyeket megállapítsunk: én

b) Azok, mellyek tsupán a' bőrnek színét változtatják, 's külömben a' beteg egészségesnek látszik, szokott foglalatosságait követheti. Ez a' szempont az, mellyből a' gyógyítást tanító oskolakönyvek is a' kiütéseket lázzaljárókra (exanthemata acuta, phlegmasiae exanthematicae,) és láz nélkül valókra (exanthemata chronica, impetigines, turpitudines, cacodermata) osztják fel.

Ezen utólsók veszedelemmel nem fenyegetnek: nagyobb részént inkább a' szépséget eszközlő oktatásra tartoznak (kalopistria) mint a' gyógyítás tudományára; 's időt is engednek, hogy Orvossal közöljük: azért tsak a' lázzal (hidegteleléssel) járó, 's hamar veszedelmet készítő bőr kiütésekről szóllok.

Külömbféle nemei vagynak ugyan a' bőr kiütéseknek, nem tsak a' szerént a' mint azok valamely magános betegen elő fordulnak, hanem talám a' szerént is, a' mint azt minden bőr kiütés nemnek tulajdon ragadványos, és tsak időről időre elő forduló járványos anyaga meghatározza: *) itt említeni tziel-

azért köszönettel veszem, ha akárki illy elől adott tekintetből még jobb szót ad, mint láz, bárha az nem Orvostól jönne is; Külömben olly nevet, a' melly már meg örökösödött, és érthető, számkivetni ne törekedjünk. Ha a' Görög eredetű mesterzavakat Chemia, Physica, Anatomia meg tartjuk: azzal a' tudomány tanulást, a' holt, és élő nyelveken való olvasásokat az ifjakkak könnyebbitjük.

*) Luset. Nil igitur fieri de nilo posse fatendum est: Semine quando opus est rebus. — —

arányos a' hójagos, a' mentő-és fattyú veres himlőt, a' skárlátot, kása kiütést. Mind ezek közsők ugyan minden időkorral, úgy hogy 40 50. esztendősoket is láttam már skárlátban meghalni: de mivel többnyire gyermek korunkban esünk azokon által, 's az illy esetek ritkábbak: azért itt adom elő azokat.

24. §. *A' hójagos himlőről.*

Ez a' betegség melly számtalansok ezereket elragadott, és nem kevesebb számúakat vakokká, tsonkákká, bennákká tett, ma ugyan már nálunk, midőn a' mentő-himlő köz-hivatalos felvigyázás alatt megy, és annak elő menetele napról napra mind az Orvosok, mind az Előljárók által segítették ritkább; de mégis tsak ugyan elszórva, vagy ha nem vigyázunk, 's eleit nem vesszük az óltás által, járványosan is elő fordul.

Igen messze, az ó világnak regiségében feltalálja a' szorgalmatos vi'ssgálódó azt a' pestises nyavalyát; mert ha a' Braehmanok traditziojinak hiszünk, Indiában (Chinában) már Krisztus születése előtt 1722. esztendővel megvölt. Az bizonyos, hogy Nap-kelet annak szülötte földje, nevezetesen Arábiából (hol Dschadárnak nevezik) hozták azt a' Saracenusok Spanyol, Frantzia és Olasz Országba a' nyoltzadik század elején. Azután a' mint a' hadakozások, 's kepeskedések voltak az Országok 's Népek között úgy az egész világon elterjedett. Éjszaki Amerikába tsak a' 16-dik, Virgi-

niába és Carolinába pedig a' 17-dik század elein vitetett által. 1707-dik esztendőben Islandiába, 1733 Groenlandiába pusztított, Kamtsakát csak 1767-dik esztendőben leptemeg, Laponniát pedig még eddig megkémélte.

Magyar Országra ez említett Europaibéli Tartományokból különösen a' Frantziáktól jött, midőn seregestől Palestinába jártak a' 13-ik században, vagy mások szerint midőn a' 15-ik század végén I. Maximilián Belgiumból Frantzia országon keresztül hozta katonáit vissza. Formáját leirom, hogy meg lehessen esmerni.

Mihelyt ennek vékony, a' levegőben, vagy ruha, — sőt csak levél által is egy helyről más távol lévő helyre is közöltethető repülő anyaga valakivel közöltetik: azonnal elkezdődik a' lankadtság, álmoság, rettegő álmom, étlenség szomjúság, 's ezen állapot tartván 4. 7. 9. napig, következik a' borzadozás, főnek nehézsége, fájása, belső nyughatatlanság, émelygés, sőt hányás is. Egynéhány óra múlva tüzel az egész test, a' kép felvan puffadva (pöffedt,) veres, a' szemek fénylenek, könnyeznek: a' fej-fájás, kábulás igen nagy, az orr vérzeni kezd, 's erre egy egy kis könnyebbség következik. Az igen érzékenyek félre beszélnek, rángatódznak, görtsöket kapnak; a' szomjúság szinte szenvedhetetlen, a' nyelv és torok száraz, a' ptrüszögés gyakori: — Székek az illy betegeknek többnyire nints, vagy igen kemény, vizelletek midőn botsátják vereses, azu-

tán megzavarodik, az üterek a' nyakokon kezezen keményen vernek. Mind ezen jelenségek estve felé nehezednek, reggelre megkönnyebbednek.

Igy tartván ez két három nap külömbféle mértékben előtűnnek az ábrázaton, az orron, és az ajakon, az állon, nyakon, mejjen, hason, 's a' végtagokon apró vereses, tsak hamar hójagotskákat formáló foltok, mellyekben egy kis kemény pontot lehet megkülömböztetni, mellyet valamennyire a' balha (culex) tsipéshez lehet hasonlítani. A' nyelés nehezen esik, a' torok rekedt, a' szájban bőven jön a' nyál, mert a' száj 's orr vékony hártáján is szintűgy, mint a' szemben vagynak némellykor illy himlők.

Két három nap alatt kiveri igy a' himlő a' beteget, 's azzal a' lázzadás enyhül, minden tsomótska azomban a' melly első nap veres vala, már a' második nap hójagotskát formál, melly tiszta savós, vagy zavaros, sárga fehéres nedvességgel megtelik közepén behorpadván, (gödrötskét formálván) olly rendel; a' mint ki jöttek a' bőrre. — Ha ezen hójagotskák igen sűrűen vagynak, mindeniknek tüzes udvara lévén, öszve futnak, 's a' bőr kétszeresen feszül, 's meggyúlad. A' szemhéjj dagad, tsipás, leragad; az egész ábrázat felpuffad: a' tenyeren és talpon ritkábban van, és ha van, az már igen nagy mértékbe lévő kiütést mutat.

A' betegség 7-ik napján kezdődnek, a' hójagok evesedni. Tudniillik ezen betegség természetes anyagi tulajdonsága hozván ezt magával, a' test újra köz-lázzadásba jön, a' nyughatatlanság, forróság a' megfúlladás, vagy guta-ütés veszedelméig emelkedik: úgy, hogy ez idő pontban a' 11-dik és 14 napja közt a' betegségnek, legtöbben meghalnak. A' hójagotskák a' mellyek mintegy lentsényiek valának, felfúvódnak, egy borsónyi nagyságra is nőnek, közepeken a' gödrötskét megtartván, a' benne lévő híg nedvesség inkább inkább meg sűrűsödik, a' honnan azoknak gyöngy, hamu, 's végre fehér-sárgás szinek lessz. Ezen evesedés alatt a' bőr még nagyobb gyúladásba jő, némellykor a' kedvetlen környülállásokban kisebesedik, mint valamelly orbántzos (tsúzos) tag — tsúnya, a' tagokat megbénnítő, fekélyekké válik: külömben két három nap a' genyetségesedésben eltelvén, lassanként a' közlázzadás tsendesedik, és a' hójagotskák megasznak.

A' betegség 9 — 11 — napján, éppén olly rendel, mint kiverte vala a' beteget a' himlő, elsőben az ábrázatján lévő hójagotskáknak lehet észre venni szorgalmatos vi'sgálás után, hogy egy pont van, mellyben a' felső bőrhártya (epidermis) meg reped, vizes genyetség foly ki belőle, melly a' levegővel illettevén, sárgás barna varrá válik. Így lassanként kiszáradnak, ha tsak vagy mély evesedés,

vagy az éretlen vakarás uj ingert, és kisebese-
dést nem okoznak.

A' varak lehullván, a' bőrön setét verescs
foltokat hagynak, a' mellyek viszketnek, és
soká, némellykor (t. i. ha igen mélyen volt
az evesedés) az egész életben megmaradandó
a' legszebb képeket is elrutító sebhelyeket for-
radásokat (cicatrices) okoznak.

Egyébbaránt ez idő pontban, és így mint-
egy 14—17 napján a' betegségnek a' szék
megindulván, a' test' kigőzölgése izzadás for-
mában helyre állván, a' lélek' vidámsága, 's
a' test' ereje kezd vissza térni; ha nem: akkor
lehet gondolni, hogy valamelly betegség más-
sa (po'sthum) nyomja a' beteget. *)

Gyógyítása a' betegnek olly móddal essen,
hogy az elő-mív (organismus) a' ragadó anyag
által benne okoztatott rossz nedvességét a' bőr-
re, az élet erőnek mennél kisebb veszedel-
mével kihajtsa, 's azt olly formába, mint le-
irtam kihajtván, a' bőr kiütés ezen rendes

*) E' betegség eredeti képét illy formán azért is
adtam elő, mivel a' köznép a' fattyú himlőtől nem
tudván ezt meg különböztetni, némellyek igen
gondolatlanul szoktak a' mentő-himlőnek betsét
oltsárolni. Tudniillik a' fattyú-himlőt igaz hója-
gos himlőnek vélik, 's azt mondják, hijaban való
az óltás, mert a' kibe be óltottak is, meg himlő-
södött! — Még nagyobbban lehet neheztelni, és
tsudálni azoknak okoskodó kábaságokat, kik félre-
tévén minden historiai próbákat a' magok képze-
lődések után még írásban is azt akarják meg mu-
tatni, hogy a' hójagos himlőt nem is kell ki ir-
tani, mert az az ember kifejtőzésére tartozik!!!
(Isis von Ocken. Jahrg. 1818.

folyamatját tartsa meg. E' végre midőn a' betegnek forrósága van, 's gyanítjuk rész szerént a' jelekből, rész szerént abból, ha' akkor éppen járvány a' himlő, gyenge bodza herbatéát, ziliz, (althea) fehér mályva gyökér levét, ha kivált a' hányás erőlteti a' beteget, mondatejet tisztán, vagy ha éppen nagy a' forróság, salétrommal (fél meszelyre egy kés hegynyit vagy megélemedett korú betegnek egy kávéskanálnyi) adunk minden 2 órában 1-2-kanállal. Gond legyen hogy széke szabad, szobája ne igen meleg (15—16 gradus Reaum. szerént legjobb) legyen, a' sok tollas puha ágy különösen nem jó. Midőn ki kezdi verni a' himlő a' bőrt, akkor nevezetesen ajánlom ezen vigyázatot. A' mérték itt is legjobb; az az: a' nagy meleg, a' sok hasmenés ártalmas lehet. Ha az orr vérzeni kezd, azt hideg vízzel nem kell hirtelen elállítani; ha a' torok igen fáj; lágy meleg édes tejjel kell mosogatni, úgy szinte a' szemet is, 's erre nézve jó a' nagy világosságot a' szemtől elzárni, az ablakot valami ruhával beakasztván; de nem jó a' szemeket bekötni keményen, mert ez a' kötés a' szem gőzölgését akadályoztatván, a' gyúladást neveli.

A' himlő hójagjainak evesedésekor nagyon kell vigyázni az ételre, és italra: gyenge savanyús étkek, italok, tehát árpa lész, jó etzettet, vagy tzitromlevet tévén belé kedves savanyúságig, kevés mézzel, vagy tzuokkal

(Lemonade), a' mérséklett meleg és könnyű takarók, friss levegő lesznek azon eszközök, mellyek a' beteget a' mély evesedéstől kifekélyesedéstől, 's más veszélytől megmentik. — Azon régi szokást, hogy a' hójagokat felfakaszszák tővel, 's így a' nedv kifolyását siettesék, 's könnyítsék mesterségesen, nem hagyom helybe: mert éppen ezen ingerlés okozhat veszedelmes kisebbedést, 's idővel tsúnya forradásokat a' bőrön. Ha kemény széke van a' betegnek, savónak, Selteri viznek tejjel elegyített italát ajánlom. Vagy Hazánkban mind azon vizek kipótolják azt, mellyek szék-sót, és sok szénsavanyt tartanak magokban, mint p. o. a' Füredi, Bártfai, Suliguli, Borszei 's a' t.

Midőn kiszárad a' himlő és varadzik, a' bőr igen viszket, úgy hogy a' beteg nehezen tartóztathatja magát a' vakarástól: akkor nagyon kell vigyázni, sőt a' gyermekeknek kezeket is meg kell kötni, hogy ne vakarhassák magokat; édes tejjel kell mosogatni a' nagyon száraz varakat, sőt ha engedik a' környülállások, ugyan olyan tejben vagy savóban, vagy lágy meleg vízbe egészen naponként 1-szer 2-szer is meglehet fereszteni a' beteget, míg azon varak lassanként lehullanak, és az egészség helyre áll. Ekkor már a' betegek igen éhesek, hanem vigyázva kell nekik enni adni, mert az illy éhesség, könnyen zabállást, 's külömbféle betegségeket okozhat.

25. §. *A' Mentő-himlőről, vagy tehén-himlőről (vaccina) véd-himlőről.*

Ezen ki-ütést eleinte csak Angliának némely Grófságaiban tapasztalták a' tehének tölgyén; hanem a' későbbi figyelem kivált Sacco észre vételei után arra tanítottak bennünket, hogy azok más tartományokban is előfordúlnak. Jenner után tudjuk, hogy eredetiképpen a' tehének ez nem tulajdon betegsége, hanem a' lovakról (*Maufe die Pferde*) ragadt az azon szolgák kezek által a' tehén tölgyére, kik a' lovakkal bánván, a' teheneket is fejték. De ezen vélekedést is kétségbe hozzák azon tapasztalások, mellyek szerint más Orvosok azt állítják hogy illy ragadvány nélkül is látták származni.

Akárminthelyen pedig ennek eredetére 's származására nézve a' dolog, abban minden tudósok megegyeznek, hogy midőn azok az emberek, kiknek kezekre a' fejés által a' tehén-himlő ragadt, a' hójagos himlőtől szabadon vagy menten maradtak: és azon észrevétel tette az embereket figyelmesekké ennek mentő erejére. Ezt a' Gloucesteri Grófság' lakosától tudta Doktor Jenner, és 1796 Eszt. 14 Májusban elsőben tudományos próbaképpen óltván így a' himlőt tehén tssetsiről emberbe, 's azután próbáit folytatván, mind maga megtanulta, mind egész Európát annak hasznos voltáról meggyőzte.

A' minden jót ápolgató, az egészség dolgában még példát is adó Fejedelmünk II-dik Ferentz Császár és Király' atyai gondoskodása után az Austriai tartományokban csak hamar közönségessé lett az, mihelyt az orvosi próbák, és irások által a' tehén-himlő oltás hasznos voltja bébizonyítatott. Nevezetesen Bétsben Doktor Carro 1800-ban béhozta azt, 's csak hamar azután Pesten Doktor Bene, és Szombathy Urak. Ez a' szegény köz-néphez minden jutalom nélkül, sőt a' kotsizást, és apró tőle az oltáskor elosztatni szokott ajándékait számolván, sok költséggel járt, és jár még most is. És így 1802-től fogva esmeretessé, a' közönségre kiterjedővé lett Pesten, Budán az oltás: honnan mind hivatalosan b. e. Schraud; de főképpen Pfisterer Ország Fő-Orvosai' igyekezetek után, mind különösen csak egy sor levélre, vagy izenetre is széllyel küldetett, 's elterjedett az egész Országban az oltó-materia, és az oltás, 's folyamotba tartatik, és még nagyobb előmenetelt ígér munkásságáról, nagy tudományáról világ szerte esmeretes Lenhossek Úr ügyelése alatt.

Halhatatlan légyen azoknak emlékezetek, kik az emberiség javára a' népesedési és testalkodási erősségről gondoskodván, ennek terjesztése által a' hójagos himlőt, melly ezeket halállal el-ragadott, 's nem kisebb számúakat megvakított, bennitott kiírtani segítették !!

Most már több országokban a' Törvénykönyvekben is van ennek virágoztatása iktatva, de különösen nálunk Magyar-Országban a' Kormánysház által szabott rendelkezéseknél fogva eszközöltetik ez, sőt hogy a' köznép annál készebben elfogadja ezt, az Orvosoknak megjutalmaztatások a' köz Pénztárra van bízva. És ha az Orvosok ebbéli hüszgóságokat eléggé megmutatják, Ő Felségétől kegyelmes Urunktól érdemjelekkel is megkülömböztetnek.

A' mentő-himlő vagy testről testre, vagy száraz materiából tsont-lantzettáról, avagy tollról óltatik közönségesen mindenik karon, a' vastag húson, két olly gyenge szúrással, hogy ha lehet még vér se jöjjön ki. Az óltás módját minden Orvos már oskolai pályáján próbálja, 's a' mentő-himlő folyamatját, formáját esméri, a' Megyékben, Városokban pedig közönséges óltás a' be vett rend szerént a' köz felügyelés alatt történik, úgy hogy kiki minden beoltottját 8 — 10 napok alatt megvi'sgálni tartozik, 's ha az oltás meg nem fogant, újra beoltani.

Lefolyása a' mentő-himlőnek többnyire minden személyben (individuumban) egy mív, ha tsak azt vagy el nem vakarják, vígyázatlanul fogdosván, vagy a' goromba ruhával el nem dörgölik. Az óltás után 3 — 4 nap sem a' szúrásnál, sem közönségesen a' testben semmi változást sem lehet észre venni. 4 — 5-dik nap mintegy kis köleskása felemelkedik (a' képeu 1.) 6 — 7-ik nap mintegy lentse, melly-

nek a' közepe benyomódva van, mellyet köldöknek (Nabel) hívnak, savós átt látszó nedvességet foglalván magában, köröskörül pedig a' bőr megveresedvén, hogy annak tüzes udvarát formálja. (a' képen 2 és 3.) 8-ik — 9-dik nap éri el tökéletes állapotját, midőn nyughatatlan éjjele, 's hévsége van a' beóltott egy mivnek, midőn a' himlő fehérebbé, a' benne lévő nedv sűrűbbé lesz, az udvara pedig nagy kerek, mint egy jó krajtzár (a' képen 4.) 's tallér is, ezen túl ezen vereség halványodik, szürkés lesz, lassanként 12 — 13 napon természetes színét vissza nyeri, maga pedig a' himlő mindég jobban sűrűsödvén, barna pirossas varrá válik, (a' képen 5.) melly mintegy 14 — 15 napján az óltásnak leesik.

A' mentő-himlőnek hasznát mindenek annyira által látták, hogy örömmel kell említenem, hogy az Ország leghegyesebb vidékei is, a' legeggyűgyűbb népnél is divatjába van, kivált a' hol a' Papi rendű férjfiak is oktatásokkal a' népet erre vezérlik. Már a' falusi orvos Pap így szól e' tekintetben: „Igen helyesen vagy on a' dolog tisztelendő Papi rend, ha ti a' szegény egygyű halgatóitoknak nem tsak az ő lelkeikről, hanem testeikről is gondoltok. Ti barátim, ti terjeszthetitek legjobb módjával, és legkönnyebben az orvosság hasznos voltát a' nép eleibe, ti szaggathattok ki az emberek szíveiből minden bal vélekedéseket“ 's t.

Igaz, hogy vagynak helyyel helyyel némelly hamissan okoskodók, a' kik azt mond-

ják, hogy a' tehén-himlő óltás az embert a' hójagos himlőtől meg nem menti, sőt az által a' gyermekek betegesekké, gyengébeekké lesznek, mint elébb voltak. De ezeknek okoskodások olly gyenge, számok olly kitsiny, hogy ha mi Orvosok nem felelünk is nékik, az idő, és a' jót megérlelő rendelések őket megtáfolják: mert valamint a' könnyen magasra repülő toll, vagy a' magasra emelkedő szappan buborék a' nehézség törvényét (lex gravitatis) meg nem semmisítik: úgy azon apró oltsárolások, mellyeket némelleyek egygyik a' másik után, de minden próba nélkül előhordanak, a' mentő-himlő' haszontalan voltát meg nem mutatják; annyival inkább mert bizonyos, hogy egész epidémiák alatt is, még ha a' hójagos himlősökkel egy szobába, egy ágyba vagynak is azok, kikbe a' tehén-himlő foganatosan volt óltva, mentek maradnak. Én tudok példákat, hogy a' szopós gyermeket beoltottuk; azután 2 — 3 hónap múlva az Anyja hójagos himlőben szenvedett, de a' gyermek még akkor se kapta azt el. —

26. §. *A' Fattyú-Himlőről.*

(Disznó-himlő, bárány-himlő, varicella.)

Tudniillik van a' kiütésnek egy neme, melly külső formájára, kivált a' nemorvosi szemek előtt, nagyon hasonlít a' hójagos himlőhöz; de még is nem egy azzal: sőt mind lefolyása, mind a' testben okozni szokott következése által, és így fő tulajdonságival am-

attól különbözik. 'S mivel az ahoz nem értők ezen fattyú-himlőt azokon is látják, kikbe téhen himlő vala óltva: azért azt szokták mondani, hogy nem használt az óltás; de ez helytelen állítás, melly a' nemesmérésből származik, a' mellyben hogy valaki tovább is tévelygésben ne légyen, megmondom a' különbséget. Ezek ugyan is a' jelek, mellyek által ezt a' hójagos himlőtől meg lehet esmérni.

1) A' fattyú-himlőben különös nagy szaga van a' betegnek.

2) Nem olly' rendel üt ki a' bőrön, mint leirtam feljebb, hanem rendetlenül az egész test színén, vagy a' végső tagokon elsőben, 's azonnal mindenütt egy nap ki jön, vagy éppen imitt amott egynéhány napokig látszik; a' hójagos himlő pedig harmad' nap alatt rendszeren és léptsőnként fejtőzik ki.

3) A' fattyú-himlők jobban viszketnek, és a' környékek veresek.

4) Az evesedéskori közláz (hideglelés) ámbár a' pattogzások tellyesebbek is, nem áll elő.

5) A' beteg' ábrázatja a' fattyú-himlőben eleinte pöffed meg, 's ha kijött a' pattogzás, megapad; a' hójagos himlőbe ellenkezőleg van.

6) De legjobban meg lehet esmérni magoknak a' hójagotskáknek formájokból, mert lágyak, és tetejeken a' bizonyos gödrötske nints meg, 's ha lehullanak is forradást a' bőrön vagy nem hagynak, vagy csak kevés ideig tartót hagynak: úgy hogy ha sok volt is valakin, de ezen úgy nevezett fattyú-himlő azután himlő helyes,

vagy a' mint némelly vidéken mondják; *ragyás* nem marad az ábrázat.

Az illy fattyú-himlőben szenvedő betegnek gyógyításában olly formán kell forogni, mint a' hójagos himlőében: kerülni kell a' hevítő italokat, a' felhevülést, a' megfázást, vigyázni kell hogy a' betegnek széke legyen.

Mivel pedig az orvosi jó rend, 's betegünk eránt való gondoskodásunk megkívánja, hogy megtudjuk, vallyon fattyú é, vagy valóságos hójagos himlőben fekszik a' beteg? azért értelmes Orvost kell megkérdezni.

27. §. *A' veres Himlőről (morbilli.)*

Nem kell ezt öszve zavarni más lázós bőrkiütésekkel: mert ez tulajdon ragadó anyagjától függvén, tulajdon jeleivel is különbözteti meg magát. Tudniillik bádjadtság és kóborló borzadozás után megjelenik a' köhögéssel egygyütt a' láz, melly a' forróságon, és a' vér edények feszüléseken kívül, a' taknyos hártványoknak nyilvánosságos gyúladásokkal jár. — Innen van a' nátha, ptrüszögés, az orrok' be dugulása, a' szemnek veresége, tüzesége, a' világoosság eránt való nagy érzékenysége, száraz kehelés, nyughatatlanság, álmatlanság, vagy néha bódult álom. Némellykor a' szem héj-jak, és az áll- 's nyak mirigyek megdagadnak; a' szomjúság nagy; az étel kívánás elvész, a' gyomor émelyeg, a' has szorúlt, vagy igen is folyó, és lágy. Igen ritkán vagynak olly nagy mértékben a' láznak említett jelei,

kivált a' kiütés idején, hogy az érzékeny személyek (individuum egy miv) görtsöket is kapnak. Reggelre kevés izzadtsággal meg jelenvén a' veres himlő a' bőrön, minden lázzadás. Eleinte ez a' veres himlő olyan forma mint a' balha tsipés; mutatja magát az ábrázaton, az orron, fülön, nyakon, karon, mejjen, a' derekon, 's úgy lejjebb a' vég-tagokon. Ha a' veres himlős bőrt tapintjuk, valamelly kemény mint egy lenmagnyi, vagy lentsényi nagyságra kereken, vagy is inkább hosszúkás kereken (elliptice) felemelkednek a' kiütések, némellykor igen sűrűen egymáshoz, máskor ritkábban semmi folyó nedv (mint p. o. a' hójagos himlőben) nints benne, ha megnyomjuk a' vereség elműlik, meg halaványodik, 's azután ismét vissza tér. — A' betegeknek különös szagok van, mellyet Heim hasonlít a' frissen megölt, és koppasztásba lévő ludakéhoz.

Gyakran vagynak benne betegek, sőt egész járványt (epidemia) láttam magam is, melly olly szelíd volt, hogy a' betegek legfellyebb tsak egy nap voltak kéntelenek feküdni.

Nyoltzadik, kilentzedik napján a' betegségnek, ha ez rendes folyásában kedvetlen esetek által meg nem zavartatik, ha a' láz caractere, (tulajdon jele) vagy az ideg rendszert különösen meg nem támadja, vagy a' kiütés valami belső nemes organumra (mivre) nem teszi magát; akkor mondok 8. 9-ik napra a' beteg tsendesebbé lessz, a' kiütés ha-

laványodik, még pedig olly sorral, a' mint ki-verte a' bőrt, tsendes és egy formá által gőzölgés alatt a' felső bőr (epidermis) korpa formában viszketegséggel kopik, úgy hogy 10-12 nap alatt semmit se látni a' kiütésből.

A' köhögés legtovább tart, kivált ha hideg itallal elrontja magát a' beteg; sőt gyakran tüdő sorvadást (phthisis pulmonalis) is hágy maga után: és a' szemnek is ideig tartó fájását, vereségét gyakran lehet látnunk, hogy ha a' beteg korán kinn jár, vagy erős világosság bántja meg szemét.

Ezen elő adásból lehet látni, hogy ez a' betegség veszedelmes lehet, ha folyamatja megzavartatik, a' mi gyakran a' helytelen gyógyító mód által is megtörténhetik.

A' hűtő mályva gyökér lév, mondola tej tisztán vagy egy kis salétrommal, a' könnyű gyümölcsös eledel hogy a' betegnek rendes széke legyen, használ úgy mint házi orvoság; az Orvos fogja osztán tudni a.) mennyire kelljen mérsékelni az élet erőt; b.) a' sürgető jeleneteket mi módon kelljen elhárítani c.) vagy a' természet tisztító munkásságát elő segílni; és d.) a' betegség maradványait (posthum) gyógyítani. —

28. §. A' Skárlát kiütésről.

A' historiai vizsgálódásokba nem ereszkedvén, azt el nem hagyhatom, hogy ez a' betegség a' későbbi idők szüleménnye: mert külföldben ezt, a' melly magát olly tulajdon, és

világos jelekkel különbözteti meg, az elevenen festő régiség bizonyosan meghagyta volna nekünk, de a' mit elsőben csak a' 17-dik században (Sennert Dánielnél) látunk; ekkor és későbbben olly közönségesen tapasztaltatván az, hogy a' legnagyobb figyelmet vonta magára nem csak az Orvosok, hanem a' Kormányzók részéről is. —

Kezdődik a' ragadós kiütésekkel járó láznak közönséges jeleivel. A' betegek panaszkodnak a' főnek nehézségéről, és bódultságáról, az ételt nem kívánják, kóborló horsódzások, vagy rázó hideget éreznek, mellyre csak hamar égető forróság következik, a' főfájás nevededik, a' szomjúság szinte elszenvetlenné lesz, az egész bőr mintegy felfúvódik (turgor universalis) az (lüktető-erek) üterek tellyesen, feszesen, és sebesen vérnek. A' száj ürege, a' nyelv, a' torok nagyon veresek, dagadtak, és a' nyelés, beszélés meg van akadályoztatva, 's fájdalmas. A' szemek is veresek, a' világosságot nem szenvedhetik; az orr bé dugul, gyakran vérezni kezd; *) a' rekedtség, és köhögés kissebb mint a' veres himlőben (morbilli). Némelly súlyosabb esetekben a' főnek fájása igen nagy, nyughatatlanságok közt a' beteg émelygést, sőt

*) Megkell jegyezni, hogy soha se jó ugyan, de kivált a' lázzal járó betegségekben különösen az illy bőr betegségekben az orr vérfolyást hideggel meg állítani: mert az a' természet' munkája, melly által a' fő a' reá töduló vértől szabadul!!

hányást szenved, félre beszél, ábrándozik. — Éjjelre mind ezen jelenségek nehezednek, — a' beteg körül nehéz savanyú szag van, milyen a' poshadt túrónak vagy sajtnak szaga.

Illy jelenségek között, némelykor már az első vagy második legfeljebb harmadik nap (tehát nem olly szoros rendel mint a' hójagós és veres himlőben) ki jönnek a' bőrön a' kiütések, még pedig elsőben az ábrázaton, nyakon, mejjen, háton, végre a' hason a' karon, és lábszárakon apró gombos tö-foka, vagy lentse nagysággal, mellyek csak hamar öszve futnak, az egész testet elborítván olly színnel, mint a' főtt rák, vagy skárlát posztó szokott lenni, 's az ábrázat a' kéz, és láb felfelfúvódván, olyan mintha tsúz lepte volna meg. — A' torok gyúladás gyakran olly nagy, a' nyeléshez tartozó részek olly dagadtak, olly ingerlettek, hogy a' nyelés, sőt a' lehellés is szinte lehetetlen léven, megfúladás fenyegeti a' beteget. A' nyelv száraz, megrepedez, vér is foly belőlle. A' test' forrósága igen nagy, a' bőr száraz, az' üterek keményen, feszesen vernek, lüktetnek.

A' betegség kezdetétől 4-ik 6-ik napon eléri a' skárlát a' legfőbb léptsőjét, (sumum culmen) mint valamely virág midőn szirmai (corolla) kifejlenek: mikor a' természet folyása szerint (moliminibus criticis) megtisztító erőlködései által a' testnek, a' vereség halványodik, és a' betegség kissebbedik.

Igy azzal a' menetellel, a' mint kiütött a' betegség, a' vereség elenyészik 7 — 9 nap múlva, a' torok fájásnak és láznak kissebbedésével: a' bőr nedves, a' vizellet zavaros fehéres, vagy veresses (sedimentum) allyak (üllepedéssel) *) némellykor egy kis hasmenéssel; ha a' lehellő utak is szenvedtek, taknyos és a' köhögést 's rekedtséget enyhítő kiköpések következnek. A' bőrnek felsője (epidermis) megrántzosodik, korpa formába, vagy nagyobb hárttyákba lehúll, kivált a' kézről, és lábról, honnan tzollnyi nagyságú, sőt kesztyű formájú darabokat láttam lehullani 12 — 14 nap alatt, ritkán későbbben.

Illyen forma a' skárlát betegségnek eredeti képe (protypum), és mikor így foly le, akkor veszedelmet, halált nem okoz. De igen ritkán marad ebben a' formában, sőt gyakran veszedelmet készít.

a.) ha az élet erőnek a' betegséghez való tekintetét kifejező láz (character febris) igen nagy gyúladással jár, vagy az ideg rend szert támadja meg, vagy bél tisztátalansága (gastricismus) járul hozzá, vagy rothasztóvá lesz.

*) Fő törekedésem az érthetőség lévén magyarul is kétképpen ki tettem a' dolgot, 's mint itt úgy másutt is deakul is zár-jel alatt. Az új szavakat sok helyt el nem fogadhatom, sőt magamat azokhoz se tarthatom, kik magyar nyelvünket Grammatika korlátja közzé akarják szorítani; még most ennek is „titkos törvényét mesterség nem szedi rendbe.“

b.). ha hirtelen eltűnik a' bőrről a' kiütés, és belső nemes élő - mívre (organumra) teszi magát.

c.) veszedelmet készít azon víz - kórsággal, mellyre a' test a' skárlát által olly hajlandóvá lesz hogy kivált ha a' betegség, mint járvány téli hónapokban, vagy esős időben uralkodik, vagy ha akár meg hűtés, akár étel, ital által a' beteg magát meg rontja, többnyire mind bele esik ebbe: — annyira, hogy a' köznép azon hal vélekedésben van, mintha a' víz - kórságnak, a' skárlát után szükségképpen kellene következnie. Tudniillik a' ki a' test' ki - gőzölgését meghűléssel, indulatoskodással meg zavarja, elnyomja, vagy ha hashajtó szerek által a' bőr munkássága megtikkadván, a' ki - ütés a' belekre esik, sőt némellykor minden illy észre vehető ok nélkül is a' betegség természete által a' vér, és víz - edények erre határoztatván; mintegy 14 — 18 nap múlva a' betegség kezdetétől, — midőn már a' beteg magát veszedelmen kívül lenni véli, jól érzi, étel, ital kívánása rendes: ekkor és illy környü - lésben, mondom, egyszerre bádjadtság lép meg a' betegeket, éjjelek nyughatatlanná lesz, gyomrok meg zavarodik, fejek meg fájul, forróságok nagy, egy szóval váratlanul lázzadásba jönnek, vizelletek kevés, setét színű, mint a' millyen színe van a' viznek, mellyben nyers húst mostak, vagy mint a' lúg, 's ez is erőltetés közt tseppenként megy, a' bőr száraz,

az ábrázat felfúvódik, az egész test megdagad, némellykor a' torok is megfájul.

Ha az Orvos, vagy igen ritkán e' nélkül is a' kedvező környülállások között a' természet nem segít (mert láttam példát, hogy Orvos nélkül is meg gyógyult illy beteg alkalmazatos élet mód, és házi szer által): úgy eleinte ugyan tsak bőr viz-kórság (anasarea) fejt ki magát; de azután, és némellykor igen hamar az agyvelőnek, szív zatskónak, 's több illy az életre egyenesen szükséges résznek víz-kórsága, 's onnan halál következik. *)

d.) veszedelmes végre a' skárlát, midőn olly rendetlenül, olly lárvába mutatja magát, hogy nehéz megesmérni, nevezetesen midőn a' mint Reil és Frank feljegyezték, de nékem magamnak is eseteim voltak, hogy a' veresség tsak imitt amott, és igen kevés ideig látszható, és így egy két napi változáson, a' torok fájáson kívül, eleinte alig lehet észre venni, hogy valaki beteg; mert fenn jár, semmiről sem panaszkodik; azomban 12 — 14 nap múlva nagy lázzal, a' test' miveinek egész megzavarodásával tétetünk figyelmetesekké a' múltakra, látván hogy a' fej pöffedése, a' tagok dagadása, a' skárlatot követni szokott víz-kórságot ábrázolják.

Gyógyítására nézve a' skárlátnak ezeket kell megjegyezni. A' betegség természetéhez

*) Minden más bőrbetegségtől megkülömbözteti tehát a' skárlatot elején a' torok fájás, végén a' kopás idején a' víz-kórságra való nagy hajlandóság.

képest őrizkedni kell a' hidegtől, de a' nagy melegtől is: a' világosságnak, az indulatoknak hirtelen való befolyásokat kerülni kell: italúl gyenge savanyú tükros vagy mézes víz, vagy ha a' gyomor igen érzékeny, mondola tej, bodza virág, mályva gyökér szolgáljon; a' bor, pálinka ha valamelly forró betegségben, és lázas bőr kiütésben ártalmas, bizonyára és különösen veszedelmes az a' skarlátban: étele legyen kevés hús-lév, vagy más könnyű a' plánták országából való zöldség, vagy gyümölcs. Széke legyen mindennap, vagy ha nints, egy-két kés hegynyi bor követ tükorral vízbe lehet a' betegnek adni. Az ágya ne legyen nagyon tollas, különösen takarója könnyű pokrótz vagy paplan, ne pedig dunyha. — Erre nézve kárhoztatom azon bétsúszni kezdett szokást, hogy némelly Orvosok már előre osztogatnak el a' járvány skarlát alatt hánytatót; hogy az olyan betegnek, kit ez meglep, a' körülötte lévők beadják. Lehet ugyan olly eset, hogy a' skarlát mellett a' gyomrais elromlott a' betegnek, de ezen öszve zavarodást (complicatio) meg bírálni, még Orvosnak is nehéz, még ezek között is sok kár történik azzal: ugyan is a' kiütés alatt köz szenvedésbe (sympathia) vonott gyomor hány ugyan, de ritkán úgy, hogy ezt a' hányást elő mozdítsuk, gyakrabban úgy, hogy azt enyhítsük! ellenkezőképpen mivel a' torok gyúladt, a' vér az agyvelőre tódúl, ezen szörnyű megrázó szertől

őrizkedni kell, kivált midőn már a' betegség fejtőzésében, folyamatjában van.

Helybe nem hagyom azt is, hogy némel lyek akár házi szerrel, akár (mint fájdalom hogy a' kereskedő boltokból, 's patikákból is kiadják) mannával szennával 's a' t. has menést okoznak. Ha nints széke a' betegnek a' fellyebb említett mód mellett, klistért lehet néki adni.

Meg említem még azt a' veszedelmes szokást melly név szerént Currie, Kolbányi, de különösen Fröhlich Doktorok után még a' köz néphez is által ment, hogy t. i. a' skárlátban hideg vízbe fereszteni jó a' beteget. Van ugyan eset, midőn ehez a' kétséges eszközhöz, sőt a' hideg víznek magasról a' főre való hullatásához, öntéséhez (embrocatio) kell nyúlnunk; de ebből minden esetre terjedő eszközt tsinálni a' józan értelemmel ellenkezik. Mert éppen ez által vetheti magát a' skárlát a' belső nemes részekre, agyvelőre, tüdőre 's a' t. honnan hirtelen halál következhetik.

Az orvosi tudományban is vagynak elragadtasások, vagynak egy oldalos tekintetű fejek, mellyek egy szernek közönséges jóltéendő általános hathatós gyógyító erőt tulajdonítanak; holott kivált ebben a' tudományban úgy kell fel venni az egyes eseteket, mint a' nagy Természet gyönyörködik az örök változásban, az egységnek megkülönböztetésében!! (in varietate, et unitate).

Ha a' skárlát' eredeti képinél megmarad a' láz, sem nagyon gyúlasztó, sem ideges, sem rothasztóva nem lesz; ha betegünket étellel nem tömjük, sőt midőn már kívánja is azt vissza tartóztatjuk: úgy a' meg mondott 14 — 18 nap alatt meg kopik; 's még ezután mintegy ugyan annyi idő alatt ételre italtra, kivált estve a' levegőre vigyázzván, meg futja a' test győzedelemmel a' betegséget. Szükség pedig e' szerint hogy a' betegség kezdetétől fogva 4 — 6 hétig már magát jól érző betegis, templomot, theátrumot, oskolát kerüljön, nem tsak magára, hanem másokra nézve is (a' mint azt a' Nagy Méltós. Kormány Szék is 1827 Esztend. meg hagyta.) Mert a' kopás idejétől fogva még legragadósabb ez a' betegség. *)

Hogyha pedig az említett jelek alatt a' dagadság, víz-kórság fejtődnék ki, azonnal lágy meleg ferdőt (melly hamúval gyenge lúg formában készüljön) kell a' betegnek napjába 2-szer 3-szor is adni, ételét meg kell szorítani, italul bodza herbátét tisztán, vagy fenyő mag lével elegyítve bőven kell néki adni.

Minden esetre pedig, valamint ezen esetben, úgy eleinte is, a' hol a' környülállások megengedik, Orvossal kell a' dolgot közleni:

*) Meg kell említenem, noha ezekből is által láthatni, hogy ha télen uralkodik a' skárlát, akkor leg veszedelmesebb. Sok példakat láttam, hogy a' szobából ki sem ment, hanem mivel magát jól érezte a' beteg, a' szobába gatyáskodott — 's hirtelen halalos beteggé lett. Azért kivált téiben legjobb az, ágyban maradni.

a' hol ez nehezebben történhetik mint p. o. a' falusi köz-népnél, ott mivel ez ragadványos betegség, azt a' köz hivatalbéli Orvosnak tudtára kell adni, a' ki határozása szerint a' Magistratus' segítségével nem csak közönséges oktatást örömet ad a' járvány' tulajdonságához (epidemiae genius) alkalmaztatva; hanem az egyes betegeknel is megjelenik, és az atyáskodó Kormányzék intézete szerint a' szegényeknek ingyen orvosságot adat.

Jegyzés. Ezen bőr-betegségeket említém 'e szakaszban, mint ragadványosokat, és leginkább a' gyenge korrall közösöket, noha a' kinn gyermek korában nem voltak, az későbbben is 40 — 50 esztendő's lévén is, belé eshetik a z o k b a.

29. §. *A' kiseddek' agy-vizkórságáról* (hydrops cerebri, Gehirnwaſserjucht.)

Mennél alattomosabb, 's ha idején észre nem veszik a' Szülék, vagy ha későn hívják az Orvost, avagy ha ez meg nem esmervén ellenkező módon gyógyítja, (a' mi elrejtett tulajdonsági miatt e' betegségnek emberi mester-ségünkben megtörténhetik) és így mennél veszedelmesebb az agy-vizkórság: annál szükségesebb arra, jeleit a' lehetőségik leirván, a' szüléket figyelmetesekké tenni. Tudniillik: A' legelevenebb gyermek is kedvetlen lesz, az ő kedvelt tárgyaira nem ügyel, álmos, de aluvása nyúghatatlan; feje meleg, szemci bád-

jadtak; midőn ébren van fejét félre hajtja, mintha nem bírná, 's arra, kinek ölében van egészen reá botosítja. Ha már járni tudó a' beteg, midőn önként fel-áll v. felállítják és megy, tántorog, mintha szédülne. Külömben ételkivánása meglehetősen jó; széke szorúlt, 's vizellete kevés, savós színű, 's fehéres alja van. Nagy figyelemre méltó, hogy ér-verése nem sebesebb mint egészséges állapotban, sőt némelykor lassúbb, hanem rendetienül üt, dőtzen, megakad (intermittens, megszűnő). *)

Igy tart ez némelykor 2 — 4 napokig, némelykor egy hétig is, valamint ellenkezőleg van eset, hogy ezen jelenségeket észre'se lehet venni, 's már kifejtőző szakaszában tűnik elő hirtelen a' betegség: úgymint a' beteg hánykodik, nem alhatik, vagy ha szunnyadozik is fejéhez kapkod, ajakát, melly száraz tsipkedi; orrát piszkálja, nyögdétsel, tsak mintegy félig béhunyt szemmel szunnyadozván, felijjed a' legkissebb zörgésre, 's beszédre; ábrázatja halavány, de annak vonásai belső nyughatatlanságot fejeznek ki. Feje igen meleg, fáj, a' nyak és halánték üterei nagyon vernek. Szomjúsága szinte elólthatatlan, bőre száraz, széke szorúlt, hasa felpuffadt, vizel-

*) Ne tsudálja valaki, hogy a' Nép számára irván az érverésről szöllok: esmerek én sok szüléket, kik valóban helyesen tapíntják, és számlálják a' pulsust a' kézen, de észre lehet azt szemem is venni a' nyak oldalán a' fül gombaja tsútsa alatt le, egyenesen a' váll-külts első (anterior) vége felé, egy szóval a' lehellő gégen oldalvást.

lete kevés, 's nem olly halavány, mint a' betegség kezdetén vala, sőt vereses. Mind ezen jelenségek (symptoma) naponként nevedeknek, 's közönségesen ha nap-közben enyhülnek is, de estvére még nagyobb mértékben előfordulnak: a' gyermek, ha kivált felültetik, vagy felállítják, a' mit megevett kiokádja, 's azzal sok nyálat is; azomban ezután (a' mint talám reménylik, a' kik azt gondolják, hogy a' gyermek gyomrát rontotta el) könnyebbséget nem látni, sőt a' nyúghatatlan álmom, a' hánykódás, fog tsikorgás, in rángatódzások jelennek meg.

Ha illy állapotban látja valaki 1 - és 8 esztendő között lévő gyermekét (mert ez idő-korban, de kivált 5 - és 7 között szokott ez leginkább előfordúlni) — el ne mulassa mennél előbb a' dolgot értelmes Orvossal közölni, mert még ekkor segíteni lehet; későbbben pedig, t. i. midőn már az agyvelő kamarájában víz izad ki (a' víz-kórság kifejtőzött) szinte feljúl mülja az emberi erőt a' meggyógyítás *). Tud-

*) E' dolgot annyival gondolóra és szívekre vegyék a' Szülék, mivel a' betegségnek le irtt jelei a' taknyos vagy gilisztás lázra (hideglelésre) is mutatnak: annyira hogy, szinte az együgyűségig, mihelyt a' gyermekek orrokat piszkálják, azonnal a' Szülék, de még az Orvosok is csak a' gilisztát hajhásszák. — Azért minden éles eszű Irok öszve hasonlítják e' két betegséget, hogy külömbségek szembe tünjenek: mert ugyan is e' két betegség természetére nézve egészen külömbözik egymástól, és gyógyítások módját úgy kell esmerni, hogy ha egyiket a' másikkal öszvezavarjuk, — bizonyosan halál áldozatja lessz a' beteg gyermek. Ne-

niillik már ekkor megjelenik a' kábultság, 's érzéketlenség éppen olly mértékben, millyenben előbb a' nyúghatatlanság 's hánykodás vala. Nem tsak hogy kevesebbet lát a' beteg, hanem kantsalon (bandzsán, sandán) 's hibásan is néz, p. o. egy tárgyat kettőnek mond, vagy azt nem ott keresi a' hol van. Ha mozog, azonnal sohajt, nyög, ábrázatját elvonja az egész test megsoványkodik, a' bőr némelly helyeken rendetlenül és könnyebbség nélkül izzad. A' vizellet kevés ugyan, de gyakran magától is a' beteg tudta nélkül elmegy, ellenben a' has annyira megszorúl, hogy még ingerlő klistérekkel is (allövet) nehéz, szinte lehetetlen azt megindítani. Igen ritkán történik, hogy hasmenése van, az illy betegnek, 's akkor tőlle igen bűdös taknyos, zöld ganéj megy. Mind a' két esetben ha megy a' hasa, ha nem — a' gyomra, a' hasa nints felpuffadva, sőt öszve esik, lapos; lehellete közben gyakran sohajt, szájából nehéz szag jön ki, fogait tsikorgatja, ér-verése lassú rendetlen. Némellykor 4, 5, 6, 7 nap múlva ezen fontos jelen-

vezetesen köszönetet érdemel Gólis, Pemberton, Jörg, kiknek eleven leírások a' beteg állapotján tünődő jó érzésű Orvosnak a' magánosságban is, tanácsul megnyugtatóul szolgálnak!

Ugy van szükség hogy az ember, de kivált az Orvos egyes, magános tettjét, és munkáját megfontolva tsendes lélekkel, buzgóan és egyenességgel tégye: mert abból foly a' házak', familiák, 's így némellykor az egész Nemzet holdogsága; bár ha reánk a' sors különben nem fényes, sok követőkkel járó rollat bizott is !!!

ségek engednek, hirtelen mintegy eltűnnek, a' gyermekek látni, beszélni kezdenek, mutatják kedveket 's hajlandóságokat azok eránt a' miket egészséges korokban szerettek, enni kérnek; azomban ne hidjünk e' tsak tetsző jobbulásnak: mert tsak hamar elébbi állapotjába vissza esik a' gyermek, sőt elnehezedik.

A' hideg a' gyermeket ki töri, forrósága nagy lessz, az izzadás egész testét, főkép fejét el önti, ábrázatja közepe rózsa színnel tüzel, fejét rángatja, hátra veti egész teste félre görbül, kezét lábát egy óldalon nem mozgathatja, mint a' szél-ütött, szemeivel nem lát, ha gyertyát tartunk eleibe, nem is igen hunyorít, a' szemfény kitágul (vagy egészen húzódik) de nem mozog, a' szemfehére veres; nem hall, nem nyelhet, a' hányás erőlteti; vizelétét, a' mi kevés az ágyba tudta nélkül bortsátja; ér-verése rendetlen némellykor kivált e' szakasznak elejin szapora, azután lassú, fennakadó, kihagyó, 's olly gyenge hogy azt érezni szinte lehetetlen; illy állapotban a' tagok mind inkább hidegesznek, a' szív reszketve vér, a' hörrögés mint a' halál postája megjelenik, 's az ártatlan beteg sok szenvedéseit örök nyugodalommal váltja fel.

J e g y z é s. A' feljebb említettekhez képest kitetszik, hogy ezt meg kell, de megis lehet különböztetni minden más betegségtől, nevezetesen a' gilisztás láztól (hideg-leléstől) azzal a' különös tulajdonsággal, hogy ebben már eleinte a' felingerlett ér-

zékenységgel a' vizellet kevés, és fehéres, de főképpen azzal, hogy az ér-verés lassú, megszűnő: továbbá hogy a' has érzéketlen, öszve esik, noha a' szék fenakadt, 's végre minden több jelenségeknek kifejtőzésekből, öszve hasonlításokból, a' mint azt festői etsettől leírta Jörg. Kinderkrankheiten Leipzig. 1826.)

Hogy ezen veszedelmes betegséget meg ne kapják a' gyermekek, őrizzék őket szüléik a' fájdalom! még szokásban lévő ügyetlen ringatástól, a' hevítő ételektől, borszeszes italoktól, kávétól, 's mindentől a' mi a' vérnek a' főre tódulását neveli, a' megfázástól kivált midőn hajokat nagyon megnyírják, a' leeséstől, a' korán való tanulástól, a' goromba tanítónak artzúl tsapásától; vagy ha fejek v. képek akár az óltvartól, akár a' görvélytől (scrophula) kisebesedik, azt hirtelen meg ne gyógyítsák, ki ne szárítsák; ha veres himlő, skarlát uralkodik 's gyermekeiken van, azt míg meg nem kopik egészen, kinn futkosni őket ne engedjék, az Orvos tanácsát rendelését szemek előtt tartsák, végbe vigyék; a' vér-hast balgagatúl pálinkával, spanyol viasszal, nadragulyával 's a' t. Orvos híre nélkül ne pepetseljék; ha gyermekek bádjadtt, fejek fáj, nem ehetik egy szóval ha betegség láttatik őket környékezni: akkor erántok illendő figyelemmel legyenek mint még magokkal tehetetlenek eránt, kiket a' Természet, de a' Társaság is az ő gond-

jokra bízott, — tsepegtessék beléjük annak idejében azon okosság' réguláját, hogy ha magokat jól nem érzik, azt bizodalommal megmondják, hogy ételeket, italokat, mozgásokat a'hoz lehessen alkalmaztatni: a' Szülék az Orvost idején meghívják, vagy ha ez távol van láb vízzel, a' gőzölgést elő mozdító herbatéval, az ágyban való maradással a' bajon enyhítse- nek.

30. §. *A' szamar hurutról* (tussis convulsiva, Reichhusten).

A' köznépnél közönséges, és többnyire nagyobb vagy kisebb mértékben, és kiterjedéssel járvány ez tavasszal 's ősszel, midőn a' levegő változik.

Mindjárt eleinte a' köhögés száraz, a' mejjből mélyen jövő, — a' mit a' figyelmetes fül ha kivált akkor éppen több gyermekek is szenvednek abban, tsak hamar megesmér, és a' közönséges köhögéstől (catharrustól) megkülömböztet; a' szemek bádjadttak, könnyeznek; a' gyermeknek majd melege, majd hidege van, kedvetlen, haragos, sírásra hajlandó, 's ha indulatba jön azonnal köhög, gyakran ptrüsszög, álma nyughatatlan. Külömben ételében, és italában változást nem igen lehet észre venni. Ezen állapot el tart 8 - 10 12 nap is.

Azután azon tulajdon hangú köhögés, mellyet a' német értzesnek (metallisch) nevez, én pedig a' kinek ezereket vólt tapasztalásom

hallani, az üres hordótska kongásához hasonlíthatom, nevededik: az az mind tovább tart mikor a' gyermeket meglepi p. o. 2-3-4-6 minutumig is, mind pedig gyakrabban jön elő így napjában 4-5-6-szor. Magok a' gyermekek már előre érzenek mejjekben valamelly szoritást, és nyúghatatlanságot, 's ez által mintegy neki készülnek a' bajnak, az ágyban fel ülnek, vagy ha fenn járnak valamelly olly tárgyhoz sietnek, a' mellyhez megtámaszkodjanak, vagy előre hajolván térdjeikre botsátkoznak, kezekkel azokat megfogván; így mélyen, és húzomason beszíván valamelly süvöltéssel a' levegőt, darabosan, és megszaggatva lehellik azt a' köhögés alatt ki: ábrázatjok felfúvódik elkékül, szemek kidüllyed, ha kivált sokká tart ez az állapot belső kín, és szorongatások miatt lábaikkal topognak, kezeikkel kapkodnak, izzadás lepi el testeket, 's némellykor ájulásba is esnek, vizelletek, sőt székek is akaratjok ellen el megy: láttam több esetet hol a' gyermeket, midőn az magát múltatta, vagy az utzán ment, az illy lázzadás meglepven, az öszve rogyott; 's megfúlادott. Külömben minden illy meglepés (paroxismus) végivel vastag nyálat, némellykor az ételt is kiokádja a' gyermek, sőt vagynak példák hogy eleven vért is hány kissebb vagy nagyobb mértékben, gyakran megindul az orra vére is.

Elmúlván az illy paroxismus, melly a' nézőket is szánakozásra indítja, 's mellyet ha va-

laki egyszer kétszer látott, hallott, máskor bizonyosan megesmer: a' gyermekek szokott dolgokra vissza térnek, vagy ha aluvásokból költötte vala fel őket a' köhögés ismét elalusznak, míg ismét ugyan azon baj elő nem jön.

Míg végre 1 — 2 — 3 hét múlva a' görtsös megrázódások, a' köhögés kissebbedik mind jelenségeinek nehézségére, mind pedig a' paroxismusnak számára nézve: így lassanként, napjában 4-3-2-szer jön elő, és talám tsak akkor, midőn sírás, vagy bosszankodás által a' gyermek ingereltetik.

Ezek szerént elfutja a' maga körét ez a' betegség 3 — 4 — 5 — 6 hetek alatt, és sokszor minden veszedelem nélkül; vétkezne azonban az a' ki azt mondaná, a' mit én már olvasott embertől is hallottam, hogy t. i. ezen betegségben minden orvosság hijában való. Mert gyakran belső gyúladásokat okoz ez, melyek halálosok szoktak lenni: gyakran a' mejj tsontokat kitsutsorítja az erőltetés által, hogy örökre is púposok maradnak a' gyermekek, de különösen mejj víz-kórságot 's tüdő szenvedést (phthisis pulmonalis) sőt agy víz-kórságot is igen gyakran hágy ez maga után.

Eleitől fogva tehát e' betegségben minden hevítő italtól, meghütéstől, ételbeli rendetlenségtől órizni kell a' gyermeket*). Gyenge bod-

*) Igen ritka példa az, hogy ezen betegséget koros idejük is megkapják; más oldalról pedig ha egy megkapja a' háznal, a' többi gyermekeken is keresztül megy, 's egyszernél több ízben is megkaphatja azt valaki.

za virág, mályva-lév, estvéneként láb-víz enyhítik a' köhögést, különösen pedig mondola, v. kendermag tej. Vigyázni kell, hogy gyomrát meg ne terhelje a' gyermek, széke rendes legyen: a' mejjét repülő kenőttel reggel és este bédörgölni tanátsos. Mihelyt azomban nehezebb jelenségeket vesznek a' Szülék észre, a' mit sokszor a' gyermek egyes környül állásai szülnek, sokszor pedig a' járvány tulajdonsága hoz magával: azonnal leg jobb a' dolgot Orvossal közölni.

Kárhoztatom különösen ezen veszedelmes szokást, hogy némelly Szülék magok is bártorkodnak hánytató szert adni illy betegjeknek; sőt az Orvosoknál is különös vigyázást kíván, 's nem olly sokszor tézzen azon eszköz hasznót, mint hajdan reménylették!! A' betegségek' természetét kémlelő orvosi léleknek' is dolgot ad meghatározni, hogy elég e' tsak a' mejjbe kenni, Autenrieth után a' kenőtsöt, vagy hánytató, a'vagy has hajtó is kell e'? vagy egyik se: hanem hogy talám a' görts ellen való egyik vagy másik lessz a' sok ditséretes szerek közzül, vagy talám több együtt, és sorban, a' mi a' gyógyulást eszközli.

Némellykor meg esik, hogy az 5 — 6 hét múlva is még nagyon érzékenyek a' lehellő eszközök, és a' gyermekek rekedttek: illyenkor tsigát főzni, és annak levét itatni a' gyermekekkel jó házi eszköz.

31. §. *A Vitus - Tántza.* (Beitstanz.)

Ezen beteges állapotot is elő adom nem csak azért, hogy azt talám gyógyítani tudja a' nép, hanem főkép' azért hogy azt meg esmervén, olly balgatag vélekedést, 's beszédet hagyjon el millyent nem régen nékem is alkalmatosságom vólt tapasztalni. Mivel tudniilik az illy beteg ábrázatján külömbféle rángatodzásokat tsinál, szemeit el forgatja, száját vonogatja, kezeit ide 's tova veti, lábaival tapos 's a' t, azért a' tudatlan nép azt véli, hogy azt a' boszorkányok gonosz lelkek vesztegették meg, 's azért egy szegény illyen beteg zsidó leánynak, mellyet Szulei hozzám bé hoztak gyógyítás végett, — bárha számos és tehetős zsidók is laknak itt helyben, de csak nagy nehezen, 's nagy jutalmak' ígérése mellett lehetett egy szegény zsellér aszszonynál sekvő helyet találni. Sokkal gyakrabban fordul ez most elő, mint talám régen, én legalább a' földmivelők, parasztok között is láttam több ízben; igaz azomban hogy a' városokban az igen gazdagoknál, 's ellenkezőleg az igen szegényeknél, kik nedves árnyékos szobákban az alsó emeletben laknak, 's nálunk a' zsidóknál gyakrabban elő fordul, és pedig a' leánykánál többször, mint a' fiúknál, mái időben meg éllemedett korúaknál igen igen ritkán de még is csak ugyan láthatni. *)

*) A' mint a' história tanítja Német országban a' 14-ik század vége felé Sz. Vitus Klastromába mentek azt gyógyíttatni, 's úgy ezt tettek meg a' 16-ik században is! 's kétség kívül onnan maradt ez a' név.

Eleinte egynehány napokig sőt hetekig is a' beteg szomorú, a' magánosságot keresi, félénk, könnyen meg retten; szemci érzékenyek, pislognak; mejje, v. toroka szorításáról panaszkodik, szíve dobog; némellykor minden ok nélkül is sír, v. nevet, egyszer igen jó kedvű, máskor szomorú haragos forma, földre néző, úgy hogy kivált a' nagyobbatskáknaál a' Szülék vagy nevelők azt pajkosságnak engedtlenségnek nézik. — De nem sokára kifejtőzik a' baj: a' gyermek midőn áll is hirtelen lerogyik, v. ha mégyen elesik, a' kezei reszketni kezdenek, hogy a' poharat vagy kanalát se tudják egyenesen szájokhoz vinni, 's míg azt oda viszik, a' mi benne vólt, ki öntözik; a' fejek mozog, forog, lábokat mindenfelé hányják vetik, némellykor hátra húzzák; ha mennek, valóban mintha tántzolnának, ugrálnának olly test mozgásokat tesznek; a' kezekkel ide 's tova kapkodnak, vergődnek, 's gyakran magokat is ütik; némellykor pedig éppen nem tudják mozgatni. Az ábrázatjokon külömbféle rangatásokat, (grimace) szájokkal rendetlen mozgásokat tsinálnak, fogaikat tsikor- gatják.

Külömben mind ezen görtsök és rendetlen mozgások kissebb vagy nagyobb időre meg szűnnek, enyhülnek.

Ételek, italok meg lehető's, ha enyhülések idején kapnak valamit, jó ízűen elköltik; enyhülések ideje külömböző: vagynak példák, hogy egész éjjel jól aludtt az illy beteg, 's

egész nap nem vólt nyúgodalma, vannak olyak is, kiket éjjel is, nappal is 2 — 3 — 5 ízben is meglep a' paroxismus, 's a' közben némellyik jól van, más pedig soha sem egészen szabad.

El tart ez 4 — 5 — 6 — 8 hétig, és akkor vannak példák, hogy orvosság nélkül is meggyógyúlt a' beteg. De ellenben vagynak példák is, hogy örökös kábaság, nyavalya-törés, (epilepsia) a' tagoknak görbesége maradt a' betegen.

Többnyire a' gilisztáktól gondolják ezt némellyek származni, mások — a' (scrophula) görvély betegségtől, mások, kivált midőn az 12 — 16 esztendőös leánykákat gyötör a' nemi kifejtőzéstől: mind ezeket meg bírálni értelmes Orvos dolga, ki mind ezen tekintetek mellett az érzőin (ideg. nervus) rendszer fontos határozását szeme előtt tartani el nem múlatja.

M Á S O D I K R É S Z.

Az Ember megérett korban.

I-ső S Z A K A S Z.

Az ember egészséges állapotban. *)

32. §. *A' levegőről.*

Az embernek egészsége függ ugyan főképpen, az élet erőnek' a' testel való eredeti belső öszveköttetésétől, és a' kettőnek' költsönös munkásságától; de ezt módosítják a' körülünk lévő tárgyaknak organismusunkba való befolyások annyira, hogy ha valaki a' levegővel, étellel, itallal, 's a' t. rosszul él, bár alkotása erős is, de magát korán megrontja; valamint más részről a' gyenge ember is soká élhet, ha magára vigyáz.

Legelső, és legnagyobb figyelmet érdemel a' levegő. A' mint feljebb is elő adtam azon szempillantatban, midőn az ember any-

*) Illy formát adhattam én az egésznek, hogy munkáskám rendszeresen öszve álljon. Mert Hygeia az egészség Isten-asszonya volt a' régiéknél: innen Hygiastica az a' tapasztaláson épült főképzetek', és régulák foglalhatja, melly az emberre befolyó tárgyak' 's ingerek' míveit úgy határozza meg, hogy az organismus épsége tökéletesebb, és mennél állandóbb lehessen, már akár tökéletes egészséges az ember, akár nem. —

Diaetetika az a' része hát a' Hygiastikának, melly a' közönséges és mindennapos ingerekkel való élest tanítja. A' Therapiának is ugyan az a' szelja, csak hogy itt a' szokatlan ingereket, kü-

ja mehéből a' világra lép, a' levegő az, a' mi őtet illeti 's reá szüntelen való befolyással van egész haláláig. Minden más ingerektől van nyúgvása az embernek; a' levegő nem szűnik meg a' Teremtő örökös határozása szerint, még álmunkban is élő eszközös alkotmányunkra jóltévőleg, vagy ha magunkat annak változásaihoz alkalmaztatni nem tudjuk káros követkevéssel dolgozni.

Azért értekezem én erről, mint minden ember figyelmét érdeklő tárgyról hosszasan, mint eddig magyar Orvosaink legalább a' köznéphez tették. *)

33. §. *A' levegőnek nehézsége.*

Ezen tulajdonságára nézve (mellyet a' tudós világ barometerrel is kivant meghatározni) a' levegő nehéz vagy könnyű.

A' Levegő könnyű, ha a' test felett lévő levegői oszlop kisebb, vagy rúgósága megzavartatott. A' levegő oszlop magassága kisebb nem csak fenn a' hol a' levegő hajokázók ta-

zönségesen az orvosi Szertudomány köréből veszszük, mellyeket csak a' beteges állapotban használunk.

Ambár pedig a' jó egészség a' betegséggel nem általjában ellenkező képzet, hanem csak léptsőbeli különbség (gradatio nuance) úgy hogy eredetikepe az egészségnek egy emberben sins: mindazonáltal a' könnyebb megfogás, és a' rend miatt szükség, hogy az embert tekintsük. A) egészséges állapotban, hol a' Diætetika elég, és B) beteges állapotban, hol a' Therapiasegítségével élünk.

*) Kamenszky Urnak az Orvos Doktori Rangért irtt Elmélkedése csak az Akadémiai körbe maradt.

pasztalásokat tettek; hanem kisebb a' magasabb hegyeken is *) A' levegő rúgóságát meg zavarja a' hirtelen meleg, vagy az electricitásnak ellenkező változása mint a' nyári felleges napokon.

A' nehéz levegő a' testnek felső színét (Oberfläche) nyomja, a' bőr vér edényeit össze húzza, a' vért a' belső részekre tódítja, inent a' ki gőzölgő, és beszívó edények rendes tekinteteket a' levegő alkotó részeihez meg zavarja, akadályoztatja, a' tüdőt munkásságába gátolja, az inas-húsokat (musculi) lankasztja, és az egész testben bádjadtságot okoz.

Ellenben az igen könnyű levegő az említett munkásságait a' testnek sietteti, és éppen az által lehet ártalmas. Onnan lehet az orvosi észre vételek, de a' Geographiai tapasztalások után is meg állapítani, hogy ott a' levegő leg egészségesebb a' hol mértékletesen nyomó. p. o. a' barometernek közép grádusa alatt (minálunk 27" 4") leg kevesebb változást szenved.

A' mondottakból ezen regula foly: a' nehéz levegőben hasznosabb magasabb házakban lakni, és alunni, a' ruházatra nézve nehezebben öltözni a' hevítő ételeket, és italokat s az erősebb mozgásokat kerülni.

*) Humbold észre vétele szerint Antsanán Déli Amerikába a' nagyobb mozgást tévő állatok orron és szájakon meg indul a' vér, ez történik kétség kívül Chimborasson Amerikába, és még inkább az ennél is magasabb Hymalayan Ásiába.

A' könnyű levegőben az alacsony lakások jók, a' vékony öltözet hasznos a' fűszerszámos, és hevítő ételek tzélarányosak.

34. §. *A' levegőnek melegsége vagy hidegsége (temperatura.)*

Ezen tulajdonságát a' levegőnek meg határozzuk a' hévmérő (hermometer) által: a' szabadon, függ ennek különbsége nem csak a' nap járásától, az esztendő részétől, és a' szelektől; hanem a' tájéktól (Erdgegend) 's annak magasságától, a' földnek minéműségétől, a' körül lévő hegyektől, vizektől is. A' zárt helyeken p. o. szobákba, függ attól, mennyi mesterséges meleg botsáttatik kályha, vagy más kementzék által (p. o. mint most Meiszner után kezdték az építők) a' külső meleghez vagy hideghez képest a' szobába.

A' mértékletes meleg levegő a' leg hathatóbb, és legkedvesebb ingere az életnek, elő mozdítja az alkotó részek' költsönös munkásságokat, a' táplálást az ember elevenségét, és vidámságát. Különösen a' jóltévő nap' melege feljül múlja a' fűtés mesterséges melegét, úgy hogy ha az atmosphaera mindenkor egyforma meleg vólna, úgy az ember' élete sokkal munkásabb és belső betsére nézve (intensio) tökéletesebb lehetne. Igaz hogy az erős és tartós munka által, hamarább is ellobogna életünk; de éppen azért magasztalnunk kell a' Teremtő böltsességét, kivált nekünk, kik a' mérsékelt éghajlatban vagyunk, hogy

a' hideget a' meleggel felváltva, és pedig mind a' kettőt mérsékelve, adta használnunk, hogy így életünk munkás is, de tartós is legyen *)

Az igen meleg levegő főképp' ha igen sokká foly bé a' testbe, kissebbíti a' kemény részek erejét, energiáját, a' nedvességek közös mozgásokat (Umlauf) neveli, izzadást okoz, 's így fel feszítvén az élő eszközök munkájokat, a' meg emésztődést elő mozdítja. Innen a' forró éghajlatban rövid életűek az emberek.

Az igen nagy és hosszasan tartó hideg a' test szálait merevedtekké (rigidum sprödd) töredékenyekké, magokat a' tsontokat is porhányobbakká teszi, a' nedvességek meg sűrűsödnek, az organumok lomhábbak és a' táplálás lassú. Azért a' polus lakosi kitsinyek és formátlanok.

Azon lakóhelyek, mellyek délnek, vagy déli nap keletnek fekszenek jobbak az éjszakra nézőknél, tsak a' nyári meleg napokban kell a' hévség ellen vagy fa ültetéssel, vagy sátor vonással, vagy leg alább a' szobának friss vízzel, vagy etzetes vízzel való öntözésével a' levegőt hűvösíteni.

*) Noha én is Rousseauval érzek, és hiszem, hogy nem az élt leg többet, a' ki legtöbb esztendőt számlál; hanem az, a' ki az életét leg jobban érezte, és a' Remetének 100 esztendeit egy Friderik vagy 2-ik Józsefnek tsak egy napjával sem lehet öszve hasonlítani: de még is tsak ugyan kívánatosnak vélem lenni, hogy testi és lelki tehetségeink öszve hangzásába (harmonia) társasági kötelességünknek gyönyörűséggel, meg elégedéssel mennél tovább határozásunk szerint 60 — 70 esztendeig élhessünk.

Az öltözet a' melegben légyen könnyű, de, alkonyodott felé még is az estvéli meghűtés ellen gondoskodni kell; télben kivált a' hasat és lábot jól bé kell takarni, de a' nagyon vastag és a' levegőt a' bőrtől egészen el záró kötöst. p. o. nehéz bundákat közönséges viseletül ház körül télben még sem ajánlom.

A' melegben hűtő víz és savanyú, a' plánták országából való étel és ital, gyümölts egészséges; hidegben már lehet, 's kell is erősebb eledelkkel száraz főzelékkel, füstölt zsiros hússal is élni. Különös hevítő italt, bort, pálinkát nyári meleg nap ártalmasnak tapasztaltam, inkább estve ajánlom azt. —

A' szobát télben leg jobb úgy fűteni, hogy annak melegsége 12 — 15 — 16 gradus légyen Reaumur szerint (60 — 66 Fahrenheit)

35. §. *A' levegő nedvessége.*

Nedves a' levegő, ha víz gőzök gyűltek össze benne, és vagy még feloldva vagynak, v. az eső és hó formában belőlle elváltak. Száraz a' levegő, ha semmi víz rész, gőz, vagy köd benne nints, és az által tiszta, könnyű és rúgós. A' nedves levegő, melly más élő eszközös részeknek penészt és rothadást okoz, az értzeket meg rosdásítja, bizonyosan az emberi testnek is árt, különösen pedig a' fiataloknak, gyenge asszonyoknak, és a' nyálkás alkotással bíróknak. Ugyan is az illy levegőben, a' bőr a' levegőből minden nedvességet

magához von, ellenben a' kigözlő edények' munkásságokat (perspiratio) le veri. *)

A' nedves levegőben arra kell tehát ügyelni, hogy testünk vér edényjei a' mozgás, étel és ital által elég munkásságban legyenek, 's a' kigözlés elősegíttessen: itt van helye az állati kosztnek, fűszerszámos ételnek, és hevítő italnak, p. o. bornak, kávénak, hollandiai - thének, kivált ha egyszer'smind hideg is van, mint a' téli napokban. Mert, ha egyszer'smind meleg is van, akkor a' könnyű savanyús bor jobb az erősebb és szeszesebbnél.

36. §. *A' levegő mozgásról v. szélről.*

A' levegő mozgása sokféle okoktól függ. p. o. a' földnek maga tengelye körül való forgásától, tűz okádó hegyektől, a' föld indúlástól, az égi háborútól, a' föld színén lévő ki gözléstől, chemiai oldozásoktól (p. o. a' nagy értz bányákhoz közel) a' folyó-vizektől, az esztendő részeitől.

Mérsékelt mozgása a' levegőnek igen szükséges az egészség fenn tartására, mert az álló levegő meg telik a' lehellésnek ártalmas gőzével, a' mint azt a' bé zárott szobákban lehet tapasztalni. Szükséges tehát, hogy azon szobát a' mellyben lakunk még a' hideg tél-

*) Azért írják az Útazók, hogy Napnyúgoti Indiában különösen Cuba szigetében a' lakosok mind halaványok, soványok, és betegesek. De a' figyelmes tapasztalás nálunk is azt mutatja, hogy a' berkek' motsárok' mellékén lévő lakosok metsevészek, rothasztó hidegre hajlandók.

ben is kigőzöltessük. Nagyon rossz szokás az hogy a' téli ablakokat némellyek úgy bétsinálják hogy azt fel sem lehet nyitni, veszedelmes kivált az olly szobákba mellyekbe fűtő hályhakkal melegsik a' szoba. *)

A' szelek nálunk változók 's valami szembetűnő, itt meg említésre méltó tulajdonsággal nem bírnak; mint p. o. a' jól tévő Chamsim Egyiptomban a' Harmatan Afrikában; vagy ártalmas mint a' Sirocco Siciliában és Olasz Országban, a' Samum Arábiába.

A' tapasztalás azomban ezt mutatja: a' napkeleti szelek Kamtsatka, és Siberia felől jönnek hozzánk: hidegek, tsípősek, tiszta napokat, télben száraz fagyokat hoznak.

A' déli szelek jönnek Afrikából a' közép Tengeren, és Olasz Országban keresztül: melegek nedvesek, nyárban rekkenő napokat, égi háborút, essőt, télben ködöt, havas essőt hoznak.

A' napnyugoti szelek a' nagy Tengerekről Oceanról, és Atlantikumról jönnek hozzánk, és azért nedvesek; mérséklők nyárban a' forróságot, télbe ködöt, havat, essőt hoznak, és gyakran ha a' déli vagy éjszaki széllel

*) Azon szobák, mellyekben Kandallo (Kamin) van sokkal jobbak e' tekintetben, kivált a' köznépnél: mert a' tüzelő helyen, és a' kürtőn mindenkor friss levegő jön. Noha emlékezem arra a' veszedelmes szokásra is, hogy némelly vidéken a' kürtőt vizes pokróttal bé dugják, hogy a' szoba meg ne hűljön. De jut eszembe az is, hogy gyakran mind meg betegedtek, sőt meg is fúltak kik az olly szobába aludtak. —

vegyülnek, szélvészesekek. Orvosi tapasztalás szerint Catharrust, és vér-hast okoznak a' köznépnél.

Az éjszaki szelek Svétziának, és Norvégiának tájairól jönnek; hidegek, erősek, a' mi (atmosphæra) levegő körünk kigözölgéseit legmagasabbra emelik, elszórják, nyárban hűvösítenek, télben kemény hideget hoznak.

Legegészségesebbek nálunk az éjszaki szelek, a' tagoknak erejeket, és munkásságokat nevelik, 's a' testet t. i. ha mértékletesek, valamelly elevenséggel töltik el.

Közönségesen szólván a' ki a' levegőnek jóltévő erejét akarja érezni, annak egy kis szélről az esztendőnek semmi részében félnie nem kell; ellenben az erős szélben, az esztendőnek minden részeiben vigyázni kell p. o. az erős szélben sebesen nem kell menni vagy futni, hanem némellykor meg kell állni, hogy a' tüdő a' lehellésben rendbe jöhessen, megnyúghasson*). Különösen kell itt intennem a' vadászni szeretőket, és a' játszó ifjúságot: számtalan sok tüdő, agyvelő gyúladást, ideges lázat (hideglelés) láttam én abból, hogy sebes mozgás után szélnek, 's meghűtésnek tették ki magokat gondatlanúl, kivált még mikor hideg vizet is ittak reá.

*) Az iga-vonó barmokra, ökörré, lóra nézve is meg kell ezt tartani: én láttam már sok példákat hogy a' kotsi előtt elhüllottak ezek az ebbéli vigyázatlanság miatt.

37. §. *A' levegő világossága.*

Értjük itt azt a' világosságot, melly eredetikeppen a' naptól jön.**) Ennek ereje valamint a' plánták életére szükséges: úgy az embernek is fontos, és elkerülhetetlen. Ha nem hordom is elő azon betegségeket mellyek a' nap' világa által nagyobbodnak vagy kissebbednek, eléggé kitetszik az abból, ha megnézzük melly halaványok, és elevenség nélkül valók azon gyermekek, mellyek nagy városokban falak közt, árnyékban nevednek.

A' világos levegő éleszti az idegek elevenségét, és az inashúsok (musculi) ingerelhetőségét, különösen pedig a' tüdő, a' bőr, és a' szem munkásságára szükséges. Valamikor tehát lehet ne zárjuk el a' világosságot szobánkból, ne tsináljunk a' nappalból éjjelt, és az éjből napot, mint sokan a' nagy városiak szoktak, hanem fordítsuk a' világos nappalt a' munkásságra, és a' setét éjjelt nyugalomra.

38. §. *A' levegő electricitásáról. **)*

Az egész természetben elterjedt ez, még pedig különbözik a' többi megmérhetetlen va-

*) A' Tudósok Aristotelestől fogva Euler, Lavoisier, Humbold után sem határozták meg, mi a' világosság tulajdonképpen, 's tsak azt erejéből, 's munkájából esmérjük.

**) Ezen nevet megtartom magyarul mint más Nemzetek is megtartották, mert azt vélem hogy illy szavakat, mellyeket erőltetés nélkül ki nem tudunk honni nyelvünkön fejezni, jobb meghazafíusítani.

lóktól, p. o. a' világosságtól melegtől, kétség kívül ez az, a' mi a' természetben szüntelen tartó; új tüneteményeket, a' dolgoknak át-változásait, az életnek módosítását az egy-mívben eszközli. Ez az a' mi az atmosphaera Oceanjába azon felségés, de borzadást okozó tüneteményeket dörgést, villámlást, menykö-ütést szüli, melly a' mint látjuk tüzet gyújt, az állati életet pedig egy minutumba előltja.

Noha illy sok következéseket látunk tőle, 's bár a' nagy Franklintól fogva, Pristley, Heydman, Humbold 's a' t. Természet bűvári sokat mondtak róla; még is belső természete nézve azt nem esmérjük. Annyi bizonyos a' tapasztalásból, hogy ennek a' hatalmas, az E g é s z b e n elterjedt v a l ó n a k sokkal nagyobb befolyása van az emberi életre, mint első tekintettel látszik, már tsak azért is, mivel ez az említett tulajdonságaival a' levegőnek olly sokat változik. *) Az emberi testben is fejtődik ki electricitás, és kétség kívül ennek a' levegőben valóhoz lévő tekintete határozza azon kedves érzést, mellyet szép napon, a' szabad és zöldellő természetben érezünk, ellenkezőleg azon lankadtságot, melly bennünket nyom valamelly égi háború előtt, midön

*) Az emberi ész követője, majmolója lévén a' természetnek, az úgy nevezett electrica Machinát kissebb 's nagyobb készüllettél öszve szerkeztette: vigyázni kell ennek alkalmaztatásával, hogy nagy megrázattatások, vérfolyások, szélütések, (paralysis) ne következzenek. —

vélekedésem szerént testünkből ki foly és így körülünk kevesebb (negativa) felettünk pedig a' felhőkben több (positiva) electricitás van. Tudniillik midőn a' körülöttünk lévő levegő positiva electricitással bír, a' mint azt a' tiszta, száraz, és rúgós (elasticum) levegőben van, akkor az emberi test nem csak hogy a' maga alkotmányában szüntelen ki fejtődző electricitást ki nem bocsátja, hanem még a' levegőből is olyant vész bé; — ez a' nedves levegőben ellenkezőleg van.

Valamint azomban mi légyen az élet fő oka (bioticum) belső-és tulajdonképpen azt a' Physiologusok meg nem fejtették; úgy minő változást tézzen az idegek, vagy az inashü-sök vagy a' hártyák, vér-edények alkotmányába az electricitás, meg nem magyarázhatjuk. Az regula lehet egészségünk fenn tartására, hogy a' több említett tulajdonsággal együtt keressük a' száraz szabad, tiszta, és így electrica levegőt, 's vigyázzunk midőn a' természetben a' felhők tolonganak, következésképpen egyik tájékon, és felhőben több, 's másiban kevesebb electricitás vagyon, vigyázzunk mondom, sebes mozgást ne tegyünk, vagy igen magas fa alá ne álljunk, tűz körül az erdőn is ne tartózkodjunk, kémény alatt ne késünk, mert mind ezek magokhoz vonják a' felhőkben meggyült electricitást, 's így történik a' menykő-ütés. *)

*) Mi módon kellessen a' menykő ütöttekkel banni lásd alább.

39. §. A' levegőnek vegyületéről, és alkotó részeiről.

A' levegő áll az ő állandó, és alapos részeire nézve éltető (oxigenium) és fojtó (azotum) levegőből. *) A' szén savany, mellyet némellyek hasonló fő alkrésznek gondolnak szorossabb vizsgálat után tsak mellékes, és az állati élet, lehellés és gőzölgés által vegyül a' levegőbe, 's ugyan azért nagyon különbözik mennyiségére nézve. Az említett más két rész állandóbb, 100 rész atmosphaerai levegőben van 27 éltető, és 73 fojtó levegő rész. Sőt vagynak olyanok is, kik ezt az arányt mindég állandónak vélik lenni, állítván hogy a' levegőnek ártalmas volta, inkább tsak annak sűrűségétől, a' szén-savanynak megszaporodásától függ. Azomban én azt hiszem hogy ez az arány is változik, p. o. a' magas, verőfénynek ki tett, zöldellő plántákkal ékes helyeken több az éltető levegő, mint a' lapályos vidékeken, agyagos szántóföldcken tavasszal, 's a' nagy sűrű erdőkben kivált éjjel a' fojtó levegő szaporodik meg, a' mint azt Ingenhous is tanítja.

A' szén-savany gőzöt szüli a' lehellés (a' mint azt különösen megmutatják azon esetek midőn egy szobába több emberek vagy állatok voltak bészárva); az a' rossz szokás midőn a' szoba közepére egy rakás eleven szenet raknak, hogy az úgy melegedjen; a' tűz okádó

*) Azon eszköz mellyel az oxigenium mennyiségét megméri nevezetik E u d i o m e t e r n e k.

hegy körül a' szén égetés, mész óltás, a' bornak, sernek, vagy más plántai nedvnek forrása; ez találtatik némelly orvosi források körül mint Roitson, Füreden bőv mértékben, az értz bányákban, föld alatt való mély lyukakban és kútakban.

Valamint magában tisztán a' tüdőbe lehelteve az egészségnek sőt az életnek is veszedelmes: úgy némelly környülállásokban, és betegségekben kivált vízzel vegyülve az orvosi tanáts után lehet használni. De a' mint némellyek szokták egészséges korokban az illy szénsavanyos vizet nagy mértékben inni nem tanátsos: hevülést, szédülést, vér köpést, az arany érnek az alfelen véres folyását szokta okozni.

Szorosabban nem hasogatom e' dolgot 's mi módon kellessék egyiket vagy másikat keresni vagy kerülni az egészség tekintetéből ezen régulákból kitetszik.

a.) a' zárt helyre pintzébe, kivált bor forrás alatt, kútakba, kriptába hirtelen ne menj, hanem először ki kell azt szellőztetni: különösen magad előtt gyertyát vigy, és ha az el aluszik siess ki mert meg fúlsz. —

b.) kivált alkonyodtkor motsárok 's berkek mellett vigyázó légy, ruházatodnak hasznát vedd. —

c.) lakó szobádat minden nap kiszellőztessd, kivált ha sokan laknak benne napjában kétszer is, kivált még ha kívülről fül.

d.) minden nap tégy a' szabad levegőn mozgást, hogy az idő viszontagságát el szenvedni tudd, 's ettől hivatalod, éskötelességed vissza ne tartóztasson.

Vagynak az említett részeken kívül még sok más állati, plántai (növevényi) ásványi részek mellyek a' levegő tulajdonságát megváltoztatják, ilyen a' bűdös kő víz gőz (gas hydro-sulphuratum) phosphor, és huyag gőz, (ammonium) mellyet az állati részek rothadásából, mint a' temetőekben, árnyék székekben, származnak: Illyenek azon gőzök is, mellyek a' plántákból még éltekben, de azután felbomlásokkor származnak, 's ki fejlődnek, már akár kedves illatúak, akár bűdösek légyenek, illyenek végre a' mellyek a' tengerből nagyobb vizekből, értz és kőszénbányákból a' levegőbe tódúlnak.

Mind ezekre nézve azt mondom hogy: kivált a' mellyek állatiak, vagy rothadt plántákból jönnek ártalmasok az egészségnek, 's az életnek, sőt a' jó illatú gőzök is, noha azok az orrot kedvesen edzik, tsak mértékkel jók: mert kivált szobában, 's aluvás alatt könnyen fő fájást, 's szédülést okoznak.

40. §. *A' tápláló eszközökről.*

Igaz, hogy a' mint a' nemzetek historiája mutatja, véghetetlen sok, és külömbféle dologgal táplálja az ember magát, a' mint annak kulturája, éghajlati 's némellykor polgári

állapotja, szüksége kívánja; *) de csak azokról kívánok én szólni, mellyek mi nálunk inkább szokásban vannak, 's valóban alkalmasak arra, hogy megemésztetvén a' mi belső részeinkben, úgy változzanak, hogy vérrünkbe vegyülvén folyó és kemény alkotó részeinket táplálják.

41. §. *Az étkek könnyűségéről.*

A' ki tsupa könnyű ételeket keres a' mint sok felsőbb rendűek teszik, az éppen úgy hibázik, mint a' ki nehéz emésztetű ételekkel tömi magát. Mind a' két tulajdonsággal bíró, és elég mennyiségű étkek alkalmasak az ember' táplálására, hogy a' gyomrot szükséges mozgásra ingereljék, t. i. ha azok a' szájban a' fogak segítségével jól meg rágatnak, nyállal eléggé vegyítettnek, és így az evés nem nagyon hirtelen történik, 's a' gyomort csak lassanként feszül, ha az étel közbe a' lélek nyúgodalma az indúlatok által meg nem háboríttatik, a' munka által ki nem feszítettik, ekkor lehet érezni hogy az étel jól esik, és bennünket meg frissít. A' ki ebéd után álmos, lankadt, ma-

*) Grönlandiába télben döglött hallal, a' Tatórok, és a' Kalmukok pedig a' friss ló hússal élnek, mellyet a' nyereg alatt valamennyire meg nyomnak, és porhanyóvá tesznek: a' Thuringiai kővagyó a' kövek rétegei közt (lamellae Schichten) levő sűrű nedvességet, mint kő vaját kenyérre kenve jó ízűen meg eszi, sőt nem messze tőlünk is egy nagy városban az erdei Snepfet minden belső részeivel nyersen meg eszik; de itt az illyekről szó nem lehet.

gát fel fúva érzi az sokat, vagy igen hirtelen evett.

42. §. *Mi a' legegéssebb étel általánosan, nem lehet meg határozni.*

A' származás, nevelés, nemi különbség, élet mód, foglalatosság, éghajlát, 's ama nagy úr a' szokás, nem engedik hogy általánosan mondjuk, mi a' legegéssebb étel neme. Annyit azomban a' tapasztalás a' többséghez képest tanít, hogy a' gyermekeknek, jobbak a' folyó mint a' száraz ételek, az ifjú kornak vegyítve alkalmasok azok az ingerlő fűszerszámos szereknek mértékletes használásával, az öreg kornak pedig ismét jobb a' könnyű híg étek, már több fűszerszámos és hevítő élet móddal.

Az asszonyi nem általjában többet ehetik mint a' férjfi, de ellenben a' kemény és zsiros étel ennek ártalmasabb.

A' kik egészebb alkotásúak, és nehezebb munkákkal élnek, keményebb ételeket elszenvedhetnek, mint a' gyengék, és testi munka nélkül élők.

43. §. *Mitől függ az étkek' tápláló tulajdonságok.*

Az bizonyos, hogy az állati országból vett étkek táplálóbbak, azomban a' felsőbb §. szerént, a' növényekkel szükséges őket vegyíteni. És éppen ezen alkalmas vegyítés az étel formája, melegsége' vagy hidegsége'

(temperatura) mennyisége, és ideje határozzák meg, mi, mennyire egészséges?

Az ember veszi az ő eledelét mind a két országából a természetnek, és a harmadikból t. i. az ásványokból veszi a készítéshez való leg közönségesebb eszközt a vizet, és a sót.

Hogy az embert a természet erre határozta, meg mutatja az áll-kaptzának, a fogaknak, a gyomornak és beleknek alkotása, a mint azt, az élettudományi (physiologiai) vizsgálódások 's a többi állatok' alkotásokkal való össze hasonlítások után tudhatjuk, 's azon különös példáknak ellenére is, hogy némelyek csak a plántákon sovárognak és soká éltek, csak ugyan a tapasztalás meg tanított bennünket, hogy a táplálmányoknak, illy alkalmas arányok szülik az egészséges munkás, és hosszú életet.

44. §. *A tápláló részekről alkrészek szerint* (Bestandtheile.)

A növények országában alkrészek a nyálkásság, (Schleim) keményítő, méz vagy cukor alak (Zuckerstoff) a növényi enyv (Gallerte) és az olaj.

Az állati részekben tápláló az állati enyv, tojás fehér anyag (Eiweißstoff) és a zsír.

Ha rendet nézünk leg inkább táplál az állati enyv, azután a tojás fehér anyag, azután a növényi enyv, keményítő, plánta nyálkásság, a cukor rész, a zsír, végre az olaj.

A' szálkás kanafok, mellyek mind az állati, mind a' plántai részekben ezeken kívül, vagynak földes részek.

Mind ezeknek vegyítésekről, a' tűznél való elkészítésekről, a' mint az okos főzés vagy szakáts mesterség, bizonyos tekintetben a' Diaetica köréből költsönöz, függ az ételeknek nem tsak jó ízek, hanem táplálások is.

45. §. *Hidegen, vagy melegen jobb é' az ételt enni?*

Ezen kérdést nehezebb meg határozva meg fejteni, mint első tekintettel látszik. Az étkeknek alkotó részeitől, készítéseik módjától, de az esztendő részétől is, mellyben azokat esszük, végre életünk módjától, 's egészségünk minémőségétől sok függ.

Azon étkeket, mellyek hidegben megfagynak, és zsírosak, melegen kell enni: hideget enni télben kevésbé ártalmas mint nyáron; 's leg jobb délbe meleget, estve hideget enni. Gyenge alkotásúaknak egészségesebb a' meleg, az erőseknek a' hideg étel. A' ki sokat ül, annak meleg étel szükséges. Természetes pedig, hogy én itt, a' forrót, mellyhez némelylek balgatagúl hozzá szoktak, nem értem; hanem tsak a' mérsékelt meleget: mert a' nagyon forró azon kívül, hogy a' száj és gyomor hártájit elrontja, sok betegségekre, sebeseésekre, s' hártják megkeményülésére viszi azt: a' fogakat is idő nap előtt elrontja, ki-

vált midőn az evés között inni, még pedig hideget inni szoktunk.

A' fagyalt vagy jég (Gefrorenes) ámbár hozzá illatos, és hevítő szerek tételnek, kivált ebéd után egészségtelen; leg inkább meg lehet azt engedni osonna tájban.

46. §. *Mennyit kell enni.*

Ezt mértékre meg határozni nem lehet, annyit kell enni, hogy az ember jól lakjon, az az a' közönséges eledelek eránt, bár ha előtte vagynak is természeti ösztöne szerént vonzódást ne érezzen. Ebben a' tekintetben valóban vádolni lehet azon buja szokást, hogy külömbféle étkek által ingerlik az ízlést mesterségesen, és a' gyomrot addig tömik míg belé fér. Akkor kell meg szünni az evéstől mikor még valamit ennünk lehetne jó ízűen: a' ki annyit eszik, hogy már undorodás nélkül többet nem ehetne, az már sokat evett, és meg zavarja a' gyomor emésztését, és a' maga egészségét.

A' mértékletesség eszköz nem tsak az egészség fenn tartására, hanem, ha az meg bomlik, annak helyre állítására is, és az életnek hozsabbítására.

47. §. *Mikor, és hányszor kell napjában enni.*

Ha egészen természetes állapotban élnénk a' mondottakhoz képest, akkor kellene ennünk, midőn éhesek volnánk; mivel pedig egy részről a' társaságbéli foglalatosság va-

lamelly rendet kíván, 's más részről pedig a' bővség között forogván, a' természeti ösztön maga is elfajulván többször ennénk, mint talám a' táplálás kívánja (a' mint azt tapasztalni is lehet olyanoknál, kik étel némű dolgokkal foglalatoskodnak, p. o. mészárosoknál, fejő birkásoknál, szakátsoknál) azért valóban az emberi test alkotásához képest úgy ítélem, hogy fölöstökömre, délbe, estve enni kell, és elég. Ritka eset midőn a' gyenge személyeknél gyakortabbi evést javasolnak az Orvosok; valamint azt sem hagyom helybe, ha valaki napjában csak egyszer eszik, mert így igen megéhezvén mohón eszik és gyomrát könnyen megterheli, kifeszíti. Különösen hiba midőn az ebéddel, főképp a' vatsorával elkésnek; a' testi erő ellankadván nem elég alkalmas az ételnek elfogadására: továbbá az éjjelnek határozását az illy élet módja megzavarja 's kényszeríti a' későn vatsorálókat reggel sokká alunni, a' mi mind az egészségre mind a' munkásságra ismét ártalmas.

Bár az emberi test mint a' természetnek legnemesebb, és legszabadabb míve szokás által sokat kiállhat; de csak ugyan nem vonhatja 's magát egészen ki nem szabadíthatja azon befolyásoktól, mellyeket különösen a' nappalnak, és éjjelnek viszontagsági benne szűlnek!

48. §. *A' plántákkal való élésről.*

Igaz hogy a' plánták nem olly táplálók, mint az állati eledelek, de éppen abból tet-

szik ki az Alkotó böltsessége, hogy már természeti ösztönünk után is most még is majd ez, majd amaz plántái részt kívánunk, és használunk az esztendő részeihez képest: tudniillik a' mellyek (a' mint említettem feljebb) nem tápláló részekből állanak, azok vagy a' gymornak, és beleknek erejeket az emésztéshez készítik, 's részszerént a' mi testünkben történő, és a' táplálást könnyen megzavaró változásokat igazítják, vagy magát a' testben lévő ártalmas részeket, p. o. nyált, epét, kihajtják, az egész testet a' rothadástól védlik. Illy szemlélődéssel láthatjuk miért adott a' természet Ura más plántákat, és gyümöltsöket az éjszaki, miért másokat a' déli éghajlatokban? miért érnek meg némelleyek nyárban; mások ősszel, sőt az alkalmas véle való bánás által miért lehet, és kell eltenni némelleyeket télre.

49. §. *A Gyökerekről.*

A' sárga vagy murok répa (*daucus carotta*) a' mézes bolonyik (*siumisari*) az ártifi pozdor, (*scorzonera hispanica*) a' viola szín ketskedisz (*tragopogon porrifolius*) a' veres tészla, (*beta vulgaris*) karó répa (*brassica napus*) kerék répa (*brassica rapa*) több vagy kevesebb tzukor anyagot foglalnak magokban nyálkássággal vegyítve, és annak módja szerént megkészítve jó ételt adnak. *)

*) Valamint itt, úgy alább is midőn a' plánták nemét számlálom, azt úgy igyekeztem előhozni, és elrendelni, a' mint könnyebb emészthetőnek, 's egészségesebbnek vélem. —

Ezen említett részekkel vegyítve van a' füszerszámos alkrész a' petrezselyemben (apium petroselinum) zellerben (apium grave olens) pasternákban (pastinaca sativa, mohrépa, merkátz olasz répa) mellyek hasonlóan jó eledelt adnak.

A' retek nagyobb, és kisebb nemeivel együtt, kivált ha a' vizes és igy szeleket tsináló részeit elébb a' só kihúzta, kenyérrel, és irós vajjal kedves étel.

A' tsutsor kolompér (solanum tuberosum, földi alma, pityóka, krumpir, tsutsorka) lassanként bėjött hazánkba, hogy most már a' szegény ember házánál a' gabona után első helyet vészen a' táplálásban; a' gazdagok asztalán is külömbféle formában használják azt, levesbe tésztás étel gyanánt, sőt tortát is sütnék belőle, a' liszt közzé reszelvén jó ízt, és állandó puhaságot ád a' kenyérnek. Ennek alk részei: vizes plánta nyálkásság, keményítő, és tzukor. Az igen nagyok vastag héjúak, mellyek, ha megfőzik porhanyósok, lisztesek, alább valók, mint az apróbbak, hosszúkások, vékonyhéjúak.

Kivévén az igen gyenge gyermeki kort mértékletesen élvén vele jó táplálmány ez, és hasznos; ámbár a' búzát és rozsot ki nem pótolja, de szükség idején betekig 's hónapokig is ellehet rajta éldogelni. *)

*) A' figyelmes észre vétel után mondom ezt éldogelni, mert tsak ugyan a' hol a' lakosok nagyon erre támaszkodnak, ott ők szintelenek sorvadó betegségre, hideglelésre, víz-kórságra hajlandók.

Arra nagyon kell vigyázni, hogy a' kolompér megérjen, mert különben ízetlen, sőt az egészségnek is ártalmas, érettségének jele ha indáji magoktól elszáradtak, ha rajtok tökéletes magtokok vagynak, ha a' főzés alatt könnyen megreped, és egész terimbele egy forma keménységű. Mint a' krumplit, éppen úgy eszik némeltyek a' tsitsókát, a' napvirág' tsu-tsorját is (*heliantus tuberosus*) de ez sokkal vizesebb, és szeleket tsinál.

Továbbá szokásban vagynak a' plántáknak leveleik, p. o. a' petrezselyem, a' kerti pórej (*spinacea oleracea*) a' sóska (*rumex acetosa* sós-lórom) kerti maglapél (*atriplex hortensis* német parej) úgy szintén minden fajai a' főzelék káposztának, (*brassica oleracea*) mellyek, mint két nyári plánták első eszten-dejekben mind szárba indúlt gyökereikre, mind leveleikre sokfélekép' változnak, 's a' mívelés által a' kertekben előfordúlnak, p. o. a' kalarábé (*brassica gongloides*) kartifiola, brokoli, téli fodros, olasz káposzta 's a' t. Különösen kell itt szóllanom a' fehér fejes, és vörös káposztáról, melly bésavanyítva igen jó, és egészséges, az epés, és rothasztó betegségeket megakadályoztató étel, tsak hogy a' savanyódása mód nélkül való, és rothadt ne legyen. A' gyengébb gyomrúaknak lehet a' helyett tököt, vagy répát télre is bésavanyítani a' mint az most már minden jól rendelt házban szokásba is jött.

Salátának használjuk azokat a' leveleket különösen, mellyek a' fűszerszámos részeken kívül valamelly tsipősséggel is bírnak, p. o. a' kerti salátát endiviát, rezsukát (lepidium sativum, saláta torma) zsázsazsombort,) si-symbrium nasturcium vízi torma) galambbegyét (valeriana locusta) rapontzot, (campanula rapunculus).

50. §. *A Gyümölcstörök.*

A' gyümölcstörök mint az alma (pyrus malus) körtvély minden nemeivel a' szilva, meggy tseresznye, fige, szőlő, baratzk, kajszin ('s a' mennyibe nálunk kapni lehet tzitrom, narants) olly különös adományi az égnek, mellyek részszerént nyersen, részszerént külömbféle képp'meg készítve, kivált az ő kedves savanyúságokkal a' meleg nyári napokban, ősszel, és alkalmas módon, 's kevesebb mennyiséggel télen is, valóban mint egy orvosságú szolgálak a' hús étel mellett, mondom olly feleséges adományi az égnek hogy a' nélkül a' közönséges életben, kivált a' köz népnél számtalan betegségek származnának. Balgatag vélekedés az, hogy a' vérhas, hideglelések a' gyümölcstörök vagynak! nem: az értelem is mutatja a' mindent bizonyos tzelra tévő természetet vizsgálván, de orvosi tapasztalásunk is bizonyítja állításomat.

Némelly jegyzéseket teszek azomban a' vélek való élésről:

Rossz szokás nálunk, hogy ebéd vagy vatsora végével essük a' nyers gyümöltsöt, kivált gyermekeknek leg jobb az fölöstökömre, és osonára kenyérrel.

Aszalva 's úgy főzve, vagy a' télre nyersen el tett gyümöltsöt meg gőzölve a' zsíros hús étel, petsenye mellé tenni nem tsak a' száznak kedves, hanem az egészségnek is nagyon hasznos.

Itt lehet meg említeni a' tengeri szőlőt (*ribes rubrum*) a' köszmétét (*ribes grossularia*) málnát (*rubus idaeus*) a' szederjét (*rubus fruticosus*) a' maga fajaival, a' földi epret (*fragaria vesca*, szamátra) a' miut az a' mezőn terem, és a' kertekben is szorgalommal neveltetik ananász eperj név alatt, végre a' fái bodzának (*sambucus nigra*) fekete gyümöltsét *) melly' annak öt osztályú bog ernyőin terem, mert mind ezeket rész szerént nyárban frissen, rész szerént télen tzukorral bé főzve enni szoktuk. Illy tzélra kellemetes a' tsipke rózsa gyümöltse is (*rosa canina* Hambutten hetsepets) kivált a' kertie, melly nagyobb: ha jól meg érik meg főzván, szőrös magvaitól elválasztván 's úgy szitán, v. más szűrőn ált-törvén, borral, fűszerszámmal tzukorral jó levest, de be főzve tzukorral még jobb étket (lequárt) ád, mellyet 'petsenye mellett, 's téstával is használnak a' jó módúak.

*) Némellyek szokták a' földi bodza szőlőjét v. bagyóit is illy formán enni, de ez nem tanátsos: mert émelygést, hányást, 's has rágást okoz.

A' tökök külömbféle fajai, u. m. az úri (cucurbita pepo) a' koronás tök (cucurbita melopepo) tejjel meg készítve kása formán igen tápláló; a' közönséges zöld, míg héjja olly gyenge, hogy a' köröm átvágja, be savanyítva egészséges.

A' sárga dinnye (cucumis melo) nálunk számtalan fajjal, mellyek között a' candalup leg nevezetesebb, nagy szorgalommal a' kertekben, és meleg ágyakban neveltetik, és igen kedves, hűvösítő ételt ad. Tsak vigyázni kell, hogy se igen korán, se nagyon későn, szakaszák le; mert ha egészen meg érik, akkor poshadt ízű, ha pedig korán leszakasztják, szeleket, hasfájást, és hideglelést (lázat) okoz.

A' savanyító ugorka (cucumis sativus) különösen az, mellyet tsak éretlenül eszünk, még pedig külömbféle módon; p. o. nyersen meg hámozva, vékony karikákba metszve, sóval egy kevés ideig bé áztatván, míg a' nagyon vizes ízetlen rész belőle ki vonatik, etzettel olajjal, és borsal; továbbá bé savanyítva kovásszal, vagy kivált télre etzettel, és így jobb és egészségesebb, mint saláta formában. Tsak arra kell vigyázni hogy a' bé savanyításakor az etzet réz edénybe ne jöjjön vagy beléje krajtzárt, vagy (*grünspánt*) ne tegyenek, a' melly balszokás nagyon közönséges, mert tetszik a' gazdaasszonyoknak, ha ugorkájok jó kemény és zöld, 's nem tudják sokszor, hogy az illy ugorka okozza a' rágást, hányást, kólikát.

Jegyzés. Az ananász nálunk igen ritka, és csak nagy Uraknál, arra készült meleg házban nevededik. Midőn ketté vágják, hasonló a' fenyő tobozzához. (strobilus). Eszik a' nagy Uraknál karikákba metszve, illatos frissítő nedve az, melly van a' húsos részekben, azért némelleyek meg rágván csak azt szívják, 's nyelik le belőle.

A' makkos gyümölcsöket is, mellyeknek kívül vagy húsos, vagy bőr forma borítékjok van meg kell említenem, ilyen a' dió, mogoró, gesztenye, a' mondola — 's ugyantsak a' szilva, tseresznye, baratzk magvaik, mellyekben igen sok olaj van, nyálkás és lisztes részszel együtt, és azért igen táplálók, de a' gyomrot könnyen el is rontják.

Különösen ezeknek bélit bé takaró vékony hártját le kell venni, mert a' torkot igen ingerlik, tsípiik, rekedtséget okoznak, sőt vélekedésem szerint leg inkább abban van az a' mérges anyag, nevezetesen a' tseresznye és mondola magról szóllván — a' mellyet az új idő *kék savany* név alatt vélünk meg esmértetett.

51. §. *A' szemes veteményről mellyek füvészi névvel polyvások (Halmfrucht).*

Valamint a' természetben ezek foglalják el a' földnek nagyobb részét, úgy az emberi szorgalom is ezeknek művelésében foglalatoskodik: tudván hogy külömbféle formában mind magának az embernek, mind a' házi

barmoknak, ezek adnak leg jobb táplálást. Nevezetesen:

A' Búza, (*triticum sativum*) az ő tzukor részén kívül áll növevényi enyvből, és keményítőből. Ebből készül a' kása melly tejbe főzve, vagy zsírba rántva, vagy hús lébe levesnek is igen jó. Ebből készül őrlés által a' liszt, mellyből készül a' külömbféle tészta étel (olasz országból hozzánk szárazan is el hozzák a' macaronit) és a' test táplálására szükséges kenyér, melly az embereknek rangjokhoz és tehetségekhez képest fehérebb, feketébb, nagyobb vagy kisebb, zsemlye formában.

Ehez' leg közelebb van formájára, és hasznára nézve a' Rozs (*secale cereale*) mellyben kevesebb keményítő, de több nyálkásság és tzukor van mint a' búzában, azért a' kenyere is tovább puhán marad. Vagynak a' kik azt vélik, hogy ennek kenyere egészségesebb: de ezt általánosan meghatározni nem lehet, mivel az az élet módtól, 's más környüállásoktól függ p. o. az ülő és elméjével dolgozó embernek a' könnyű fehér búza kenyér jobb, a' munkásnak pedig a' nehezebbetske kétszeres vagy rozból készült alkalmasabb.

Általában tsak az ártalmas vadóztól, üszögtől, kígyó hagymától legyen tiszta a' gabona; a' szerént, a' mint a' korpájától át szitálják, a' dagasztás, kelés által elkészítik 's megsütik, — a' fehérsége vagy feketesége nem sok külömbséget téshen. Hogy ne legyen savanyú, vagy keletlen, szalonnás, öszve ne

égjen vagy sületlen ne maradjon, arra Hazánkban a' Gaszdaasszonyok a' német pékeknél jobban tudnak ügyelni, és leányaikat is arra közönségesen meg tanítják, — sőt b. e. Hazánkfia Nagy-Váthy is gondoskodott erről Házi Gazda Asszony nevű könyvében. Külömben nem olly könnyű az, mint futólag tekintvén valaki gondolná: mert a' tésztának meg kelése, valóságos chemiai munka, mellyben a' lisztnek külömbféle alkotó részei a' vegyült forrásnak (fermentatio composita) bizonyos grádusára mennek.

A' lágy, de nem meleg kenyér leg jobb: a' forró kenyér már sok bél-gyűladást, és halált okozott. Ellenben az igen száraz, és penészes kenyér is rossz.

Az árpában több tzukor rész van, mint a' búzában, és rozspan, de kevesebb plántai enyv, 's azért nem olly tápláló: azomban szükség idején azokkal vegyítve türhető jó kenyeret ad ez. Ebből készítettik a' jó kását (Gerste) melly hús lévbe, 's tejjel is igen egészséges.

A' zabot csak a' nagyon szegény vidéken használják kenyérnek, belsőjéből azomban meg lehető s kása készül. Mind a' kétféle kásának jobb az, a' mit az az alakórból tsinálnak (triticum spelta) legközönségesebb eledele az embernek a' búza és rozs után a' kukoricza (zea mays, török búza, málé, mert, kétség kívül a' Törökök által jött a' málé szigetekről magyar Országgra) a' hajdina (vagy pohánka,

tatárka, polygonum fagopyrum) és a' riskása. A' kukoritzából a' magyar földön lakó népnek 1/10-ed része kenyeret is készít, az olaszok az ő polentájokat abból tsinálják: a' riskása a' tehetősebbek asztalán levesben, zsírba rántva, párolva, 's kása formában tejjel, vagy hús lével éppen olyan betségben van, mint a' szegényebbeknél a' pohánka, *) és méltán, mert alkotó részeire nézve igen meg egyeznek, bárha ízek valamenyire különbözik is.

Itt kell említeni a' köles kását (panicum miliaceum) — 's ugyan annak fajtáját, melly pirók (p. sanguinale); itt a' manna kását (festuca fluitans, harmat tsenkesz, bozorkány kása) melly különös jó és tápláló nyálkás tejben vagy levesben.

Ide való a' sagó is, noha ez füvészi tekintetben nem polyvás vetemény, sőt nem is mag: hanem a' sagó palmatól (cycas circinalis et revoluta) úgy kapják ha annak bélit ki szedik, 's vízzel elegyítve tésztává gyúrják, 's azután mikor félig megszárad, ritka szitán áttörik, 's így apró szem formát vévén magára, megszáritják.

Jegyzés. most már az indiai sagó helyett német országit is árulnak melly kolompérből készül, de ez nem olly jó és nem is olly szapora, és szinte minden nyálkásság nélkül való.

*) Midőn ezt az ember használására fordítjuk: akkor elébb be áztatják, és úgy a' feketés bőrétől (réa száradt tsésze) arra alkalmas malomban megtisztítják.

52. §. *A' Gombák,*

Ezen növények alkotó részeikre nézve mintegy át mennek az állati részekhez: mert plánta savany benne nints, hanem inkább repülő ammonium (szálmák) 's ugyan azért ezek nehezen emézthető ételt adnak. — vigyázni kell továbbá arra is, hogy mivel egy nemnek fajai egymáshoz sokat hasonlítanak, 's még is természetekre nézve olly sokat különböznek, hogy többnyire mind mérgesek, 's csak igen kevesek közülök meg enni valók, sőt a' megenni valók is, ha igen elvénülnek, könnyen is ártalmasokká lesznek, azért, jól kell vigyázni a' gomba ételben, 's tapátsos készítés előtt le forrázni, és az első levet rólla le szűrni. Nállunk szokásban vagynak, és nem ártalmasok: a' keserű Galótza (gomba) az eggyenlő Galótza (agaricus integer) a' vargánya Galótza (a. cantharellus) a' tövisally G. (a. deliciosus) a' tejes G. (a. rusticanus) a' csiperke G. (a. pratensis) a' veres G. (a. campestris) a' szegfű G. (a. esculentus) a' bokros palánka (clavaria coralloides) a' drága pöfete (lycoperdon tuber, champignon).

53. §. *A' tészta süteményekről.*

Az ember száját tsiklandoztatván a' kenyérnél, 's több közönséges tészta ételeknél nem maradt meg: hanem a' gazdagabbak külömbféle vajba, zsírba sült tésztákat, hússal vagy befőzött gyümöltsel meg töltve készítének.

Eggyenként előszámlálni nem szükség, de azt meg jegyzem, hogy kivált ha igen zsíros, vagy keletlen tésztával készül, vagy jól meg nem sül, vagy igen melegen eszik: gyomor savanyúságot (Godbrennen) büfögést okoz, és ártalmas.

54. §. *Az állati eledelekről közönségesen.*

Az embernek alkotása azt hozza magával, hogy táplálását az állatok országából is végye, leg alább olly munkás életet, millyent a' társaság kíván nem folytathatna e' nélkül.

Az állatok részei közül használjuk leginkább a' húst (izmot, musculum) a' nyelv igen kedves ízű és könnyű, ellenben a' szív igen kemény és nehéz étel. Úgy szintén a' lép, máj, yese ízetlenek, valamint a' tehén tölgye is ha sovány, ha pedig kövér, mint a' meddőé akkor mint minden más zsíros étel, hová szám-lalom a' kontzokban lévő velőt is, igen erős gyomrot kíván.

55. §. *Mellyik állat' húsa jobb.*

A' húsnak alkotó részei főkép' az állati enyv (gelatina anim.) és a' kanaf (fibra) vélek több vagy kevesebb lugsó azonkívül a' retzés szövetjek, a' szerént, a' mint az állat kövérebb v. soványabb zsírral van megtömve.

Azt már említettem feljebb, hogy az állati enyv legtáplálóbb az olajos zsíros részkönnyen el rontja a' gyomrot, a' kanafas rész pe-

dig legkevesebbet táplál, úgy hogy az csak a gyomrot tölteni (a' mi azomban a' többi mellett szükséges) segít. Így hát ezen tekintet szerint lehetne meghatároznunk mellyik állat húsa legjobb, de mivel az igen hosszas lenne, a' közönséges életre elég lesz ezt meg jegyezni.

a.) a' plántával élő állatok húsa szelídebb, táplálóbb, mint az állatokkal élőké, 's azért látjuk, hogy ezeket igen ritkán fordítják a' allérozott nemzetek ételre, sőt a' plántával való élésre nézve is jobb, ha egésséges szelíd füvekkel tápláltatott az állat, mintha motsáros sáros helyeken élt az. —

b.) a' bakok v. hímek' húsa legrosszabb, a' nyöstényeké jobb, a' herélteké legjobb, p. o. az ököré.

c.) a' nagyon vén állatok húsa földes részekkel meg telvén (a' menyiben a' kanafok meg vastagodnak) nehéz, és kevésbé tápláló; az igen fiataloké kevés állati enyvel bírnak, 's még a' tojásos fehér anyaghoz hasonlítván e' részek (melly a' plántákéhoz közelít) kevésbé tápláló: azért a' középidejű állat húsa legjobb.

d.) nagy befolyása van a' húsrá annak, vallyon az állatot megölték é, 's így vére jól kifolyt é: a' melly állatban sok vér maradt, annak húsa porhányósabb ugyan, de a' gyomrot megfekszi, és ha a' levegőn áll hamarabb megromlik. Közönségesen pedig a' beteg állatnak húsát enni nem tanátsos; ámbár e' tekintetben vakmerő példát adnak azon téglások,

koborló tzigányok, tekenő tsinálók, kik talám sok koplalások által gyomrokat annyira erősítik, hogy akár mi beteg marha, 's disznó húst megesznek. Kivált ragadványos betegség, marhadög idején őrizkedni kell az ilyen hús ételtől, a' mire maga az orvosi rend, és a' Felsőség is vigyáz.

56. §. *Az emlős állatoknak húsok.*

Ez legjobb, és legegészebb, szükség azomban megkülönböztetni a' házi és szelíd állatokat, a' vadaktól; mert ezeknek húsok hevítőbb, és nehezebb emészthető, mind azért mivel több (alkali) lugsó van benne, mind pedig azért mivel vérek benne maradt.

A' bika, az ökör, a' tehén (*bos taurus*)
1 — 2 — 3. hólnapos korokig adják a' jó borjú húst, melly kivált sülve könnyű, és tápláló eledel, főzve p. o. be-tsinált formában a' leve magában foglalván, minden tápláló részt, a' húsánál, mellyben csak a' vastagabb szálak rész maradt, jobb.

A' mint nevededik, 's tinóvá, ökörré vagy tehénné lesz úgy közelít alkotó része az állati tulajdonsághoz, 's úgy nevededik annak tápláló ereje is. Külömbféle formában a' nemzetek szokása szerint kedvesebbé tétetik íze: mindenik mód pedig ezen háromra megy ki, vagy főzés, v. gőzölés (*Dünsten*) v. sütés az. A' főzés által kapjuk a' jó levest, melly mivel a' húsnak állati enyvét magában vette, tápláló,

és egészséges, csak igen kövér ne legyen; 's kivált fiatal, és egészséges igen sokat belőle ne egyen. Igen jó szokás, hogy azt tésztával, kásával, v. legalább kenyérrel esszük. Sok főzés által a' tsontokból is szoktak levest készíteni, de az csak pótlék; ugyan csak pótlék az is, midőn a' levest egész enyvességig befőzve táblátskákba el teszik, 's azután sóval fűszer számmal vízzel 's tojás sárgájával levesnek használják.

A' gőzölés kivált ha előbb meg zúzzák v. meg vagdalják a' húst, 's arra vigyáznak, hogy igen zsíros ne legyen, a' mi megakadályoztatik ha közébe zöldséget vagy riskását tesznek, igen jó.

A' sült hús minden állati részeket magában foglalván a' sütés által az emésztésre is elkészítettvén leg jobb:

A' bival (bos buffelus, bubalis) is ennek faja, eredetiképpen Tibetből származik, most pedig már nálunk is Magyar Országban nagyon elszaporodott: húsa édesebb, 's puhább: de valóságos különbség egészséges vóltára nézve nints, legfeljebb arra kell vigyázni, hogy mivel ez az állat igen hízekony, — tehát a' húsa 's leveise igen zsíros ne legyen.

A' jüh és ketske hús alább való ugyan, noha az ürü hús jól meg készítve, sülve is jó eledel, a' kosoké pedig ízetlen és nehéz.

57. §. A' Tejről.

Mint a' szoptatós állatoktól jövő eledelt itt említtem a' tejet. Ez nem csak a' gyerme-

ki, hanem minden korban egészséges és szelíd étel neme; melly az italoknak, és eledelnek közepettek van, minthogy a' vizet, enyvet, tójas fehéres anyagot, olaj 's tzukor részt magába foglalja. Azomban azok a' kiknek gyomrok (Godbrennen) égésre savanyúságra hajlandók, arany érben (haemorrhoids) szenvednek, vagy hasokban dugulás van, úgy szinte azon leánykák kik zöldsárgaságban (chlorosis) szenvednek magokat ettől tartóztassák. Hétség kívül megalszik ez az olly rossz gyomorban, és túróvá válván azt a' gyomor meg nem készítheti, 's emésztheti. Egyéberánt a' tejnek tulajdonsága, nem tsak attól függ, mitsoda állat neméből vagy fajából való az, hanem ugyan azon fejős állatnak táplálásától, és élése idejétől. A' sűrű tej zsíros, és jó gyomrot kíván, mint p. o. hival tej; a' vékony híg könnyebben emészthető.

Az aludt tej kedves savanyúsággal, és hűtő erővel bír: azért nyárban módjával, kivált osonna tájban jó eledel.

A' vaj tsak avas ne légyen tisztán és kenyérrel jó, de különösen jó az külömbféle ételek, és tészták készítésére.

A' túró, sajt ha nem nagyon sovány (és így ha olly tejből van készítve, mellynek nem minden fele vólt leszedve) fris: mértékletesen tésztával egészséges gyomrú, 's munkás embernek jó; de a' kik ülő életet folytatnak, v. arany eresek azok attól magokat tartóztassák. Úgy szinte az illyeneknek nem jó a' túró v.

sajt, ha az állott is, és valamennyire már tsipős: noha a' liptói, limburgi, svaitzi sajtot kivált vatsorára nagy asztalakon is használják.

Egyébiránt legjobb a' tehén sajt, utánna való a' juh — 's legutólsó betsű a' ketske sajt és túró.

58. §. *A' disznó húsról.* (sus scrofa).

Ez az állat az, melly az egész földön jobban elterjedt mint akármelly más: ennek húsát Európán kívül is minden éghajlatban Amerikában, és Chinában eszik mind azok kiket vallások szerkesztetése, a' mi azomban orvosi okokon fundáltatik, ettől le nem tilt. Tudniillik a' millyen jó ízű, éppen olly nehéz emészthető ez, kivált melegben, hol és midőn bőr kiütéseket, és rendetlen emésztést, epés hideget okoz: azért igen jó, és a' természeti okon épült az a' szokás, hogy mi leg inkább télben eszünk disznó húst.

A' malatz (Schmalz) 2 — 3 hetes korában jól sütvé, kellemes, és könnyű petsenyét ad. Szoktak a' disznó húst besózni 's füstölteni, a' melly ha módjával történik az emésztésre elkészíti a' húst, 's főzelékkel igen jó; de ha akár salétrommal akár sóval, koriándrommal 's más egyéb illyessel nagyon megfűszerszámazzák p. o. sonkát, az akkor igen szálas és nehéz emészthető.

A' kolbászt, májos, és véres hurkát frissen meg kell enni: megfüstölve és úgy eltarogatva rossz, kesernyés ízűvé válik, de a'

mint az újabb észrevételek mutatják mérgessé is. Ennek fajzatja a' vad-disznó is.

Ló, matska 's a' t. állatok húsáról, melyet csak vad nemzetek esznek, vagy a' nagy megszorúltság idején kéntelenek az útzók enni — nem szóllok.

59. §. *A' vad-húsról.*

A' feljebb említett tekintet szerént könnyű, és jó ízű húst ad a' közönséges szarvas (*cervus elaphus*) még jobbat a' däm vad (*cervus dama*), 's legjobbat az őz (*c. capreolus*; ehez közelít a' nyúl, de ha igen öreg amannál több föld rész és alkali van benne, azért nehéz emészthető.

60. §. *A' madarak.*

Itt is igaz az, a' mit a' szarvas marhákról mondtam, hogy húsok íze nemektől, és életek módjától igen függ: 's azért azon madarakat, mellyek ragadozók, és csak hússal élnek, egy könnyen nem esszük meg; azok is kedvetlen ízűek, és szagúak, mellyek hallal, és bogarakkal élnek; azok már jobbak mellyek bogarakkal és plánta magvakkal táplálják magokat, 's leg jobbak a' szelídek, fehér húsúak, kivált a' heréltek (kappanok) illy forma rendel: a' házi tyúk minden fajzattal p. o. a' búbos, borzas, gatyás, szeretsen, 's a' t. míg meg nem nőnek tsibe v. tsirke név alatt közönségesen esmőtetesek, 's a' vénektől abban különböznek, hogy húsok jobb ízű,

de kevesebb tápláló. A' fátzán (Ph. colchicus) az arany és ezüst fátzánnal együtt, mellyek azomban Európában ritkábbak, mellynek húsa legbetsesebb; ehez igen közelít a' gyöngytyúk. A' pulyka (meleagris gallopavo) mellynek mejje, szárnya, és háta jó, porhanyós, de a' tzombjai keményebbek. Mintegy háromszáz esztendeje már hogy éjszaki Ámerikából Német országba bevitetett, 's onnan hozzánk Magyar országra is úgy elterjedett (fehér hamú színű és tarka tollú el fajzásokkal) hogy ma már mint hasznos majorság igen is neveltetik, és tartatik. A' lúd (anas anser) melly vadúl majd az egész világ öt résziben van, 's így ízetlenebb; a' szelíd már jobb ízű, noha ezt is tsak fiatal korában ajánlhatom: a' vén lúd, kivált a' gunár nagyon nehéz étel. Különösen megemlítem, hogy nem kell hinni, mintha a' hízott lúd zsír a' fájos mejjű embereknek olly hasznos volna. — A' rétze vagy kátsa (anas boschas) minden hasonfajaival, hasonlít a' lúdhhoz húzára nézve, sőt nehezebb — mivel az állati részeket, sőt mindenféle rútságot megessi. Jó a' galamb is, ha nem igen vén.

A' vad madarak jók: a' víziek közül a' mint érdeklém a' vad lúd, vad rétze, a' búvár (a. mergus Lauchente) szártsa (fulica atra Wafserhubn) a' közönséges kibitz (tririga vanellus) az erdeiek 's mezeiek közül a' vadgalamb, fogoly (tetrao perdix) a' nyír fajd tyúk (tetrao tatrix, Birkhubn) az erdei snef (scolopax rusticola) a' szalonka (scol. gallinago Mooschnepf

oder Bekassine) fenyő rigó, húros (turdis pilaris) a' lép (turd. viscivorus) fekete (tur. merula Umsel) tsipegő rigó (tur. iliacus Weindrossel) a' tzipik, v. ibis (tantalus ibis Brachvogel vagy mások szerint tringa squatarola) selyem farkú lotska (ampelis garrulus Seidenschwanz) a' fürj (tetrao coturnix Wachtel) szántóka patsirta (alauda arvensis) közönséges seregély (sturnus vulgaris Staar) a' sármány (emberiza Goldammer) a' veréb (passer domesticus v. fringilla domestica, Sperling).

Jegyzés. Mind azon madaraknak tojásaik is jók, mellyeknek húsokat megesszük. A' tojásoknak sárgája és fehére tápláló — 's higan könnyű eledel, ellenben keményen nehéz. Vajjal vagy zsírral rántva a' gyomrot könnyen elrontja.

61. §. A' két életű állatokról.

A' két életű (amphibia) állatok' húsa halvány és kemény szálás, kevés állati enyv van benne, 's azért nehéz is, és nem tápláló; azomban még is a' nagyobb asztalokon előfordúl a' tekenős béka (testudo orbicularis v. tutoria gemeine Schildkröte, mert az a' drága tekenőjű, a' mi a' tengerekben nevezetesen Indiákon találtatható, nálunk nints), és a' zöld béka, külömbféle módon mint betsinált savanyúan, 's sülvé és rántva is.

Ámbár pedig életek módjára, és vérforgásokra a' tsigák az amphibiiumoktól különböznek: de külső formájokra, és tápláló esz-

köz tekinteti pontjából, itt emlitem meg azokat (a' természet históriájában a' férgekhez tartoznak). Minden tsiga áll igen gyenge szálás részből, sok állati enyvből, 's benne semmi kövérség nints. Az enni való tsiga (*ostrea edulis gemicine Muschel*) mind az Europai, nevezetesen a' Venetziái, mind az Indiai tengerekből hozzák azt, különösen találtaik a' kőszirtokhoz ragaszkodva; Hamburgon keresztül azal kereskedést üznek Német országra, 's onnan hozzánk is: az Indiai a' Venetziainál semmivel sem jobb, farkát, és bajuszát elvetvén tzitromlével, vagy a' mint mások jobban szeretik sóval, és borsal kellemetes, és egészséges étel; friss korában míg még a' tenger sós vize benne van, magában is jó. De vigyázni kell, hogy bűdösök ne legyenek: mert akkor semmi módon, és készítés által jóvá nem lehet azokat tenni. Legjobb tehát akkor elhanyagolni — 's a' gazdálkodás miatt az egészséget próbára nem tenni. Ennek héjja félkerekített hossza 3 1/2, széle 4 hüvelyk. A' kik szedik, tudják hogy ennek a' tsiganak nyári hólnapokban tojási vagynak, 's ugyan akkor tele van apró veres férgekkel, azért akkor nem jó, 's nem szedik. Ennél alább való és nehezebb emészthető, de mégis elég jó az enni való mitil (*mytilus edulis*, *Miesmuschel*, *Süchemuschel*, *Blaubart*). Héjja simátska, violaszín 3 1/2 hüvelynyi hosszú. Ez nyersen nem jó, hanem külömbféle módon, nevezetesen petreselyemmel és mustárral főzve, a' mellyek

a' főzés alatt fehéresek, jók; a' mellyek megveresednek régiek, a' mellyek össze zsugorodnak azok haszon vehetetlenek. A' kerti tsigabiga (*helix pomatia* *Gartenſchncke*) ez nálunk legesmeretesebb, és közönségesebb, héjja köldökös, vagy tojás forma tompa peretzes, állalátzó nyílása kerekded, hóldforma, mellyet azomban télre mézsnemű lapos borítékkal bézár, 's úgy aluszik. Etzettel, olajjal, tormával, eszik.

62. §. *A' halakról.*

A' halak egy nevezetes részit teszik a' tápláló eszközöknek, kivált ott, a' hol vallásbéli szertartás miatt bőjtölni kell. Azért erről bővebben szóllok: Ezeknek húsok fehér lágy szá-lakból (*fibrae*) kövérségből, kevés vérből, és állati enyvből áll. A' honnan kitetszik, hogy nem olly tápláló mint az emlős állatok' húsa. Külömben nem nehéz emészthető, hanem még is ha hosszasabb ideig 's nagy mértékben él véle az ember, bőrbetegséget okoz alkális (lugsós)alkotó részei miatt, különösen elrontják pedig a' gyomrot a' kövér halak, mert zsírjoknak tulajdon tsipősségek van.

Azért is korok, lakások hogy t. i. millyen vízben laknak, 's készítettések módjok határozza meg mennyire egészségesek az embernek?

Azon halak, mellyek folyó tiszta vízben laknak vagy ha nem egészen folyó is, de még

is siója van (p. o. a' Balaton), jobbak mint azok, mellyek álló vagy sáros vízben laknak.

A' fiatalok könnyebb emészthetők, mint a' vének ; 's általjába megfőzve legegészségessebbek, sülve v. rántva 's azután etzetbe el téve, (marinirozva) nehezebb: fagylalva tzitrom lével kellemetes, de hasonlóúl könnyen elrontja a' gyomrot. Befüstölve, és besózva leg egészségtelebb.

A' közönséges vízbe lakók ezek, mellyek haszonra fordíttatnak: a' hartsa (silurus glanis **Wels**) igen kövér, a' márna (cyprinus barbatus **Barbe**) és a' potyka (c. carpio **Karpfen**) jobbatska, a' tzompó (tzigány hal c. tinca **Schleib**) azon hasonfajjal együtt, mellyet arany tzompónak (**Goldschleibe**) hívnak; a' dar-da (cypr. brama **Brachse, Bleich**) és több ponty neműek, de különösen a' kárász. Továbbá a' lazatz (**Lachs salmo salar.**) galótzsa (s. trutta **Lachsforelle**) mellyek a' kisebb vizekből a' nagyobbakba, sőt a' tengerekbe is változtatják lakásokat; a' pisztráng (s. fario **Forelle**) melly a' tiszta patakokat szereti, valamint a' bajuszos tergelye (cobitis barbatula) is. Különösen meg kell itt említnem a' fogast (mellyet némelleyek salmo dentex, mások pedig cyprinus dentex **Zahnmaul** nevezik) melly a' Niluson, és Sibiérián kívül a' Balaton melyékieknek esmeretes, 's mellyel onnan kereskedést üznek.

A' sügéreknek (perca) több nemei nevezetesek a' süllő (p. lucioperca **Zander Schiel Sand, Barsch**) folyó vízi sügér (p. fluviatilis)

a' serintz (Kaulbarsch p. cernua) végre a' tsuka (esox lucius) melly nállunk legközönségesebb, 's mellynek húsa jó ízű kemény, úgy szinte a' közönséges angolna (muraena angvilla, der gemeine Aal) erről azt a' különöst jegyzik meg a' természet vizsgálók, hogy néha a' szárazra, rétre, galonákba kimegy 's ott 2 — 3 napokig is el él — és hogy elevent szül.

A' sós vizekben v. tengerekben, és csak igen ritkán azon sóatlan vizekben, mellyek a' tengerben folyván, onnan beléjek jön egyik v. másik nemű hal, melly által az igen is kedvesebb ízű lessz: p. o. a' viza (acipenser huso Hausen) a' Volgában 's nálunk a' Dunában találtatik 8 — 10 — 24 lábnyi hosszú, több 6 — 8 mázsás is; úgy szinte a' tokoknak több faji u. m. a' közönséges tok (ac. sturio, der gemeine Stör) melly nagyságára a' vízához közelít, de ízetlenebb; a' hartsa (sicurus glanis der Welsch-Schcidtsch) a' söreg (ac. ruthenus Sterlet) melly már kissebb és ritkán 30 fontos, betse is kissebb. Azonkívül hogy ezeknek húsait, kivált a' tokot gyönyörűségre böjtön kívül is esszük — ikrájokat frissen is használjuk, de kivált az Oroszok kereskedések után tsipösen sósan megkészítve *caviár* név alatt: (magyarúl ezután hájvár) némeltyeknek, a' kik reájá pohár borokat jó ízűn öntik, kedves.

A' söreggel atyafi faj a' ketsege, Störlein, U. der Stör, melly nálunk kivált a' Tiszában To-

kajon innen le felé Szegedig bővségesen talál-
tató, orra fel hajlott árrforma: — ez az én
vélekedésem szerint a' legjobb hal.

Továbbá a' tengerben, tehát sós vízben
teremnek a' heringek (dupea harengus) mel-
lyeknek fogásokkal több ezer ember foglalata-
toskodik; legjobbak, mellyek Hollandiából
jönnek; a' szardela (dupea encrasicolus)
melly nem olly tsipős mint az elébbi faj, és
kivált mártásnak (sauçe) ha a' fejét el vetik,
melly keserű, igen jó.

Ugyan a' tengerből jön hozzánk kereske-
dés által a' gadótnak több faja, nevezetesen
a' mit tőke hálnak (gadus morhua, g. merlu-
cius, g. molva) hívják; hozzánk meg szárít-
va hozzák *Stedfisch* név alatt; ugyan ezt, ha
héring módra hordóba sózatik láberdannek,
ha elébb be sózzák, azután megszáritják vagy
meg is füstölik (*Klippfisch*) kösziklahalnak
hívják.

Hozzánk ritkábban jut a' félszegúszó (pleu-
norectes; *Butte, Scholle, Seitenschwimmer*
noha ennek faját flunder név alatt (pl. flesus,
Flünder, Flunder,) némellykor szárítva kaphat-
ni, de ízetlen.

A' tengeri orsó halat (petromyzon mari-
nus, *Lamprocte*) melly angolna formájú, és a'
folyó vízinek is hívják, mivel (p. fluviatilis,
Widde, das Neunauge) tavasszal a' folyó vizek-
ben is el jön a' tengerből, hasonlóúl be sózva
kapjuk, de nem igen közönségesek.

63. §. *Azon dolgokról, mellyek az étel megkésztéséhez tartoznak.*

Tudniillik a' nemzetek szokások, kultúrájok, életek módja szerént, — a' mint többet, v. kevesebbet tartanak szájokra, és a' mint e' szerént a' szakáts mesterség divatjában van, az említett ételek külömbféleképpen készítettnek. És valóban nem tsak az izlés kedvéért, hanem a' tápláló eszközök természeti tulajdonságok meg változásáért is, p. o. hogy emésztetőségek elő segittessen, tsípőségek kissebbítessen, 's a' t. szükség azokat megkésztíteni, külömbféle módon vegyíteni.

64. §. *A' sóról.*

A' természetnek ez az ajándéka, mellyel magyar Ország különösen gazdag, tulajdon izü, és tulajdon alkotó részeiből áll. Nálunk előfordúl vízzel vegyítve sós forrásokban, és só hányákból ki vágott kövekben, v. apróbb darabokban, melly porsónak neveztetik. A' sós vizből, ha azt mind addig forralják míg a' víz rész elrepül, a' leg tisztábbat kapjuk, a' kősó utánna való, a' porsó melly földrészekkel vegyítve van leg alább való. A' tenger mellett lévők a' tenger vizet főzván nyernek valami sót, de ez igen tisztátalan, 's más részekkel van vegyítve.

Ennek szükséges vóltáról az emberek vélekedése külömbféle; nevezetesen mivel hazánkban is egy darab időtől fogva az úgy meg-

drágult, vóltak Orvosok, a' kik azt állítottak, hogy a' nélkül el lehetünk. Ha nagyon szorosán vesszük kéntelenségből még kenyér nélkül is el lehetünk! mert a' szokás minden könnyit, — de vélekedésem szerént, kivált a' mi életünk módjában a' só egyátaljában szükség, és leg első 's leg közönségesebb fűszerszám, az ételeknek ízt ád, az emésztést elő mozdítja.

A' salétrom is só, kivált a' disznó hús besózásához, és a' marha hús némelly részeinek p. o a' nyelvények elkészítéséhez is veszik, 's annak szép pirosságot ád; de ez amannál szükségtelebb.

65. §. *A' fűszerszámokról.*

Ezeknek erejek függ vagy az ő tulajdon repülő olajoktól, vagy állandó tsípős részek-től: és ezen tekintetből kellene azokat az étkekhez rakni, megvizsgálván mindenkör mi nemű annak alkotása, ingerelhetősége, és egészsége, a' ki az ételt kapja. Azomban arra még most a' szakátsok v. szakátsnék nem igen ügyelnek; hanem megfordítva, a' kik főzöttjőkből esznek, azok kéntelenek magokat ahoz szabni; 's öreg, fiatal, gyermek egyforma ételt eszik, kivévén némelly házakat, hol a' gazdag, de a' természet folyására 's a' nevelésre ügyelő Szülék gyermekeiket okosan nevelik, 's ha magokat nyomja is a' társaság', a' szokás', a' bujaság' (luxus) sújja; de gyermekeiket még lehet, attól nem fűsvénységből, hanem értelmességből; megmentik.

A' leghathatósbabb fűszerszámok külföldiek p. o. a' bors, (piper nigrum) a' szegfű bors (myrtus pimenta *Neugewürz*, *englisches Gewürz*) a' cubeba (piper cubeba) a' gyömbér gyökér (zingiber officinale *Ingwer*) a' vánilia (epidendrum vanilla, *Vanille*(Schotte) a' fahej (laurus cinamomum, *Zimtrinde*) a' szegfűbors virág (cariophyllus aromaticus, *Gewürznelke*) a' cardamomum mag, (amomum rapens, a' muskát dió, (nux myristicae moschatae *Muschkatnuß*) és a' muskát dió virág (t. i. az a' vékony héj, melly a' kopátson belől a' diót betakarja). Ezek azok, mellyek a' konyhának, és a' főzésnek minéműségéhez képest előfordúlnak, és esmeretesek; hevítő, ingerlő erejek miatt módjával kell ezeket használni.

Továbbá a' fűszerek közé lehet számlálni, bár ha azokkal bővebben is élünk a' káprít* (capparis spinosa) ide való a' torma (cochlearia armoracia, *Kren*, *Meerrettig*) a' foghagyma (allium sativum *Knoblauch*) a' kígyós hagyma (a. scorodoprasum *Rockenfollen*) a' veres

*) Ez azon tsemetének virág tsemója (*Blumenkresse*) 's hozzánk etzelbe, és sóba áztatva jön Olaszországból, mártásnak igen egészséges. Az ujjabb időben kezdtek ezt Németországban kipótolni (surrogatummal) a' motsári golyahir' (caltha palustris *Drotterblume*) salata szirontak' (ranunculus ficaria *Feigwarzen*) seprő jeneszter' (spartum scoparium *Pfriemenkraut*) a' kerti peremer' (calendula officinalis *Ringelblume*) nagy sarkantyúka' (tropocolum majus *indianische Kresse*) kifejtődzésiben lévő virág' tsemóit (*Knospe*) éppen olly módon készítvén el, mint Olaszországban a' káprít.

hagyma (a. cepa **Zwibel**) a' mogyoró hagyma, (a. ascalonicum **Schalloten**), a' póré h. (a. porrum **Porre**) a' metéllő h. (a. schoenoprasum **Schnittlauch**) végre az ő kedves illatok miatt az ételhez teszik némelly nálunk termő plánták' u. m. a' petreselyem (apium petroselinum) majoránna (origanum majorana **Majoran**) tsombort, (satureja montana **Thymian**) 's a' t. levelét, így használják, a' zsályát (salvia officinalis **Salben**) a' tárkonyt (artemisia dracunculus, **Dragun**, **Estragon**) 's a' t. végre az idegen borostyán levelet (laurus nobilis). Ugyan tsak itt kell megemlítenem a' magvak közül a' fenyőt (juniperus comunis **Wachholderbeere**) a' mustárt (sinapis nigra **Senf**) a' köményt (carum carvi **Kümmel**) az édes köményt (anethum foeniculum **Fenchel**) a' koriándromot, (corsativum) az anizst (pimpinella anisum) a' kaprot, (anethum graveolens **Dille**) mellyeknek használások nálunk legesmeretesebb.

§. 66. *A' tzukor, és méz.*

Amerikának, és napkeleti Indiának híres plántája a' tzukor nád (arundo sacharifera); ennek nedvességét kinyomják, a' főzés által megsűrösítik, 's annak módja szerint mésszel vagy lugsóval, 's némellykor timsóval megtisztítják, 's hordókba meghűtik: azt a' mi meg nem szárad, porformába és folyón marad a' hordókban, szirupnak hívják. Ekkor még a' tzukor tisztátalan és nevezetik moszkovadenak; a' mi tisztább caszonadéknak. De sü-

vegformában ott még nem tsinálják, hanem csak Angliában, és Hollandiában történik az. T. i. azon szemes, és portzukrot, melly a világ idegen részein készült, még egyszer vizel felolvasztják, azután ökör vérrel, vagy tojásfehérivel a nyálkásságot, földet, gázt, leülepítvén megtisztítják, átszűrik, befőzik, és tserépedényekbe kiöntik, mellyeknek kúpformájok (conica *Stegelförmig*) van, szélesebb végin egészen nyitva vagynak, a hegyin pedig egy kis lyuk van. Akkor ezen kúpforma edényeket a tetejekre állítják, az aljokat pedig nedves agyag földel betakarják, az agyagban lévő víz a tzuoron végig foly a tetején lévő kis lyukon ki, s ez által még jobban megtisztul. Így lesz a süveg tzuor, még pedig az aljasabb por tzuorkorból (farine) aljasabb, sárgásabb (melis), a tisztábból, a fehérebb drágább (raffinade) süveg tzuor. *)

A mézet a szorgalmatos méhek készítik a plántákból, különösen azoknak virágjokból, úgy hogy némelyekben a szagok is megmarad a mézen. Ezen szép természetményt minden esmeri, a köznépnél tzuor gyanánt szolgál az ételben: külföldben magában is szokták még nagy asztaloknál is enni kenyérrel. Nagy

*) A tzuor nádat kiakarta pótolni a gondos gazdálkodás és nagy szorgalom után Európának több tartományában, de nálunk is Magyar Országban tsináltak, hanem egészen tiszta de használható tzuort is Jávorfából (acer sachar.) és répából (beta altissima).

mértékben könnyen égetést okoz a torokban, és gyomorban, kolikát és rágást a hasban, kivált ha a lépes mézzel a viaszos részt is lenyelte valaki. De egyébként az ételekben is vigyázatot kíván az: mert a tapasztalas mutatja, hogy kivált a kik hozzá nem szoktak, könnyen a feljebb említett bajokat kapják attól. *)

A' tzukor sok ételeket jobb ízűekké, könnyebben emészthetőkké, és táplálóbakká tesz.

Egészséges hát a' tzukros étel illy mesterseges formában is, de hogy egészséges természetesen a' plántákban vegyítve is feljebb is érdekeltem, de itt is meg említem: t. i. minden édes növényekben sárga, kerek répában, a' több gabona felett a' kukoritzában, és árpában, a' külömbféle gyümölcsökben almákban szilvákban, körtvélyekben, tzukrosrész van.

Magában az sem igaz, hogy a' tzukros v. édes elrontja a' fogakat, — csak mérték felett hogy a' gyomrot elrontsa, megsavanyítsa, véle ne éljen, 's a' száját külömben tisztán tartsa az ember, és a' savanyúságtól mossa meg. Az útzók hitelesen írják, hogy a' Szeretsenek, a' kik sok tzukrot esznek ezen meghízhatnak 's fogaik is tiszta fehér. **)

*) A' méhserről szöllok alább.

**) Hogy a' legfehérebb 's legkeményebb tzukor nem mindenkor legédesebb, a' készítése módjából meglehet magyarázni: mert a' szépség, és tisztítás kedvéért sok méz jön hozzá; én a' közép szerűt leg inkább ajánlom.

67. §. *A' zsírról.*

Ezen név alatt értem a' disznó zsírt, az irós, és kifőzött vaját, 's az olajat: mértékkel jó ízt adnak, és az emésztésre szükségesképpen vegyítik ezek az plántai eledeleket: az irós-vaj legegészségesebb: mint erre úgy a' többire nézve is szükség vigyázni, hogy meg ne avasodjanak, a' mi kivált ha fedetlen v. dugatlan edényben tartják, könnyen megtörténik, főképp az olajnál — a' mit nállunk többnyire csak salátához használnak. Legközönségesebb a' fa olaj, de már ma a' szorgalmatos gazdák Magyar Országban is igen jó és tiszta olajat készítenek a' napra forgó (hel. annuus) a' mák, a' dió, sőt a' reptze magvából is.

68. §. *Az étkek festéséről.*

A' szín ugyan itt is csak mellékes tulajdonság, és tsupán csak az asztal szebbé, és tetszetőbbé való tételére szolgál, de kivált szakácsok, és mézes bábosok, mézsüteményesek (*Zuckerbäcker*) szokták azokat használni.

Átaljában ártalmas minden szín, a' mi az ásványok országából jön, sőt a' plántából jövő indigo, és gumigutta is.

Egyébként kékre fest a' szagos ibolya, (*viola odorata*) a' búza virág tsüküllő (*centaurea cyanus*) a' fekete áfonya bogyója (*vaccinium myrtillus*); veresre fest a' festő atratzél gyökere (*anchusa tinctoria*) úgy szintén a' meggy, tseresznye, a' szederj, és eperj, és az

alkermes. Sárgára lehet festeni a' safránnyal, a' napra forgó virággal, úgy szintén az őszi kökörtsénnyel; zöldre lehet akár melly kerti vetemény levelének nedvességével, 's végre fehér szint szoktak adni a' süteményeknek tzu korral.

69. §. *Az edényekről, mellyekben az ételek készíttetnek.*

Ezen edények között legközönségesebbek azon fazokak, és tálak, mellyek agyagföldből készíttetnek, 's mázzal bévonatnak: a' nép nagyobb száma ezt használja, 's éppen ennél esik a' leg több hiba. Mert a' máz készül rész szerént ólomból, hanem gyakran réz nemű értzet is vesznek ahoz, ez mind a' kettő veszedelmes, kivált ha jól meg nem olvasztják, 's ki nem égetik. Vigyázni kell tehát, hogy a' máz ne pattogjon le, és egyforma sima 's egyenlő legyen az illy edényeken.

A' tehetősebb házakban veres réz edényt használnak a' konyhákban, ritkóbb sárga réz, mind a' kettőre nézve, fazokaknak, lábosoknak, és kasteroloknak nagy vigyázat kell, hogy jó tzinzel (mellyben ólom ne legyen) be legyenek vonva, 's ha az lekopna azonnal újra meg kell öntetni, külömben kivált ha savanyú ételeket készítenek benne, az egészségnek nagyon ártalmas, hasrágást, bélgyúladást, halált is okozhatnak.

Vas fazokakat is szoktak használni, a' mellyek valóban egészségesebbek, és Stájer Ország-

han különös jók készülnek, de ha nagy vigyázat nints reájok könnyen elégnek, az ételt is megfeketítik.

A' kanalak fából, vasból, tzinből, ezüsből, készülnek; az ezüst leg jobb az egészség tekintetéből is: a' gazdagabb emberek asztalokra ebből tartanak tálakat és tányérokat is, sőt a' Fejedelmeknél konyha edények is ebből vagynak.

A' Portzellán is a' mesterségnek szép remeke: bár ha a' mázához, és színefestékihez értz vétetődik is, de az a' nagy tűz által, mellynél megolvasztják mérges erejét el veszi.

Ehez közelít az úgy nevezett fehér edény (Steingut) a' szerént a' mint máza tökéletesebb, és nem pattog, mert ha ez az eset van, akkor az nem jó. Ugyan ezen tekintetben alább való a' Fayence.

70 §. *Az italokról.*

Bárha a' mint a' feljebb elő adattakból kitetszik ételünk nem tsupa tömött, és sikeres, hanem folyó, és többnyire vízzel vegyült; mindazonáltal a' testnek munkássága, a' kiüresítések, a' bőrnek szüntelen való gőzölgése által, sokkal több részek fogynak el alkotmányunkban, mint hogy az ételen kívül azoknak kipótolásokra italtra is szükségünk ne lenne. Innen látjuk az oktalan állatoktól fogva a' leg pallérozottabb emberig, hogy azon természeti ösztönt, mellyet szomjúhságnak (sitis *Durst*) nevezünk, éppen úgy törekednek le tsi-

keztetni, hogy a' bor, orvosi szer, mellyel tehát mint az opiummal is rendszeren, és mindennap' élni nem kellene.

Jól tudom én azt, hogy elmebéli tehetségünknek p. o. képzelődésünknek kifeszülése következtvént a' borra, sok szép versezeteknek, mesteri rajzdaraboknak, vagy érzékenyítő hangok öszve rakásának adott a' bor születést. De lelki tehetségünk nemesebb része, az értelem bizonyosan szenvedett és szenved mind azokban, kik phantásiájokat illy mesterséggel ingerlik, a' mint ezt már maga Horatius is érzette midőn mintegy mentegetésül a' bölts Catonak példáját fel hozza; *) 's a' leg értelmesebb ember is, midőn Bachusnak áldozik, bizonyosan érzi alkalmatlanságát a' fontos dologra, és komoly tárgyakra.

73. §. *A' viznek tulajdonsága.*

A' mint a' vizet a' forrásból, patakból, vagy folyó vizekből, tengerből, vagy álló tóból kapjuk: a' szerint különböznek annak tulajdonsági. A' jó inni való víz, a' millyen a' forrásokban, (hová számlálom a' kútakat is, mert azok is forrásból kapják vizeket bárha az a' forrás mélyebben van is) 's patakokban van tiszta, sem íze, sem szaga. Alkotó részeire nézve áll savanyítóból, és vízszerből (oxygenium hydrogenium) mellyekhez még többnyire egy kevés szénsavany is vagyon vegyítve

*) Narratur et prisci Catonis saepe mero caluisse virtus.

tisztán vagy föld részekkel öszve kötve. Innen jön a' viznek az a' tulajdonsága, hogy egy-eket lágynak másikat keménynek nevezük, t. i. mennél kevesebb föld részek vagynak benne annál lágább, mennél több — annál keményebb a' víz, és az ilyen kemény víz házi használásban is megkülömbözteti magát, mert benne a' főzelékek igen nehezen főnek meg; egyébbaránt ha nem nagyon sok kivált a' szénsavanyos mész benne, kellemetesebb az italra mint a' lágysz víz: ilyen kemény víz a' kösziklák forrása. A' nagy vizeknek; tavaknak, tengernek a' posványos helyeken lévő kútaknak, forrásoknak vize a' sok idegen részek, sók miatt italra alkalmatlanok, ha tsak elébb annak módjá szerént meg nem tisztítatnak. Friss a' víz mikor még a' házi edénybe nem rég hozatott, 's a' szénsavany benne van; ellenben állott, és kedvetlen ízű. — Azért nem hagyom helybe azon szokást, hogy a' gyengébb egészségűeknek 2 — 3. nap is állott vizet adnak, sőt némellyek fel is forralják, hogy hidegsége miatt ne ártson; én jobbnak találom friss vizet adni, de a' hideg ségét elébb kissebbíteni, úgy hogy a' friss vizes üveg edényt tegyük melegebb vízbe: így a' hidegségét elveszti, elevenségét pedig meg tartja a' víz.

74. §. *Mennyi vizet kell egy nap inni.*

Ez függ az életkortól, nemi különbségtől, a' testi alkotástól, az esztendő részeitől, és az étkek nemétől mellyeket gyomrunkba

vettünk. A' gyermeki kor gyakrabban, és keveset, a' férjfi kor többet kíván, az öreg mint más kívánságokra úgy erre nézve is tompúl. Az asszonyi Nem többet szomjúhozik mint a' férjfi, kivált midőn szoptat, vagy havi tisztulása van, még éjjel is meg kell néki a' víz-ivást engedni, a' mit másnak nem javaslok. Nyárran mindnyájan tudjuk, hogy többet kell innunk mint télben. Közönségesen a' természeti ösztönre kell ebben is figyelmeznii, tsak hogy a' szokás el ne rontsa ezen jó órét egészségünknek. Étél közben lehet inni tsak igen lorrót ne együnk, hogy így fogainkat is el rontsuk; étél után inni leg természetesebb. Reggel kivált nyári napokban, 's főkép azoknak, kik hasszorulásra hajlandók igen hasznos: azért hagyom helybe a' nagyobb módúaknál azt a' szokást, hogy a' kávéhoz fölöstökömre vizet is visznek poharakban, hogy $\frac{1}{2}$ — 1 meszelynyit a' tejeskávé után, melly hogy az izlést gyönyörködtesse vastag tejjel szokott készülni, meglehessen inni. Középmértékkel vévén 2 — 4 — 6 meszelyni egy napra elég. *)

75. §. *A' vízzel készült más italokról.*

Ide számlálom a' mondola tejet, limonadet, a' puntsot, a' korpa-főzöttjét tojással,

*) Sokan szokták a' tzukros vizet inni a' gyomor égetése, v. savanyúsága ellen: ezt helybe nem lehet hagyni, mert bárha az első szempillantásban enyhülést okoz is — de későbbben éppen a' tzukor rontja meg a' külömben is tele gyomrot.

sárga v. fehér tzukorral. De ezek mind mesterséges italok, és így csak akkorra valók midőn egészségünk balra hajlik: p. o. a' mondo-la tej a' lázban lévő fel ingerlett testnek, fő-kép hányás és has rágás ellen jó orvosság; a' limonade jó hűtő szer némelly forró betegségben, kivált nyárban; a' punts jó izzasztó, 's a' köhögést el nyomja kezdetében, azért téli estvéken módjával meg lehet engedni az egé-ségeseknek is; a' korpa-lév tojással tzukorral a' rekedtség ellen hasznos; külömben minden ilyen italt módosít még az, mennyi jön belé ez vagy amaz szerből p. o. sok pálinka v. rum nem jó a' puntsban. Itt kell meg említenem a' herbatékat, mellyeknek erejek, és követ-kezések a' testben a' melegségen kívül attól függ, millyen plántát forráztak le.

Nevezetes a' Hollandiai-Té azért, hogy véle sokan közönségesen élnek: ködös ned-ves időben tejjel vegyítve napjában egyszer, nem ártalmas, *) de ha nagy mértékben, és igen gyakran él az ember véle, úgy for-róságot, szédülést, és reszketést okoz. Itt kell meg említeni a' kávé-t is.

*) Thea Bohea, Thea viridis egymástól keveset kü-lömböző fajzatoknak leveleik azon apró őszve sod-rodzott (hőmhörödött) levélkék, mellyeket Chiná-ból hoznak hozzánk a' kereskedésben külömbféle név alatt ugyan p. o. Peckothee, Kaiserthee, Thee-bon, Ilaisanthee, Karavanthee, Tiothee, de egy-mástól nem valódi külöbséggel. Egy egész esz-tendeig honnyába tartják, 's ott részint a' készítés, részint az állat által bódító erejéből sokat vesz.

76. §. *A' Kávéről.*

Nálunk a' 17-ik század közepe táján lett esmeretessé, és mivel már most olly nagyon közönséges, hogy kivévén a' legszegényebb földmivelőket, — tsak nem minden házbau mindennapi ital; azért bővebben kell rólla szóllanom. A' kávé (*coffea arabica*) fának bab-forma magva ez, mellynek a' kereskedésben több fajzati fordulnak elő. A' legjobb a' Moccai és Javai, középszerű a' Domingói, és legrosszabb a' Martini és Gadelupi; külső formájára nézve a' jó, zöldes (tsak vigyázni kell hogy meg ne légyen festve) szemjei egyformák fényesek, mintegy átlátszhatók. Belső tulajdonsága jóságának függ a' több vagy kevesebb repülő olajtól, melly benne van. Ugyan azért a' már megfőzött kávélévnek erejét meghatározza annak készítése módja. Tudniillik az említett repülő-olaj más részekkel lévén öszve kötve (*extractio*, és egy kevés *tannin*) a' kávé babokat úgy kell perkelni, hogy azon fain rész el ne repüljön, 's ugyan az álló rész is a' perkelés által tsak mintegy kőzmássá légyen, nem pedig megégjen, szénné váljon. Ugyan ezen természeti okon épül az a' szokás, hogy egy részét a' kávénak főzik, más részét pedig forró vízzel leöntvén fedél alatt tsak párolják, hogy így mind az álló, mind a' repülő része benne légyen azon italban.*)

*) E' tekintetben legjobb az olly készüllet (*maschina*) melly közepe táján két részre válik, 's a' fel-

De éppen alkrészről lehet látni, hogy mennyél több kávé bab veszünk az ital készítéshez, annál erősebb lesz az, 's egyszer'smind mennél melegebbnél nagyobb hevülést, 's tagok reszketését okozhat. Azért is azoknak velle élni nem tanácsos, kik hő vérűek, aranyeresek, vérköpiők vagy orrvérfolyásra hajlan-

sónek fenekén szüpléh van, a' második osztály az edényke, mellye tisztán foly a' kávé lév, — legfeljül pedig fele van hogy ereje ki ne menjen, ugyan a' felső osztályban van egy ritkább ah-róntos szélű szű, mellyet ki lehet venni, az alsó edénykén vagy tsóvetske, 's még ennek is bezáró scrófja, vy billentyűje, hogy az illatos gőz el ne repüljöl Szokott még ezeken a' részeken kívül az egészségületnek laba is lenni, hogy így alatta pálinkaszesz (spiritus vini) égjen egy kis edénykében, ellynek lángja a' maschinát melegítvén a' kávé forrón tartsa. E' szerént a' kávé legjobban y készül: megpörkölik a' kávébabot egy vas tita és tsak ezen tzelra szolgáló lapos labatlan spenyőben szorgalmatosan kevervén mind addigig az barnás, és egy kevésse gőzös nedv módrakezd izzadni, akkor frissen egy bádog piksziskell tenni, mellynek fedele van, 's jól felrázni így meg nem hül, azután meg kell örölni jó kávémalmon: a' megöröltből $\frac{1}{2}$ — 1 evő kanálnyit számolván egy tsészére, azt a' maschinának felsészébe kell tenni, a' kivehető szűrő alá, 's ott jengén a' nyomó pléhvel (Stampfer) megtömm (ezs a' maschinával adják) azután a' forró vizet a mozgó szűrön át olly arányban a' min enlitém/ea' tölteni, befedni, és várni, míg az a' tömött lávén a' második szűrön is át az alsó részibe say a készületnek, honnan tsészékbe kilehet tölteni. Még jobb az illy leforrázott kávé maradványt (Süd) felforralni, 's úgy belé önteni a' mozgó szűrőben, mellynek alatta friss kávé mint le iram legyen, hogy így mind az álló, mind a' repülő részek neglegyenek a' kávé lévben.

dók; igaz, hogy a' tej, elly a' kávéhoz vegyítették ezen káros követzését akadályoztatja valamennyire; de legjobb ugyanak az említett testi alkotásúak tisztájet.

Fgyébbbaránt én azokal nem tartok, kik a' kávét átkozzák, mindeemberre nézve méregnek állítják: az említettekől kiki láthatja, hogy néki jó é, a' ki valamennyire magára tud ügyelni. Közönségesen csak azt mondhatom, hogy a' kávé ital a' gyermekeknek, fiataloknak, lobbanó érzékenégű asszonyoknak ártalmas; valamint ellen a' hajlott idejűeknek, az elméjekkel dőzőknek, 's elfáradtaknak hasznos ébresztital az.

Kiváltképpen reggel, időn a' nap terhéhez készülünk, 's az álo által a' test megnyugodt, a' mértékletesen ett vatsorát a' gyomor megemésztette, — tudom reggel tejjel bőven egy kevés tzukorral, ' kávé ital a' társaság mostani rendjében mőn délben vagy későbbben eszünk ebédet, — en egészséges, és szinte semmivel ki nem jtolható fölöstököm.*) A' fekete kávé természetesen erősebben izgat; de a' társaságos letben, hol némellykor nyugodalmunkat is magunktól meg-

*) Tudom én azt, hogy az úgy nvezett hnoeopathicus v. Hahnemanianus Orvosok, kik a' 'elséges Rendelések ellen is minden regibb orvos tudományt felakarnak forgatni, máskép érezek. De megfogjuk tapasztalni, hogy a' mi a' feszült phantasia szüleménye, az csak hamar elműk, de a' mi a' természetben van fundalva, meg marad. —

vonva, ébren és munkásnak kell lenni, kellemetes ébresztő ital, csak hogy mindennap' és nagy mértékben ne éljünk véle. Megvallom, különösen nem hagyom helyben azt a szokást, hogy Nagyjaink, kik hevítő, 's külömbféle borokatis isznak asztaloknál, ebéd után még egy tsésze fekete kávé is elköltenek, néha még rummal vegyítvén, mert a' gyomrokban lévő tüzre olajat töltenek; valamint más részről ha valaki kivált elméjével dolgozó szük ebédet eszik, éppen semmi bort nem iszik, a' kávéét meg engedem.

Az embernek e' tekintetben is meg kell tartani szabadságát, hogy szokásának rabjává ne légyen; továbbá a' mértékletességet itt is meg kell tartani 's arra vigyázni:

Nil prodest quod non laedere possit idem.

77. §. *A' Tsokoládéről.*

A' tsokoládé melly a' perkelt cacao-babokból tzukorral hozzá tévén valami fűszert p. o. vaniliát, vagy fa-héjat; - készül: 's némellykor csak porformában, de legközönségesebben nagyobb 's kisebb táblátskákbán (*Zeltchen*) árútatnak. Alk részei nyálkásság, keményítő tzukor lévén, részént tápláló, részént pedig a' benne lévő repülő olaj miatt izgató, azért az érzékenyeknek az óltsóbbat, mellyben tehát fűszeres olaj (aroma) nints elébb megengedjük.

Szokták tejjel, vízzel főzni, tojás sárgáját is vervén belé, 's így a' környűllásokhoz, és a' gyomor állapotjához képest jó ital; némelyek borban főzik, de ezt már csak mint orvosságot ajánlhatnám.

78. §. A' Borról.

A' bornak alkotó részei víz, borszesz, nyálkás tzukor, borkő, borkősavany, 's a' t. kivált a' veres borban bővön az (extractiv) anyag. A' szerént a' mint ezen részek különböző arányban vagynak valamelly borban: különböző annak ereje, és következése a' testben.

Általában a' bort minden nemzetek az ő hevítő, és ébresző ereje miatt isszák, és a' mint a' víz italról vólt alkalmatossággal is mondtam mint közönséges mindennapi itallal nem kellene élnünk.

Egyébbaránt az éghajlattól, a' szőlő fekvésétől, a' vesszőknek fajaitól, a' véle való bánástól függ a' bor tulajdonsága: közönségesen mindenik mennél régibb annál jobb, annál tisztább.

A' chemiai feloldozás, és vizsgálás után itt nem tzélarányos a' borokat elrendelni: valamint a' forrás törvényeit léptsőit, a' mi a' bornak kifejtődzését, 's tulajdonságát meghatározza, itt előadni felesleg való (lásd erről Chaptal, ford. Fabián) azoknak izek után megmondanom azt, a' mi egészségünk fenn-tartására szükséges, elég lessz.

Az édes borok, mellyekkel Magyar Ország gazdag, bővölködnek tzu korral, bor szeszszel, és kevés savany van benne. Ezzel mindennap élni annál ártalmasabb, mennél erősebb: mert az életet ingerli, ellobogtatja. Édes borok a' Tokaji, Mádi, Tartzali, Miskóltzi, Sopronyi, Rusti, Ménesi, Szerednyei asszúszőlő borok, 's ugyan tsak a' többek felett az idevaló közönséges borok. Itt lehet említeni a' főzött Badatsonyit, Horvátkutit, 's a' t. Az idegenek közül itt kell említeni a' Lacryma-Christi bort, a' Malagát, Maderrat, a' Cypert, a' Muscatot, és annak legjobb nemét a' mit közönségesen Est est est-nek hívnak

A' savanyú borok nem olly erősek: készülnek közönségesen a' lapányos, éjszaknak fekvő hegyeken és szőlőkertekben vagy mikor az esztendő nem kedvező, a' szőlő jól meg nem érik, más különben édeset termő vidékeken is; vagy végre meg savanyodik a' legjobb bor is, ha vagy jól nem bánnak véle, vagy már etzetesedni kezd.

Középszerű savanyúak Magyar Ország' nagyobb és kisebb hegyei mint p. o. a' Szalavármegyeiek többnyire mind: nevezetesen Somlai, Rezi, Abrahámi, Neszméli; a' Baranya Vármegyeiknek nagyobb része; mint a' Pétsi, Pellérdi 's az egész Metsekháti, a' Somogy Vármegyei; Zákányi, Kishegyi, Kőhegyi, a' Budai, és Pesti fehér borok, Biharban; Nagy-vá-

rad vidékén, az Érmelyékén, Szathmárban, Sziner-Váralya, Medgyes, Erdőd körül termők, Ugotsában a' N. Szöllősi, Bereghben a' Muzsalyi, Bereghszászi hegyeken termő borok, 's többek is mellyeket elő nem számlálhatok, mert e' tekintetben hozzá hasonlíthatatlan gazdag Magyar Ország, és a' szőlő mivelés által e' termesztés naponként gyarapodik. Illy első rendűek a' Rhénusi borok is. Mind az említették, mind a' több ilyen tulajdonsággal bírók ha sok esztendőig jól eltartatnak, majd csak nem minden savanyúságot elvesztenek (a' hordó fenekére 's oldalára rakódik a' borkő) és akkor legkedvesebb ízűek, és leg egészségesebbek. Külömben a' nagyon savanyú bor, millyen hát az allyas szőlő hegyeken 's kertekben termő; Magyar Országban, Austriában pedig a' leg több, gyomor rágást, hosszas véle való élés által kösvényt, és orbántzos abrázatot, veres réz színű orrot okoz.

A' fanyar ízű, öszve-húzó boroknak már készítése is különbözik, mivel a' mustot a' gerézden kádakban állani hagyják, 's azután nyomják ki, és így a' kotsányból, és magból az öszve húzó alakot magokba veszik, a' fekete szőlő szemeken lévő festőalak által pedig megfestetnek, (mertkülömben ha a' fekete szőlőt is mindjárt tapodják, 's levét tüstént leszűrik, a' fekete szőlő is fehér sárga, arany szín bort ad). Ezek gyenge alkotású, lágy szálakkal bíró személyeknek ajánltathatnak:

ilyenek a' közönséges veres borok, de különösen megérdemlik az említést a' Budai, Viláni, Sexardi, Egri, Somogyban a' Balaton vidékén a' Baglyasi, és Gombai. A' külföldiek között leghíresebb a' Burgundiai. A' habzó borok, mellyeknek források az által el van nyomva, hogy tüstént must korokban források kezdetében butellákba palatzkokba teszik, bédugják, dróttal békötik, és bészurkozzák: ezekben e' szerént még kevés borszesz, hanem sok szénsavany van, ugyan azért mihelyt a' dugót kihúzzák, azonnal forr, és ki is fut. Az illy borok az ő el kezdett forrásokat a' testben is folytatják, és kivált gyenge gyomrúaknak éppen nem jók. Illyen a' veres és fehér Champagni, 's az ennek példájára már nálunk is sok helyt készülő borok.

Külső nemzeteknél az almából, körtvélyből 's más gyümölcsokből is készítenek bort; de nálunk hálá Istennek, erre szükség nints. A' Nyírfa édes levére mellyet akó számra szednek, szoktak hazánkban némelly házaknál tavasszal bort tölteni, 's azt mint vér tisztítót inni, de én ezt nem javallom, mert megposhad, megsavanyodik, sem nem víz, sem nem bor. —

79. §. A' Serről.

A' ser (cerevisia, kétség kívül ettől ceres, és vis) igen régi ital a' Nemzeteknél, a' mint azt a' Keresztyénszámlálás szerént első század közepe táján élt Plinius Természethistóriájában leírja. Leginkább készül árpából, és

búzából. Tudniillik ezen gabona nemeit tzu-
kor, enyv, és nyálka részekkel leggazdagabb
lévén megnedvesítés által tsirzásba hozzák, az-
után mesterségesen hirtelen fűtött szobákban
pléheken megszáráttatván (szalad maltum) meg-
őrlik, és hozzá komlót adván, abból sert főz-
nek. Már ez a' készítése, forrása, 's megtisz-
túlása szerént különböző: egészséges, és táp-
láló a' tiszta narants színű és habzó, ha sem
nagyon új, sem nagyon régi; mert amaz kön-
nyen víz-hójjag betegséget okoz, ez pedig gyo-
mor savanyúságot. A' fehér ser, mellyben
mivel a' szalad nem mesterségesen fűtött he-
lyeken, hanem tsak a' szabad levegőn szárad,
és így kozmás olaj (oleum empyreumaticum)
benne nints, legegészesebb. Az igen sze-
szes ser, millyen az Anglusok porter-jok,
részegít, és a' véle való élés nagy vigyázatot
kíván; legkönnyebben megárt pedig az, mely-
nek forrása, mivel tsak hamar palatzkokba,
vagy korsókba vonattak, 's béfojtattak, megvan
akadályoztatva: mert ez a' kezdett forrást a'
beleekben folytatja, és büfögést, hasrágást,
bélgyúladást okoz.

80. §. *A' pálinkáról; 's annak fajzatiról.*

Mindazon plántai részek, mellyek magok-
ban a' több alkrészek között tzu-krot foglalnak,
ha megforrnak a' természet törvénye szerént
borszeszt állítanak mintegy teremtenek magok
magokba, melly elébb benne nem vala. Fő-
zés, gőzölés (destillatio) által azt belőlök kü-

lön választják, és a' szerént a' mint külömbféle növényekből jön, külömbfélekép hívják: p. o. gabona pálinka, égett bor, törkő, szilva-tseresznye 's a' t. pálinka, taffia a' mi a' tzu- kor-nád nedvességéből, rum a' mi a' tzu- kor syrupjából, arrack, a' mi a' riskásából készül: ezekből lesznek azon sokféle liqueu- rok, ha hozzájuk vizet és külömbféle illatos részeket p. o. vaniliát, narantsot, köményt, anizst — 's bővön tzu- krot tésznek. Ezen mó- don gyengébb, és az ínynak kedvesebb lesz a' pálinkás ital.

Ezen mesterséges ital, már akármelly for- mában legyen a' pálinka (ide számlálom az alkoholt, és a' külömbféle útakon ezzel készü- lő tincturákat, liquorokat) a' leghatalmasabb ingere a' testnek; azt illendő mértékkel hasz- nálva, meleggel; és mintegy új erővel megtöl- ti: a' mint azt a' nehéz munkával élő földműve- lőknel, fábrikásoknál, hajósoknál lehet tapasztal- ni. De ugyan ez az, melly a' mértékletlen- ségre való hajlandóságot magával hordozván tsak hamar ártalmassá, a' véle való élés vét- kessé lehet: gyengíti a' gyomrot, lassan ki- fejtőző, 's gyógyíthatatlan betegségekre viszi: öszve szorítja, megkeményíti a' beleket, tom- pítja az érzéseket, az észet, a' mint azt szomó- rú példákból láthatjuk, midőn sok derék tudó- mányos ember is haszonvehetetlenné, teherré lesz a' részegítő italok által. Egy szóval, ó- hajtanám, hogy ha Hazánkban bővön természet- tik is mind ezen italokat, de még is annak na-

gyobb része kereskedésbe fordíttatnék, és Hazánkfiak, kivált a' Köznép jobban megtanulnák a' véle való élést!!

Távol légyen ugyan tőlem, hogy én Nemzetünket ez oldalról megbántsam, vagy azt gondoljam, hogy szükség vólna nálunk is egy Shakespeare-nak *) vagy Trotternak **) származni, ki eleven etsettél ijessze a' Nemzetet a' részegeskedéstől; de azt csak ugyan meg kell vallanunk, hogy kivált alsóbb rangú Hazánkfiak: mester emberek, földművesek, sokkal bővebben élnek a' borral és pálinkával mint kellene, és azt sokkal szükségesebbnek vélik az élet fenntartására, mint az valósággal szükséges, ***) sőt hogy az úgy nevezett főrangúak is a' hevítő itallal való mindennapi élés által magoknak sok betegségeket, a' hajlott esztendőkből gutaütést okoznak, az is igaz orvosi észrevétel.

*) Ördögnek nevezte az a' világot esmérő Író a' bort: O thou invisible spirit of wine, if thou hast no name to be known by, let us call thee — Dévil.

**) Ez a' Doctor egy munkát irt a' részegségről, melly Angliában már négyszer kinyomtatott.

***) Egy bölts Vice-Ispán, midőn sok Helységek hátramaradtak a' Királyi adóval — azt rendelte, hogy annak kifizetésére az adósok borok foglaltasson el, nem marhájok — nem kenyere ('s az a' polgár ki elébb egy télen 10—12 akó bort is megivott, akkor a' nélkül igen könnyen elvölt, és egészséges, józan maradt, bár eleinte fájlalta, hogy régi szokása szerint, ha a' tövét kapálta — maga meg nem ihatta.

81. §. *Fő és közönséges regula a' borral és a' borszeszes italokkal való élésről.*

Senkinek se kell tehát a' borhoz, vagy más borszeszes italhoz mindennapi, és bőv ital által magát szoktatni; sőt azon hatalmas ingert csak annyiban kell használni, a' mennyiben kedves érzéssel tölti meg testünket, és mind lelki, mind testi munkásságunkat ébreszti; minden ember a' ki azzal mindennap él, némellykor vonja el azt magától, és vizsgálja meg maga állapotját, köz-érzését, az említett szempontból.

Hogy illy módon való használásra határozta azt nekünk embereknek a' Természet ura, az onnan ki-tetszik, hogy minden ég-hajlatban van a' lakosoknak valamelly italok, melly többet vagy kevesebbet szeszes, repülő ingerrel bír, ébreszt, — vagy ha mértékletlenül isszák, részegít, *) melly észrevétel, 's annak meg gondolása, hogy tziel nélkül a' Természet olly közönséges érzést nem adott, — benünket meg győzhet a' szeszes italoknak bizonyos határok közzé szorítva hasznos vóltokról.

*) Az Europai pallérozott Nemzetek közül majd mindenik természet bort, 's készít palinkát, sőt azonkívül ad kereskedés által egyik a' másiknak: Német Ország déli - napnyúgott részeiben a' Rénus táján bővölködik borokkal. Austria ditsekszik a' Neuburgi, Mödlingi Kahlenbergi 's a' t. szőlő termő hegyeivel, 's a' maga termésén kívül Béts kedvéért mennyit visznek oda Magyar országról? Szintúgy van bora Helvetziának kivált a' Bernai és Schafhauseni - Kantonban, 's van gabona, és tseresznye

82. §. *A' Ruházatról.*

Sok Nemzetek példája után lehet mondani, hogy az ember mezítelen járhatna, 's még is egészséges maradna: annyival inkább mivel a' hidegebb klímákban is látjuk, hogy testünknek némelly része, p. o. az ábrázat, nyak, kivált a' különben gyengébb asszonyoknál, a'

pálinkája. Frantzia, Spanyol, Olasz, Görög Ország, Portugallia gazdag drága, édes borokkal. Angliában a' népességhezképest kevés bor terem, de kereskedés által kapnak, — ki pótolja pedig azt az erős ser (Porter és Ale) az palinka, Rum, Arak. Dania, Svetzia, Norvegia sok gabona pálinkával él, e' hidegebb éghajlatot a' szőlő nem kedvellvén gabonából főznek sok pálinkát, sőt a' sert is némelly füveknek a' készítés alatt való hozzá adásával hevítőbbé téstik: ugyan ez történik Islandiában, Russiában, hova a' Szilva pálinkát is Magyar ország tartományiból nagy értékben hordják.

A' Törökök, hogy magokat fel hevítsék opiumot esznek, e' végre közönséges helyeken is, mint nálunk a' kávéházakban öszve jönnek, — 's az opiumtól (mivel a' bor Mahomed által meg van tiltva) igen jó kedvékké lesznek eleinte, később pedig meg bódúlnak, el dülledeznek, tsak álmokban gyönyörködnek, noha vagynak a' Törökök között is Illuminatusok, kik a' Vallas rendelését félre téstik, és bort 's pálinkát is isznak.

Ugyan illy formán élnek a' részegítő szerekkel az Arabsok, Persák, az Armeniaiak, és Georgiaiak, — 's ugyan tsak a' Tatarok is, kik között kivált a' Kalmukok még a' ló - tejből is készítenek valamelly pálinkát (Kuhmys). A' Kamtsatkaiak, Samojedok, Korákok, 's több Sibériai nemzetek mérges plántákból (millyen Agaricus muscarius, Hyoscyamus physalodes, Heracleum sibiricum, a' kender levele) készítenek magoknak pálinkát.

mejj, a' kar ruhával nints bétakarva, melly példa után lehetne reményleni, hogy több tagjaink is hozzá szoknának az idő viszontagságaihoz.

Azomban mivel mi már gyenge anyánktól való szarmazásunk által gyengéknek születünk, a' nevelés által máskép' vagyunk

Chinában, Japanban, Hindostaniában, Tun-kin, Formosa úgy szinte a' Molukkai és Philippi-ni Szigetekben, hol az éghajlat az édes gyümölcsöt termő fáknak, mellyen a' pálma, (Borassus flabelliformis) kókusz (cocus nucifera) az arak (Areka catecha) a' sagó és a' nipa kedvez, részszerént a' gyümölcsökhől részszerént a' virágokból készítenek ki nyomás által bort, gőzölés (destillatio) arakot, a' zabból és árpából palinkát. Afrikában az Egyiptomiak fügeből, aprószőlőből, palma szilvából, (Datteln) palinkát, a' vizet mézzel vegyítvén méhsert (nállok Balsuh) sőt árpa sert is isznak; a' szegények pedig kivált a' Maurusok között kender levelet esznek nyersen, vagy mézzel és fűszerszámmal elkészítve búvok elfelejtésére. A' Szeretseneknek palma borok, 's európai palinkájok is van, mellyet az Europaiaktól a' rabszolgákért (sklávok) kapnak kereskedésben.

Amerikában a' vadak a' kukoritzát minden malom nélkül tsak fogaikkal megőrlik annak szemét, vizet töltenek rá mellyet rajta hagynak hogy forrjon, — 's így készítenek magoknak részegítő italt (Chika), de szeretik az európai palinkát is. A' szabad Statusok, a' Colonisták élnek mindazzal a' mivel a' legpallérozottabb Europaiak.

Egy szóval minden népnek természeti ösztönében lévén oltva hogy némellykor hevítő, bódító itallal éljen: az eggyes emberről sem lehet mondani, hogy azt soha se kóstolja, tsak arra lehet inteni, hogy azzal mértékletesen, és tsak mint orvossággal éljen.

szoktatva, és mivel az elpuhulás, gyengeség időkorunkban mindenkor nagyobbodik, sőt a' pallérozottság is oda visz, hogy külömbféle formájú és készületű ruhákat viseljünk, ezek pedig külömbféle következássel vagynak egés-ségünkre, a' mennyire a' bőrt a' hidegtől, vagy melegtől védlik, azt dörgölik, ingerlik: azért igen is szükséges a' ruházatról szöllanunk.

A' ruhának szükséges tulajdonsága:

a.) hogy minden éghajlatban az esztendő és nap' részeihez légyen alkalmaztatva az idő-korkoz, és életmódhoz képest.

b.) másodsor se igen szűk, se igen bő ne legyen.

c.) hogy a' levegőnek minden béfolyását a' bőrre el ne zárja, 's ez által a' bőr-gőzölgés-t ne akadályoztassa, — a' mi történhetne p. o. a' tömött bunda, vagy más motskos ruha által.

Ehez képest nálunk, hol kivált a' tél és késő ősz igen hideg, az esztendő részeihez képest jó melegen kell ugyan öltöznünk, de hogy szűk ruháink alá p. o. nadrág kaput alá bőr béllés jöjjön, azt helyben nem hagyom: hanem azon feljül, kivált a' ki szabad levegőn, kotsin sokat forog, a' bő bunda jó. A' főn a' szőrös sapkát átaljában gyalázni nem lehet. Kivált a' kik hajunkat, a' főnek természetes takaróját el nyírjuk, hivatalunk miatt télben is a' napnak nagyobb részét utazásban töltjük, szükséges meleg sapkáról gondoskodnunk, főkép' ha észre vesszük a' magunkra való figyel-

mezés által, hogy fej-fájásra tsúzra hajlandók vagyunk a' fő megfázása után: tsak hogy e' mellett a' ház körül, vagy szobánkban létünkön azon meleg sapkát ne tartsuk meg fejünkön, sőt friss vízzel való mosás által azt tisztán tartani, 's edényjeit erősíteni igyekezzünk.

A' több ruhákról a' szokás elég jól gondoskodott, a' mennyiben alsó ruháink lenből vagy kenderből, felső pedig pamukból 's gyapjúból készül. Ruházatunk formája is elég alkalmas, és az életmódhoz van mérve; a' férjfiaké az asszonyoké felett tzélarányosabb: mert azoknak ruhájok tagjaikhoz fekszenek, az esztendő részeihez képest külömbféle materiából készülnek, az asszonyok pedig olly bővön öltöznek, hogy hasok, tzombjok, lábok alig van a' hideg ellen védelmezve!! A' ki észre vette, hogy kolikában, has menésben szenved, okosan teszi, ha nadrágot visel asszonyi öltözete alatt, a' mit parketből, flannelből lehet készíteni, sőt pamuk tzérnából kötve igen alkalmasokat készen is árúlnak.

Továbbá igen keveset ügyel a' társaság az asszonyi nem öltözetére, a' mennyiben mind a' nevendékeknél, mind az érett idejűeknél a' fűzést, a' szorító-vállakat (*Mieder*) megengedik, már azok a' módi szerént akár rövidebbek, akár hosszabbak legyenek: a' tudónek mozgását, a' has üregében lévő organumok műveit, az emésztést, táplálást akadalyoztatja az olly bé fűzés, azért láthatjuk sokszor,

hogy még el is ájulnak az olly hiú személyek, 's úgy kell őket ki fűzni.

Különösen veszedelmes szokás az a' nevédekéknél, hol éppen midőn a' görbeséget, ki növést akarják el kerülni ezen szomorú következéseket okozzák. Úgy vagyon, én láttam már nevelő-bázakat hol még pléhből, lapos ólomból készült nyomó eszközöket is raktak a' fűző lajbliba, hogy egyenessé formálják a' kis-asszonyka vállát, vagy derekát; de tsak egy példát sem láttam hol az használt volna!! Sőt álhatatosan hiszem, hogy a' gyenge, talám görvélyes (scrofulás) betegségre hajlandó nevédek meg erőssödne, 's meg egyenesedne, ha a' szabad levegőn szabad mozgást engednének néki. —

83. §. *Az öt érzékenységek gyakorlásáról.*

A.) A' tapintás, ízlés, szaglás, hallás látás az a' mi lelki tehetségeink ki fejtőzésének eszköze, a' mi bennünket a' külső világgal öszve kötvén, önnön lételünket is érezteti. A' bőr, különösen ujjaink hegye az ihletést, a' száj az ízlést, az orr a' szaglást, a' fülek a' hallást, a' szemek a' látást viszik véghez: természetes pedig, hogy a' melly organum által több esmeretekhez jutunk, az előttünk fontosabb, és nemesebb, és így annak tökéletesítésén a' többek felett kell törekednünk.

Igyekezünk kell tehát hogy a' tisztaság, a' levegő változása ellen okos védlés, a' fehér ruha az ágynémű változtatása által — a' bőr-

nek természetes érzékenységét fenn-tartsuk, kivált a' kik a' tapintásnak hasznát akarják venni ujjaikat a' megsértéstől, meg égéstől hidegtől, melegtől egy szóval mindentől, a' mi a' bőrt meg keményíti érzéketlenné teszi — védelmezzék.

B.) Az izlést az emésztő és tápláló utak elejire a' szájba helyeztette a' természet, hogy az mintegy meg bírálja mi jó a' táplálásra: azért a' nyelvnek 's a' szájnak vékony bőrét erős italokkal, vagy forró étellel, vagy a' sok dohányzással el ne rontsuk. Egyáltalában a' dohány mint bódító és tsípős sóval vegyült plánta, vajha nem volna olly divatban! a' szokás által ellehet azt érni, hogy ne ártson, de hogy használjon azt senki nem eszközölheti, és tsak képzelődés. Vagynak ugyan esetek midőn p. o. a' torokban és lehellő-tsőkben (légtsővekben, bronchiae:) meg gyült vastag nyálat fel óldja, vagy a' has szorúlást meg nyitja, a' széket meg indítván a' dohányozás; de az olly ritka eset, olly kevés haszon annak ártalmas következéséhez képest, hogy közönségesen leg jobb volna, ha kivált az Ifjak a' dohányozásnak békét hagynának; leg alább míg férjfi kort nem érnek. Mikor valaki a' dohányozást kezdi; szédülést, fő fájást, bódulást, mejjbeli szorongatást, alélást okádást kap, 's tsak többszöri próba által kissebbednek ezen alkalmatlanságok, míg a' szokás győzedelmeskedik; de azután is tsak ugyan meg tartja tompító erejét. Innen van az, hogy a'

kik éhesek, ha pípáznak étel-kivánásokat tompítja, le veri, 's az éhséget könnyen eltűrik.

Figyelmetességet érdemel tehát minden esetre ezen Amérikából hozzánk Európába csak a' 16-ik. század közepén jött plántával való élés, és fiatalok, gyenge mejjűek, soványok, száraz alkotásúak véle ne éljenek. Tudom, hogy mentségül azt szokták fel hozni, hogy ők a' nyálat nem köpik ki, hanem le nyelik: én pedig azt mondom, hogy az a' nyál a' szájban szolgáló mirigyeknek mesterséges ingerekre választatott, azután sós és bódító részekkel a' dohány füstből meg telt, és így a' gyomornak jó éppen nem lehet.

C. A' szaglás is sokkal több 's nagyobb tekintetet érdemel mint közönségesen gondolják: ez segíti az ízlést is a' természet tzélja szerént, az étkek és italok szagára vigyázzván, de a' lehellő eszközöknek mintegy pitvarúl rendeltetvén a' levegőt is ez bírálja meg tiszta é? azért a' rossz szagra az embert figyelmetessé tévén ptrüsszögünk is, midőn idegen részek vagynak abban; végre mivel az orr-üregének idegjei (nervus) az agyvelővel olly közel, és szorosán egybe köttetve vagynak, látni lehet hogy az agyvelő munkásságát is ébreszti a' szagló tehetséggel való tzélarányos élés.

Azért tanátslom én hogy a.) szokjunk bé tett szájjal orrunkon lehelleni.

b.) hogy az orr üregének tisztaságáról gondoskodjunk: kivált erős, vagy mód nélkül

sok tobák szívásával azt ne ingereljük, meg ne vesztegessük

C.) az olly igen gyakran elő forduló náthát, olly igen kitsinynek ne tartsuk, mint azt leg többen tartani szokták: ollyankor a' szagló tehetség el veszvén, kiméllnünk kell magunkat a' meghűtéstől, különösen azon rossz tanátsot ne kövessük, hogy a' nátha ellen hideg vizet szívjunk fel orrunkba.

D.) A' hallás fontosságát minden ember tudja, úgy hogy Hazánkban még a' köznépnél is példabeszéd: a' ki siket bolond is. Nem tsak, hogy a' társaságban nem tudja a' siket mi történik, és így magát gyakran nevetségessé teszi, hanem egész lelki és testi tehetségei kifejtődésében hátra marad: innen azon gyermekek is, kik kisded korokban nem hallanak, nehezen, vagy soha sem tanulnak meg beszélleni.

Ha tsak a' Szüléktől örökségül a' vérnek rosszaságától függő betegségek, millyen a' köszvény, és vénusi nyavalya — a' kisdedekre át nem mentek, és a' hallás eszközeit meg nem vesztegették, ezen tehetség néhány hetek vagy hólnapok múlva ki fejtődni kezd, a' mit a' kisdedek a' zördülés, vagy hozzájok szollásra való figyelmezés által mutatnak. Valamint pedig, hogy némellyeknél a' hallás a' leg nagyobb tökéletességre mégyen gyakorlás által, a' mint azt a' muzsikusok példája mutatja: úgy más részről láthatjuk azt is, hogy a' hallás némellykor a' fülnek észre vehető hibá-

ja p. o. folyása, ki sebesedése által, sokszor pedig minden látszható baj nélkül tsupán a' belső vékony, és igen mesterséges folyó vagy kemény részeknek meg romlások miatt, meg romlik, és siketség következik kisebb vagy nagyobb grádusban.

Ezen szomorú esetnek elkerülésére, melly ellen, ha az már meg van 's kiváltha későn veszik észre, még a' gyógyítás tudománya keveset tehet, ezekre kell vigyázni.

a) A' gyermekeknél a' főnek erőszakos meg-rázódását kerülni kell: azért fülökbe kiábálni, eleinte erős hangoknak p. o. puska-övének, nagy kalapálásnak, ki nem kell tenni. Különösen védleni kell őket a' Szüléknek, vagy Tanítóknak felhevülésekben a' nyakon, v. pofontsapástól, mert az illy elragadtatásban való tsak egy ütés is, gyakran siketséget szült.

b) A' fület tisztán kell tartani a' fülsártól, de még sem kell azt piszkálni, hanem a' mennyire kis ujjunk beér azt megnedvesítvén, vagy vízbe mártott ruhával ki kell tisztogatni. Különösen ferdés alatt a' vizet a' fülbe nem kell botsátani.

c) Midőn utazunk a' nagy megfázástól, a' szélnek sebes behatásától a' fül-üreget védlenünk kell: azért a' kik sokat utazunk; vagy fülünkre hajló sapkát viseljük, vagy egy kevés pamukot hordjunk zsebünkben, mellyet fülünkbe dugjunk a' szél ellen, sőt a' ki észre veszi, hogy füle zúg, vagy fáj, — jó a' pa-

mukba egy kis kámfort tagargatni, 's úgy ten-
ni a' fülbe.

E) A' látás által melly számtalan gyönyörű-
ségekben részesülhetünk? úgy hogy ez köz-
megegyezéssel legfelsőbb 's nemesebb érző te-
hetségeink között — mindnyájan tudjuk. En-
nek jó állapotban való tartására tzélozó írá-
sok jöttek ki már számosan Hazánkban is, és
az orvosi tudomány is e' tekintetben legmesz-
szebb ment, a' látás törvényeit sok fáradozás
után annyira felfedezvén meghatározván, hogy
annak betegségeit is bizonyosabb szempont-
ból nézheti, 's úgy szinte gyógyítások módját
bizonyosabb alapokra építheti.

Itt szükség szóllanom azon módokról mel-
lyek a' szemnek erejét, a' jó látást fenn tartják:

a) Védleni kell tehát a' szemet minden nyo-
mástól, dörgöléstől, nehéz gözttől nevezete-
sen az erős dohány füstétől: azért rossz kurta
szárú pipából, 's az úgy nevezett cigarróval
füstölni.

b) Őrizni kell a' szemet a' hirtelen való meg-
hütéstől, a' nagy világosságnak nézésétől, p.
o. mikor valaki a' napba, a' hóldba hirtelen
vagy soká néz, vagy midőn nagy tűzből, vagy
igen fényesen ki pallérozott értzekről a' vilá-
gosság sugári vissza verődven, a' szembe hat-
nak hirtelen, akkor a' szem mindenkor szen-
ved, sőt meg is romlik, úgy szintén láttam e-
seteket hol a' hirtelen villámlás látása vaksá-
got okozott.

c) Nem kell a' szemet alkonyodtkor, vagy setétes virradtakor erőltetni, úgy szinte kotsin, kivált rázós úton olvasni nem jó: 's a' gyertyát is meg kell választani életünk neméhez képest: a' nagyobb darabos tárgyakkal foglalatoskodó, vagy kézi műves kissebb vagy nagyobb métsnél is dolgozhat, úgy szintén a' játékosok annál is játszhatnak; de olvasó író rajzoló embernek legjobb a' jó pamukbólú viasz vagy faggyú gyertya már tsak azért is, hogy arról a' világ alkalmas arányba jön a' szembe. Mert arra kellene mindenkor vigyázni, hogy a' gyertya, vagy más világító lángja homlokunk arányába legyen; nappal pedig az ablak ellenébe sem háttal, sem artzal, hanem ódallal ülünk.

d) Ha a' munka vagy olvasás közben valaki szemében nyomást, vagy káprázást, vagy könnyezést venne észre, azonnal szünjön meg szemét nyúgtassa más tárgyakra függesztvén, különösen ha lehet a' szabadon, külömbféle tárgyak nézésével frissítse.

e) Közönségesen minden reggel, sőt estveis, vagy ha nagy a' meleg, vagy por van, — napjában többször is friss vízzel szemünket mosni kell.

f) Ha pedig szemünk fájna, vagy a' látásban hibázna, ahoz értő orvossal kell a' dolgot közleni, holmi szemzsírral, vízzel pepetselni nem tanátsos: úgy szintén pápaszemet (Munglas okulár) sem kell igen korán venni, 's

akkor is jó az Orvost megkérdezni, a' ki annak minéműségét is a' szemhez alkalmaztassa.

84. §. *A Nemzõ részekkel való élésről.*

Midõn az Isten az embert alkotta, természetéhez kötötte, mint más állatnak is a' maga neme fenn-tartását: az embernél azomban, az értelem, és szabad akarat kormányja alá van ezen erõs ösztön kötve, 's innen foly, hogy a' Nemzetek szokások', országos alkotások', az éghajlat' különbségéhez képest különböző módosításokkal történik a' szaporodás, a' népeseedés. Nálunk Europai Keresztyéneknel nem tsak a' vallás, hanem az éghajlat is, de a' gyermekek nevelések is úgy határozza, úgy kívánja, hogy egy férjnek egy felesége (monogamia) legyen. És a' mint munkátskám elején is mondtam, valamint szükség, hogy minden ember megházasodjon, ki már férjfi kort ért, és attól a' szegénység, *) a' mivel szokták sokan magokat menteni sem mentifel: — úgy más részről szükség, hogy míg a' test a' ma-

*) Malthusnak gondolkozása módja, ki a' nép szaporodását (impopulation) a' természetstõl (production) függeszti fel kivált Országunkban éppen nem alkalmaztatható: a' föld termékenysége, az emberi szorgalom bizonyosan fognak szolgáltatni élelmet, 's nyitnak útát a' táplálásra ha 10 vagy 100 annyira szaporodnánk is. Ha mi nem törjük is fejünket mimódon kelljen a' népeseedésnek uj akadályokat vetni; a' betegség, a' rendetlen életmódja eleget tesz e' tekintetben! — Nints hát arra e' hogy a' természetten olly erõszakot tegyünk, hogy azt Malthus tselekedettel maga is megmúrt megházasodott. —

ga tökéletességét el nem éri a' nemző részekkel az ember ne éljen, és azokat semmi módon ne ingerelje. — Ehezképest a' férjfinek 24 és a' leánynak 18, 19, 20, esztendők előtt nem kellene házasságba lépni, — 's azonkívül pedig a' szemérmesség jámborság útján védelmezni kell ifjainkat a' korán való nősztétől. A' nélkül hogy én Momusi módon bírálgtatnám a' nevendékeket, fájdalmas érzéssel kéntelen vagyok itt említeni, hogy még oskolába járnak, alig 16 — 17 esztendősök, már hanyott homlok rohannak az asszonyi nem után. Hát ha eszembe jut hogy az önnemfertéztetés, mellynek veszedelmes vóltát Tissot után; a' nagy érdemű Hazánkfia Dr. Kováts Úr a' közönség eleibe is terjesztette, — olly közönségessé lessz? szinte borzadok belé. A' Szüléknek, nevelőknek, házi-gazdának szemességék lehetnek ezen véték ellen örül, és segítségül: a' melly ha kivált hosszabb ideig gyakorolja valamelly Ifjú — minden testi és lelki erejét megvesztegeti, számtalan betegségekre vezet, sőt nyavalya törőssé, 's bolondá is teszi.

A' nemzés módjáról, idejéről ezen írásomban a' községnek is lévén ez határozva különösen nem akarok szóllani, bárha tudom is hogy „castis omnia casta.“ Tsak az asszonyi nemnek havi-tisztulását nem halgathatom el azon tzélből, mivel e' tekintetben sok hibákat tapasztaltam.

Egészséges állapotban 14 — 16 esztendőskorában kapja azt meg a' leány, későbbben v. korábban — nem egészséges állapot. Ha tehát ezen folyásban rendetlenség vólna, az fájdalommal, vagy idejét meg nem tartva, és így 28 napnál egymás után korábban vagy későbbben jönne meg, 's akkor is 2 — 4 napnál tovább tartana, az Orvosnak kell megjelenteni. Külömben ez az asszonyi nem tökéletességére tartozik, és közönségesen a' terhességen és szoptatáson kívül 45 — 50 esztendőskoráig járja az asszonyt, — tehát egészséges állapot; de még is midőn a' havitisztulás valamely személyen van, akkor a' meghűtéstől, hevítő italoktól, tántztól, — hideg vízben való járástól, sőt az indulatoskodástól is őrizkedjen.

85. §. *Az önkényes mozgásról.*

A' Természet vizsgálók élesen meg különböztették testünk munkásságát olyanokra, mellyek belsők 's tőlünk nem függenek (organici motus) és olyanokra mellyek külsők (motus externi, animales) szabad akaratunk alá vagnak vettelve: azomban amazok is p. o. a' lehellés, vér-forgás, az el választás, és kiűrésítés bárha függetlenek is akaratunktól, de közben vetve (mediate) az önkényes mozgás által elő mozdíttatnak. Illyenek a' járás, futás, lovaglás, kotsizás, tántzolás, úszás, a' kézi mesterségek gyakorlása, a' millyen az esztergályosság, kovátsság, átsság, takátsság 's több e' félek mellyek fábrikákban is gyako-

roltatnak, ide való a' felséges földmivelés szántás, vetés, mellynek betsét e' tekintetben is nem lehet eléggé magasztalni. Mind egyenként elő nem hordhatom, de kiki tehet magára alkalmaztatást e' következőkből:

1.) Némelly mozgás közönséges, hol az egész test mozog p. o. a' járkálás, 's némelly említett mesterségek gyakorlása.

2.) Más neme a' mozgásnak az, mellyben testünknek tsak bizonyos részei gyakoroltatnak, p. o. az ülő-mesterségekben a' kéz, az éneklésben vagy a' muzsikában a' fúvó eszközök gyakorlása. E'hez képest leg egészségesebb mozgás az, melly a' testet ugyan el nem fárasztja, de a' vérforgást, 's ez által az el választásokat is, különösen a' bőr gőzölését elő mozdítja: tsak hogy az igen heves, sebes ne légyen, és annak idejében történjen. Világosan meg kell itt mondanom, hogy jól lakás után, a' léleknek erőltetése, vagy fontos munkájára erős mozgás ne következzen.

A' gyalogolás sokkal egészségesebb a' kotsizásnál, kiváltha az a' szabad levegőn, a' munkától szabad lélelekkal, külömbféle tárgyaknak szemlélése közben történhetik. A' kotsin való járás, kivált gyengébbeknek, a' levegő változtatása által használ inkább, mint a' mozgás által, mert abban ha tollakra van készítve szinte tsak ül az ember, ha pedig úgy nints — akkor a' rossz úton igen ráz.

A' kik ülő-életmóddal élnek azoknak jó, sőt szükség az esztendőnek minden részeiben,

a' rossz időben is mindennap' ki sétálni csak jól fel öltözzenek. Közönségesen szóllván tavasszal és ősszel a' dél-előtti, vagy dél-utáni órák (csak a' gyomor meg ne légyen terhelve) hasznosabbak a' sétálásra, nyárban a' reggel, és az alkonyodtkor, télben pedig dél-tájban leg jobb mozgást tenni.

A' lovaglást, kivált a' kiknek hasokban dugulás van, p. o. az arany ereseknek, dagadt májúaknak, nagyon ajánlom.

A' tántz a' nemzetek lelki hajlandóságokhoz, 's ízléseikhez képest eredetiképpen különböző, a' mint azon mozgással kedvet ki mutatják. Azomban a' pallérozottság, a' muzsikának terjedése egyyk országból a' másikba át-hozta a' tántz nemeit: így tántzólnak nálunk Magyar Országban a' lebegő lassú, és a' tüzes friss nemzeti tántzokon kívül németkeringőst, ugrós ecossaist, quadrillet, cotillont, mellyek igen fárasztók kiváltha az álló-részt (colonne) úgy nem osztják el, hogy sorra sorra nyúgodjanak a' tántzos párok, de mindenek felett leg rosszabb a' német-tántz, melly azomban nálunk is leg közönségesebb. Okoson teszik hát, ha a' közibe menuettet, vagy lengyelt vegyítnek, főkép mikor egész éjjel fennmarad a' tántzos társaság:

Különösen meg intek minden asszony személyt hogy tisztúlása alatt ne tántzoljon; továbbá hideget ne igyon, — sőt igen szükön vatsoráljon is.

A' levegőre szoktak ügyelni minden társaságban, hogy az nagyon meleg, vagy hideg ne légyen 's a' port vizes pokrótz húzással le tsilapítják.

Különösen kell meg kérnem még itt a' szép-nemet hogy a' veszedelmes fűzést, vál-lat, tántzolás alatt le tégye: a' tántz a' mejj-tsontjainak szabad mozgását kívánja, melly a' fűzés által meg lévén akadályoztatva leg több tüdő gyúladást rothadást okoz.

86. §. *A' nyúgvásról.*

Valamint a' szív, tüdő 's a' több mívei a' tápláló életnek születésünktől sőt némüképpen előbb is szünet nélkül mozgásban vagy-nak: úgy más részről az önnakarattunktól füg-gő mozgásoktól, mellyekkel foglalatosságainkat, hivatalunkat folytatjuk, időről időre meg kell szünnünk, nyugodnunk kell. Érezzük ezen szükségét nem tsak a' szabad akaratú mozgásokban p. o. a' járás, állás, dolgozás után; hanem még az elmebéli foglalatosság is, kiváltha az ülve történik, érezteti általunk annak szükséges voltát. Boldog az a' ki ezen ér-zését meg nem vesztegette, és a' nyúgvás, 's a' munkásság közt bizonyos arányt talált, és tart!! ennek szem előtt való tartása, követése szüli az egészséget, hosszú életet, és vidám öregséget, a' mint azt a' több írók között ele-

venen elő adja Wieland az ezüst színű hajú öreg példájával. *)

Ne gondolja pedig valaki, hogy az ülés, állás vagy fekvés vélekedésem szerint általánosan nyugvás; mivel a' testnek illy állapotjában bizonyos inashúsok munkásságban, feszülésben vagynak. — Nyugvás lessz hát, midőn illy állapotunkat változtatjuk, p. o. hosszas ülés után állunk, vagy az állás után ülünk, vagy fekszünk 's a' t. Noha a' fekvés az, mellyben éppen mivel legtöbb részek vagynak megereztve, legtöbb nemű mozgás, és munkásság után megnyúgtatja a' testet.

87. §. *Az alvásról.*

A' legtökéletesebb nyugvást adja az embernek az alvás, mellyben az öt érzékenységek nem munkálkodnak; és a' lélek a' testre történő bényomásokat (impressio) nem érzi. Öszve szerkeztetett műveink munkásságokat akkor úgy osztják fel, hogy a' lehellés, emésztés, vérkészítés nagyobb erővel történik, mint ébren létünkben; ellenben önn-akarattunktól

*) Wenn deine silbernen Haare, und dein eisgrauer Bart nicht von einem hohen Alter zeugten: so müßte man dich für einen Mann von 40 Jahren halten. Ich bitte dich erkläre mir dieses Räthsel. Was für ein Geheimniß besigest du, welches solche Wunder wirken kann? Ich kann dir mein Geheimniß mit drey Worten sagen, erwiderte der Alte lächelnd: Arbeit, Vergnügen und Ruhe, jedes in kleinem Maße, zu gleichen Theilen vermischt, und nach dem Winke der Natur abgewechselt. —

függő testi és lelki munkásságaink, mellyek a' táplálás rovására szoktak történni megszűnnek, és így egyszóval az alvás alatt több erőt gyűjt, többet vesz' bé organismusunk, mint ki ad. *)

Ez az állapotja testünknek meg jelenik midőn az ingerelhetőség a' munkásság, mozgás által, kiváltha még a' nap világis eltűnik tőlünk — ki merítették: valóban a' földnek tengelye körül való forgásától függésben van ez, úgy hogy a' világnak minden részeiben, ha csak azt a' bujalkodás fel nem forgatta, nappal a' munkára, éjjel az alvásra hajlandó az ember. A' Nap le mente után előbb vagy később, a' mint valaki gyengébben vagy nagyobbban dolgozott, 's a' mint estve magát szoktatta a' társalkodás, hivatal, a' szoba világítás, vagy még ébresztő ételek 's italok által is az álmoságot el üzni, bé lép az akarat-

*) Tudom, hogy némellyek azt fogják mondani hogy az alom (somniaum Traum) a' lélek munkássága, és így akkor sem nyugszunk. Arra először azt mondom, hogy a' tökéletes és jó alvás vélekedésem, és önn-tapasztalásom szerint az álmodozást ki zárja, 's valahányszor álmodunk, és menél többet, 's nehezebbet álmodunk: nyugvásunk annál tökéletlenebb; kétség kívül olyankor vagy gyomrunkat ingerli valami, vagy agyvelőnket érdeklí valamelly testi vagy erköltsi ok p. o. gond, bú, vágyódás. De másodsor előadásomból nem is jön ki, hogy én az alvástól minden munkásságot kizárnék; csak azon képzetre mutatok, melly szerint a' testet magát illető (vegetativa) mintegy növényi' élet az alvás alatt felemelkedik, a' külső világra ható állati (animalis) pedig leesik elhanyaglik.

nak restsége, 's a' képzetek, össze kötése, a' gondolkozás megnehezedik. Majd elterjed ez az érző eszközökre, és környülményünket homályosan érezzük; a' világosság sugárát még nyílt szemmel látjuk, de a' tárgyakat nem ismerjük; a' hangokat halljuk, de azokból észre vételt nem formálunk, hanem csak a' képzelődés játékául marad az. Majd a' test részein mutatja magát hogy az akarát nem parantsol: a' nyaknak inashúsi mellyek a' főt elébb egyenesen tartották meg ereszkednek, a' fő lehajlik; ugyan csak a' többi inashúsok is a' nehézség törvényjének engedvén lehajlanak össze rognak. A' szem eltikkadván, a' gondos természettől ennek, mint legnemesebb élőeszközös mívnek bétakarására határozott szemfedél (palpebra) leereszkedik, és úgy zárja el e' világ' izgatását, míg a' többi érzőrészek p. o. fül, orr nyitva vagynak ugyan, de még is a' lélekkel nem közlik míveiket. — A' lélek a' figyelmetesség, észrevétel, a' testi kötél alól mintegy kiszabadulván gondjait a' feledékenység tengerébe meríti: 's így az egymív (individuum) önn-maga fenntartására, elvesztett ereje kipótolására fordítván munkásságát, az alvás addig tart, míg vagy a' történt meg elégedése az egyes alkotmánynak, a' közelítő reggel, vagy valami szokatlan inger felébredést okoz.

88. §. *Mennyit kell aludni.*

Éppen a' tett előadásból lehet látni, hogy szoros régulat szabni e' tekintetben sem lehet.

A' mint a' test, és lélek munkája által az élet-erő elfáradt vala, 's más részről a' mint tsendesebb, és kedvezőbb környülállásokban történik álmunk, és így a' test' megfrissítéséhez képest (restauratio) kell álmunkat nyújtani. Közönségesen szólván egészséges érett korú embernek 6 — 7 órát alunni elég: a' ki többhöz szoktatja magát, az testi és lelki erejét nem elegendőkép gyakorolván, nem csak hogy polgári tekintetben kötelessége, 's határozása szerint keveset dolgozik, hanem egészsége tekintetéből is árt magának; mert az által lomhává, alkotását tunyává, elméjét lassúvá, és határozatlanná teszi. Ellenkezőkép' a' ki akár nagyra vágyásból, akár a' Tudományok valódi szeretetéből, akár a' vagyon keresésből keveset alszik az idegeit igen érzékenyekké, 's inashúsait igen ingerelhetőkké teszi. Ha az ember reggel vidám, friss, munkáját nappal örömmel folytathatja, és estve igen korán elnem álmosodik; úgy kétség kívül eleget aludt, és annyi időt tovább is az alvásra szánhat. — Ellenkező esetben, ha az ember reggel nehéz, kivált a' feje bódult, rossz kedvű, a' munkára nem hajlandó, úgy méltán gondolhatja, hogy aluvása soká tartott, és a' következő éjjel azt meg kell rövidítenie, 's így a' magára való figyelem által a' mértéket eltalálván a'hoz szokván, érezni fogja mennyire önt munkára való erőt minden állattal együtt ő belé is a' felkelő nap.

Különösen meg kell említenem, hogy a nappali aluvásra senki magát reá ne szoktassa; vagy ha már az éjjeli rövid nyúgovás ezt szükségessé teszi, fél óránál hosszabb ne igen legyen, és az is ágyon hosszan-fekve ne történjen, hanem inkább félig ülve, hogy a fő magasan legyen, 's a vér a főre ne tóduljon.

A háló szoba hűvös, tsendes és setét legyen; (ha nem táblákkal is mellyeket mivel a felkelő nap befolyását igen elzárják, helybe nem hagyok, legalább függő ruhával az ablakot bé kell akasztani) az éjjeli lámpást égetni, erős szagú virágokat, vagy szereket itt tartani okosság ellen való.

A tollas, pelyhes ágyak sokkal közönségesebbek, mint hasznosak, — ezek a test kigőzölgését akadályoztatják, és kivált takarónak, éppen ellenzem: leg jobb ló- vagy ketske, vagy őz szőrből készült matrátzon fekünni, vagy a kinek sorsa e költséget meg nem engedi, azt kukoritza tsutkával, vagy puha szalmával, vagy a mohoknak *) fajaival megtöltött zsákkal kipótolni, feljül pedig a kinek nints paplanja, pokrótzal takarózni.

89. §. *A lélek munkásságának az egészségre való befolyásáról.*

Mennyire határozza meg az ember lételét, polgári öszveköttetését, 's erköltsi méltóságát

*) Illyen a *Hypnum triquetrum* (háromszegű Hipon), a *H. parietinum* (buglyos H.)

az ő lelki tehetségeinek kimiveltsége: azt számtalan írók, és vallás Tanítók fejtegetik, és fejtegették minden nemzeteknél eleitől fogva; sőt e'béli tökéletességünket az aljasabbaknál a' félelem és reménység által, a' megvilágosodottaknál pedig a' Nagynak, Nemesnek önnbelső méltóságáért való szereteténél fogva kézen tartani, virágoztatni meg nem szűnnek. Tsak egymívünk testi öszveszerkeztetésére beható következtetéseit vizsgálni, ki tanulni, meghatározni lelkitehetségünknek láttatik még a' mi gondos évünkis könnyen venni!! Kivált Honni iróink ezen tövises tárgyat, melly könnyen a' Vallás Fő-igazságaival öszve ütközik, ha azt nagy orvosi, és böltselkedési készület nélkül forgatja valaki, egészen elmellőzik: kétség kívül azért, mivel a' terhes orvosi pályát kevesen futják, 's azok is tsak hamar a' gyógyítási résszel úgy elfoglaltatnak hogy elmélkedni alig irni éppen nem érkeznek. Külföldön is a' halhatatlan Kant Sömmering Orvos-sal levelezett, hogy némelly a' testnek a' lélekkel való öszve köttetését illető magas kérdéseket megfejthessen!! Más részről fájdalommal kell megvallani, a' miveltséget, az igazság feltalálását, a' világosodást hátráltató környűlállás az is, hogy az orvosi Tudomány ágait gyakorló személyeket olly kevéssé válogatják meg: nem tsak hogy gyenge talentomú, de még minden készület nélkül való emberek is, a' kik a' Grammatikát, Rhetorikát alig vagy éppen nem tanúlták, mint a' legtöbb Ghirur-

gusok — foglalatostkodnak a' betegség gyógyításával. Ezek már, mimódon mérhetik mitsoda változást szül az ész' munkája, vagy a' szív hajlandósága, az indulat zápora alkotó részeinkben? mi hasznos észrevételeket közölhetnek az ilyen gyógyítók böltselkedőinkel, vallásunk' Tanítóival? a' kik minden betegségeket tsak hánytatóval, hashajtóval, china-sóval akarnak gyógyítani: a' kiknek még most sem jut eszkebe Baglivnak már egyszázad előtt tett intése, hogy a' betegségek megvizsgálásokkor, a' lélek indulatira figyelmetesnek kell lennünk. *)

Tudományos szoros rendszerrel átmenni mitsoda változásokat szenved testi alkotásunk az értelem (ratio, Vernunft) az ész (mens, anima, Geist) az indulat (animus Gemüth) foglalatosságainkban, itt helye sints, de tehetségem' is feljül múlja: némelly közönséges és leg szükségesebb esmereteket itt elő adni helyesnek talállok.

1) A' léleknek azon munkássága melly új képzeteknek, és ideáknak szerzésében, 's ezeknek itélletté, és következtetéssé való öszve foglalatásokban áll — az emlékező és képző tehetségnek szabad használásával, — mondom a' léleknek azon munkássága befolyással van a'

*) *Quam ob rem cautos, et diligentes esse velim Medicos in interpellandis aegrotis de causa occasionali, praesertim de animi passionibus, neque — — singulorum morborum originem a repletionis et cacochymiae fabula indiscriminatim deducant.*

testnek egészségére, és a' mennyiben különösen az ideg rendszert az agy-velőt gyakorolja, szükséges annak fenntartására. De éppen ezen nemes foglalatosság ha igen erős, és soká tart, nem csak főfájást és kedvetlenséget okoz, hanem az étel kívánást és a' táplálást is megrontja, bódulást, hypochondriát okoz. Ebben a' mértéket meghatározni éppen lehetetlen, mert az függ a' nevelésen és módos szoktatáson kívül valóban az eredeti lelkitelhetőségektől, melyek mindennapi tapasztalásunk szerint — a' Természet bűvárinak helybe hagyásokkal is különbözők. — Ezt megesmerni, 's kit kit hajlandósága szerint kifejtteni, nevelni, a' társaságos életben elhatározni: a' Nevelők', és Szülők' böltsessége, 's kötelessége. A' ki azomban a' polgári társaságban hivatala szerint kéntelen lelki munkásságát erőltetni: az igyekezzen az ételben és italban annál nagyobb rendet és mértékletességet tartani, kerülje a' nehéz emészthető étkeket, és a' hevítő italokat; keressen a' szabad levegőn való testi mozgás, vagy mulattató társaság által magának pihenést.

2) Az indulat (animus, **Geniátó**) minden kifejtődzéseivel az értelem kormányja alatt van az embernek legtökéltebb, és eredeti állapotjában. Valamint pedig testben tökéletesen egészséges ember nints: úgy a' léleknek azon harmóniája hogy az értelem mindenkor, és tökéletesen megtartsa felsőségét, halandó emberben nem találkozik. Az indulatok-

nak kormányozásától, mérséklésétől, vagy ellenkezőleg ki árradásától, rendetlenségétől függ nem csak a' polgári közboldogság; hanem az egyes személyeknek szerentséjeket is az határozza meg: azért a' Nevelők, Lelkitanítók, Törvényhozók minden időben foglalatoskodtak e' tekintetben való oktatással, sőt kivált az újabb időben bőltselkedő Orvosaink is *) igyekeztek ezt a' tárgyat mélyebben fejtegetni.

A' bizonyos, hogy a' ki indulatinak enged — majd azoknak rabjává lessz, 's nem csak erköltsi, hanem testi tekintetben is szomorú következését érzi annak: mert az indulat megzavarja az emésztést, táplálást, és a' vér-forgást, ki nem esmeri a' haragosnak képét, az irigynek szemét, a' bujálkodónak erőltetett kedvét, a' szerelem buzgólkodásban (zelotypia) szenvedőnek epekedését? Sőt az úgy nevezett munkás, felemelő indulatokban is határt kell csmernünk: az öröm, a' vígság, a' betsület szeretet, ha módon túl vagynak nem csak hogy erköltsiképpen a' mások körébe vágnak, hanem az egymív tsendességét is megzavarják, a' test megbomlását siettetik, sőt hirtelen halált is okoznak. Igyekeznünk kell tehát, hogy az értelem az indulatok mérséklésében hatalmát fenn tarthassa — ifjainkat gyenge korok-

*) Karl von Hartman der Geist des Menschen. Wien 1820.

Lenhossék: Darstellung des menschlichen Geistes. Wien 1824.

ban nevelni, 's mi is kik érett idejűek vagyunk menjünk előttök jó példával: akkor is ha a sorsnak valami tsapása vétünk nélkül ér p. o. tűz, víz, menykőütés 's több e'féle kár; vagy ha kedvesünk korán, és véletlen meghal: akkor is mondom az emberi sors folyása tekintetével keressünk megnyúgtatást, a' jó barátok körében, vagy jó könyvek' olvasásában vigasztalást!! hogy a' szomorúság magunk személye eránt tartozó kötelességünk' meg ne vesztegese: 's éppen a' lélek' szenvedésekor szükség az ételben, és italban is a' legnagyobb mértéket tartani.

M Á S O D I K R É S Z.

Az Ember meg érett korban.

II-ik SZAKASZ.

Az érett korú ember beteges állapotban.

90. §. *A Gyengeségről.*

Ez olly ki fejezés, mellyhez többnyire minden nemzet, 's így mi is Magyarok két képzetet, 's állapotot kötünk, t. i. először azon alkotásunkban gyökerező állapotot, melly minden emberben időközönként (periodice) előfordúl, és így a' melly nem betegség; másodszor azon helyheztetésre alkalmaztatjuk ezen szót, mellyben a' betegek vagynak. Amaz inkább a' munkásság követője, 's a' nyugalom ohajtója; ez az a' mi beteges állapot, orvoslást és így e' szakaszban minden betegségünk előtt kifejtést kíván. Igen is: mert magok az Orvosok is olly különböző értelemben vették és veszik még most is azt, hogy gyakran mikor öszve jövünk tanátskozásban, elébb azon képzetet kell meg állapítanunk. A' példa leg jobban meg világosítja a' dolgot: Két beteg van; az egyik még tegnap jó színben egészséges állapotban volt, kötelességét elegendő erővel folytatta; azomban most az ágyba szegezve annyira meg zavarva, munkássága le-
verve van, hogy még szomjúhságát el óltani va-

ló vizet sem tud elővenni: a' másik beteg hasonlóan fekszik 's mindenre alkalmatlan, de már elébb is régen beteges vólt, vagy valamelly nemesebb folyó részét testének p. o. vérét nagy mértékben el vesztette. Kérdés ezen különböző helyheztetésű betegekről jól mondjuk e' hogy gyengék? a' józan Orvos bizonyosan meg különbözteti a' gyengeségnek illy nemét egymástól, 's valóban ennek szerentsés meg határozásától függ az orvosnak szerentsés gyógyítása. De meg kell ezt itt is röviden magyaráznom: mert mindennap tapasztalom, hogy a' népnek a' gyengeségről helyes esmerete nem lévén, az orvostól is minden betegnek tsak egy kis erősítőt kér, de veszedelmére maga is bort, pálinkát iszik hogy erősödjön.

Brown után Frank, Röschlaub, Reil, Markus Darwin, Weikard 's a' t. két féle gyengeséget vallottak az orvosok a.) midőn az ingerek (incitamenta) olly kis mértékben dolgoztak az életerőre, hogy azt elegendő munkásságba nem hozták, egyenes gyengeség: b.) midőn az ingerek béfolyása annyi vólt, hogy az életerőt ki merítette, eszközlött gyengeség (debilitas indirecta). És ugyan ezen tudomány után tanítottak olly betegségekről is, melyek a' meggyült életerőtől származtak (morbi hypersthenici) úgy hogy ezen képzetek nagy érdemű tudós Dr. Kováts Úr munkássága által (A' Gyenge Élet' meghosszabb: Pes-

ten 1802) honniakká 's a' népnek olvasó része előtt is esmeretesekké lettek vala.

De valamint az orvosi rendszerekben is sok zavarodást okozott ez az egyoldalú tanítás, midőn a' betegségek vi'ssgálásokban folyó részeinkről egészen el felejtkezett, 's minden tsak az erőnek hibájától származtatott, holott testünkben az erő anyaghoz (materiához) van kötve, 's egyik a' másik nélkül ritkán vagy soha sem szenved: úgy 's még inkább alkalmatlan az arra, hogy a' nép között a' betegségekről, 's azoknak lehetséges enyhítésekről helyes képzetet terjessen.

Azért én ama' hippokratesi gondolkozású Hildenbrand példájára inkább azt mondom, hogy a' *gyengeség* háromféle. 1.) *tettség* (színlelt, debilitas spuria, ex viribus suppressis) midőn valamely életmívszer munkájában gátoltatik, 's így az egyetértés (harmonia) meg zavartatik, külömben semmi betegség nem járult előre. Illy színlelt gyengeség van annak a' betegnek, a' kinek gyomra étellel itallal vagy tisztátalansággal meg van terhelve; vagy annak, kit hirtelen a' nemesebb életmívszer (organum) p. o. agyvelő — tüdő szív 's a' t. gyúladása lep meg; ez lappang gyakran a' terhes asszonyokban, kiket ezért olly nehéz gyógyítani szerentsésen, — ez fejti ki magát a' leg több ragadványos betegségek elején p. o. a' himlőben skárlátban, sőt a' bőrdító hadi hagymázban; azért kell kerülni mind ezeknek kezdetén a' hevítő, 's úgy nevezett

erősítő orvosságokat, azért közönséges vagy helybeli vér botsátást tézzen a' szemes Orvos illy esetben, midőn egynémellyik már a' chinához, valerianához kap!!

2.) A' gyengeség igaz (debilitas vera, ex viribus langventibus) midőn azt olyan személyekben látjuk, kik elébb is hosszasan szenvedtek, rossz nedvességűek, éhség, vagy lelki nyúghatatlanság, epekedés, vagy a' rendetlen ki üresítések, folyások által erejekben megfogytak. Ezen állapottal többnyire nagy érzékenység van öszve köttetve mint p. o. a' vénusi betegség által, vagy a' nemző-mag el vesztegetése, vagy a' vérfolyások miatt elgyengült személyekben látjuk. Itt kell vigyázni, hogy az ösztönöző 's repülő szereket, az állandóúl dolgozókkal okosan és a' gyengeség gráduzához alkalmaztatva adja az Orvos. A' tápláló levesek, nyálkás eledelek, híg tojás, — szabad levegőn való mozgás, az elmének vidámítása, a' tsendes álmom segítik a' gyógyulást.

3.) Az a' gyengeség, melly az életerő ki merítéséből következik, még pedig kétképpen, t. i. vagy az által, hogy a' testől a' szükséges ingerek, mellyek a' természet határozása szerint költsönös befolyásokkal az életerőt fenn tartják — meg vonattatnak, vagy pedig az által hogy igen is nagy mértékben ingereltetett az életerő, és az által ki merítettett. *)

*) Nem vétek ha az életerőt, 's az attól függő mozgásokat a' malommal öszve hasonlítom: hogy a' malom forogjon bizonyos mennyiségű, és sebes-

Illy gyengeségbe esnek azok kik a' borral, pálinkával mód nélkül élnek; — illy gyenyéséget okoznak némelly orvosi botlások, a' mód nélkül 's a' szükségtelen hevítő gyógyítás módjával, illy gyengeségben esnek a' testi mozgásban magokat meg erőltetett emberek p. o. a' háborúban a' váraknak ostromlása, hidaknak védlése, vagy szélvész idején a' hajó evezése által. Illy gyengeséget szűlnek a' tudatlan érvágás által történő sok vér botsátások, vagy a' meg sebesítés által történő sok vérvesztések. Ugyan így tiporják le az életerőt némelly nagyobb indulatuk, különösen a' félés, ijjedés; némelly mérges szerek, némelly ragadványok, (miasma) 's maga a' menykőütés is.

Meg mutatják ezen nemét a' gyengeségnek, a' testnek öszve esett mintegy hólt formája; a' halavány, kétségben esést mutató ábrázatvonás, a' szemnek bádjadtsága, felfordulása, a' száznak elvonása v. nyitva tartása, szótalanság, vagy tsak érthetetlen beszéd; a' mozgásra való tehetetlenség, eszméletlenség, a' tagoknak mintegy ólmos nehézsége, a' kezeknek láboknak, az orrnak hidegsége, a' bőrnek hideg ragadós izzadása; a' nagy hasmenés, a' vizelletnek a' beteg tudta nélkül az ágyba botsátása; a' kitsiny, szapora, rendetlen érverés. — Ez az a' neme a' gyengeségnek, mellybe a' többek is át mennek, midőn soká tarta-

ségű víz kell; de ha a' víz igeu hirtelen tódúl, megzavarja a' forgást, elviszi a' malmot. —

nak, és halálosokká lesznek: 's ugyan azért neveztetik olvasztó (colliquativa) gyengeségnek, mintha az életmunkásságait fel olvasztaná, — mások szerint szélütéses (paralytica) a' Brown követőinél eszközlött (indirecta) gyengeségnek is neveztetik.

Két tzelom vólt, hogy ezen külömben vékony 's tudományos meg külömböztetést itt bővebben elő adtam: az egyik hogy következő ki fejezésem érthető legyen; a' másik, hogy a' nem-orvosokat is figyelmetessé tégyem ezen főképzetre, mellynek helyes esmerete valamint az orvost szerentsés gyógyításra vezérli, úgy óhajtom hogy a' betegek vigyázók legyenek orvosaik választásokban, 's érezzék azt, hogy nem az az Orvos a' ki sokféle orvosságokat tud adni, — hosszú recipéket írni, hanem az, a' ki a' test alkotását, és munkássága', mívszere' tulajdonságát esmérvén; alkalmas időpontban, melly sokszor igen rövid, — 's tsak a' szükséges mennyiségben adja a' leg jobb orvosságot is, mert itt valóban igaz:

Est modus in rebus sunt certi denique fines
Quos ultra citraque nequit consistere rectum.

A' LÁZAKRÓL.

91. §. *A' lázokról közönségesen.*

A' láz, (hideglelés) a' felyebb tett jegyzésem szerint el van fogadva azon kifejezésére a' test állapotjának, melly magát a' szív, és vér-

edények izgatásával, gyorsabb érveréssel, megváltozott állati meleggel, közönségesen eleinte fázással, ezután forrósággal, szomjúhossággal, lankadtsággal teszi nyilvánossá, mellyben a test állati és növényi munkáságai, különösen pedig az elválasztás, és kiürítés dolga meg zavarodik: a tapasztalás mutatja, hogy az illy állapotban a vér nagy változást szenved minden erői és anyagi tulajdonságában, és alkrészeinek arányában.

Nagyobb részek betegségeinknek ezzel van öszve köttetve, vagy úgy hogy ez ad eredetet azoknak, vagy hogy azoknak követője ez.

Melly fontos légyen ennek esmerete az orvosokra nézve onnan kitetszik, hogy a lángeszű tanítók nevendék orvosait leg inkább erre teszik figyelmetessé, 's a ki azt meg esmeri az szerentsésen gyógyít.

De a Nemorosokhoz intézett írásomban is szükség azt egész formájában, lefolyásában és közönségesebb fajaiban elő adni, hogy ezen elő adás által kiki tudhasson magáról gondoskodni.

92. §. *A' láz (hideglelés) formája, 's lefolyása.*

Szokatlan izgathatóságot és érzékenységet lankadtsággal, nehéz mozgással, látunk azokban kissébb vagy hosszabb ideig, 1 - 2 - 3 naps, kit a láz meg lep; fejek nehéz, aluvások rossz, pedig nappal szokatlan időben is álmosok;

szemek elevenség nélkül való, az ábrázat vagy igen halavány, vagy igen veres; az ételkivánások megromlik, szintúgy szokott italok mint a' bor, vagy kávé ('s a' dohányozás) ízetlen; szájok keserű, a' gyomrok szelet vagy savanyú nyálat bőfög; bőrök száraz, vagy kitsiny mozgásrais izzad, de azonnal ismét meg szárad; székek többnyire megszorúl; vizelletek megzavarodik; érverések megváltozik.

Ezen jelenségek előzik meg a' lázzal járó forró betegséget, bárha előre illyenkor még nem lehet meghatározni, mi fejtí ki magát.

Illyenkor még az okos magatartóztatása, és az ételben italban való rend által, a' tsirájában lévő betegséget el lehet fojtani, — ha csak az' valami tulajdon ragadó anyagtól (specifica) nem függ, sőt ennek leendő kifejtődését is lehet szelidíteni, módosítani a' vigyázás által.

Ezekután megjelenik a' fázás a' borzadás-tól fogva a' rázkodásig, hogy a' fogak is vatzognak belé, sőt a' merevedtségig különböző mértékben: a' körmök, ajakak, az orr megkékül; a' bőr halavány, hideg, és száraz lessz, rajta apró egyenetlen felemelkedések érezhetők, mint a' lúd bőrén (*Gansschaut*); a' bőrnek véredényjei görtsösen öszve húzódván minden vér a' belsőrészekre, a' nagyobb edényekbe, szívbe, tüdőbe tódúl *) a' léleket nehéz

*) Azért, ha a' betegek a' láznak ez időszakában meghalnak, mintegy gutaütésben szenvedtek-

szapora; a' száj száraz, a' szomjúhság nagy; a' bádjadtság nevededik az önn-állapotról való kedvetlen érzéssel 's nagy derék fájással; a' vizellet színetlen és sok. — Ezen állapot tart fertály, vagy fél órát, sőt nehezebb esetekben 4 — 8 órát is.

Így következik a' lázban (hideglelésben) a' forróság, mert igen ritka eset az, hogy fázás nélkül egyszerre forrósággal kezdődjön a' betegség; még pedig ezen melegséget nem csak a' beteg maga érzi, hanem más is a' ki őtet tapintja. A' bőr telyesebb lesz, az ábrázattal együtt, 's pirosabb is; a' száj szárazsága 's a' szomjúhság enyhül, kivált az italtra könnyebben mint a' fázás alatt; a' szemek tüzesebbekké elevenebbekké lesznek; a' fülek tsengnek, az agyvelő mint a' lélek mívszere felhevül, innen vagynak az ábrándozások félrebeszélés, vagy a' nagy bódultság; sőt a' gyermekeknél, igen érzékenyeknél ilyenkor görtsök, rángatódzások is következnek: a' vizellet most veresebb, és ha tovább áll az edényben többnyire megzavarodik, az érverések telyesebbek, szabadabbak, és sebesebbek.

nél a' belső mívszerek feketék, a' vértől elnyomattak. Kétség kívül ez az észrevétel vitte vala Honni Újságunk Toldalékjába is azon hirdetést, hogy Külföldön a' hideglelést érvágással gyógyítják: fájlalnam ha valakit Orvos Társaim között ez az egyszerű tekintet arra vinne, hogy akkor már gyúladás van! az nints: — csak a' bőr alkotmány edényjeit szabadítsuk meg a' görtsős öszvehuzástól, a' szükséges arány azonnal helyre áll, 's a' belső részek enyhülnek.

Ezen jelenségek több vagy kevesebb ideig óráktól fogva napokig tartanak a' mint a' betegség élesebb vagy hosszasabb, 's a' láz megszűnő, vagy folyvást tartó: azután a' bőr kezd nedvesedni, a' nyúghatatlanságot belső jó érzés váltja fel, a' műszerek egészséges állapotjokhoz közelítenek munkájokban, a' kiürítések rendbe jönnek, a' főfájás enyhül, gyenge álmolepi meg a' beteget, 's a' betegség meghatározatik, annak kimenetele megválílik. (crisis). *)

Bizonyos pedig az, hogy nem csak az erő hanem minden testi, — de kivált a' folyó részek szenvednek az illy lázban: azért valamint régi, olly igaz, hogy az enyhülés bizonyos látható változással, kiürítéssel p. o. leggyakrabban izzadással, seprős, leülepedett vizelletel, orr-vérfolyással, ritkábban az aranyér megíndulással — az asszonyoknál a' havi tisztulás megjelenésével, vagy pedig midőn a' betegség a' gyomor megrontásától van, minden nemben és korban az okadás vagy hasmenés által — következik.

Végre a' betegség megfordulása után a' jobbulás (reconvalescentia) kisebb hosszabb időközben megtörténik az említett jelenségek eltűnévén, míg az élőeszközös mív minden rendszereiben természetes erejét elevenségét

*) *Kρίσις* - *judicatio*, *sententia*, *decretorium praelium* Heder. Lex. Ugyan is a' régi Orvosok szintűgy tudtak — hogy a' betegség, nevezetesen a' láz származik az életelőeszközök a' betegség okával való küszködésétől, és így mikor *crisis* történik, az élet erő győz.

vissza kapja, az étel, ital, álom kívánás, a mozgásra elégséges erő vissza tér, 's maga az érverés is elébbi állapotja szerént rendes lesz.

Megtörténik pedig ez a gyógyulás annál könnyebben és bizonyosabban, mennél egészségesebb volt elébb az ember, mennél rendesebb a láznak lefolyása, ha jelenségei egymással nem ellenkeznek, ha az indító okok a betegség alatt a testet ostromolni megszűnnek, p. o. a gond, bú az embert nem emészt, a hideg a bőrt nem ingerli, a rendetlen evés vagy ivás a gyomrot nem vesztegeti; hanem olly helyheztetésbe jön a beteg, a milyent a betegség állapotja kíván, és így az orvoslása is úgy történhetik, a mint azt az értelem és tapasztalás kívánja, e szerént hát, ha orvosa választásában is szerentsés, a ki minden előítélet nélkül szabad lélekkel, a láz természetéhez, az indító okokhoz képest szolgáltatson életbeli rend (diaeta) és orvosi szerek által segítséget.

Vagy pedig Orvos nélkül is olly kedvező környülállásokba jön, mellyek azt ki pótolják; tehát a természet' ösztönét vagy az öregebbek tapasztaltabbak tanátsát követvén némelly dolgoktól magokat őrzik, ágyban fekszenek, a meghülést kerülik, igen keveset 's tsak könnyü ételt esznek, hideg vagy hevítő italt nem isznak, sőt sokszor házi szert, izzasztó vagy gyomor erősítő fülevet herbateat vesznek bé, a mint azt a köznépnél gyakran látjuk.

Külömben a' láz bárha kitsinynek látszik is halált okozhat, vagy más nehezebb betegséget hozhat elő.

93. §. *A' láz elosztása.*

Valamint két ember nints a' világon, kik egymáshoz tökéletesen hasonlók légyenek, úgy a' betegség is minden emberben, sőt ugyan azon emberben is külömbféle időben bizonyára külömböző. Azért helytelennek vélem, de szomorú példáját is láttam — hogy némelyek mikor meg betegesznek Orvos tanátsa nélkül valami régibb orvosságot bé vesznek, olly recipéjeket meg tsináltatják, melly már egyszer nekik használt. *A' Láznak* 1-ső caractere, és belső-természete, az életerővel való öszve köttetésének mértéke (intensio) 2-szor a' test rendszerivel (systema) való helyheztetése, 3-szor eredete, mennyiben tehát maga a' láz főbetegség, vagy tsak következő (substantiva, symptomatica) 4-szer indító okai, a' mint az járvány, (epidemica) tájéki, (endemica) szétszórt, (sporadica) ragadványos; (contagiosa) mondom ezen főpontok határozzák meg a' láznak egész mivóltát, 's a' betegnek állapotját. Noha még méltán tekintetben vétetik annak tartása, nyomatja, következése a' mennyiben az nehéz könnyű, vagy veszedelmes lehet.

Ezen tekinteteket az oskolai könyvekben a' tanult orvosok számokra bővebben szokták fejtegetni, valamint azt is vizsgálni mi légyen

a' láznak természete, alkoka (causa proxima). Nékünk itt a' közönséges életre való tudomány elég lévén, tsak azt említem, hogy minden láz ábrázolja magát tulajdon vonásaival, 's mint az árnyékképből meg esmerjük a' Személyt, ki le van véve: úgy a' láz valódi fel-fogásából átlátja értelmével az Orvos a' test, egész belső állapotját, hová szemei nem hatnak is.

A' legközönségesebb, és egyszerűbb módon a' láz

I. Időkorönként megszűnő (periodice intermittens) melly az említett képét, le folyását a' láznak rövid idő 4 — 6 — 8 — 12 óra alatt el futja, 's azután a' beteget fel botsátja; de bizonyos idő p. o. egy 2 — 3 nap múlva ismét olly formában meg lepi a' beteget.

*) Ez a' neme a' láznak mintegy példányja a' többieknek is, mellyekben a' betegség tüne-ményei hosszabb idő alatt ugyan, de olly sorral következnek egymásra hogy a' hidegre, száraz meleg, erre izzadás 's más kiürítések, azután gyógyulás jönnek.

II. Folyvást tartó az a' láz, mellynek je-lenségei a' 92. §-ban le irt sorral el kezdődvén

*) Egy érdemes Tudósunk félbehagyónak nevezi, de ezen szó vélekedésem szerint nem elég alkalmas: mert félbe hagyni valamit nem fejezi ki, hogy azt ismét el kezdjük. — Még talám leg jobb volna az illy lázt bujdosónak nevezni, mint a' tsillagot nevezzük bujdosónak, melly bár a' köz-ség nem tudjais — de bizonyos időkört tart meg jelenésében.

folyvást követik egymást végig, míg a' beteg egészen meg nem gyógyúl, olly formán hogy időközönként a' betegség tünetényei elő nem fordúlnak: gyakran lehet azt észre venni, hogy a' folyvást tartó láz is egynéhány órák alatt közönségesen reggel enged egy kis könnyebb-séget, ellenben estve felé nagyobb ostrommal jön, és akkor lehet azt folyvást tartó de alább hagyó láznak nevezni.

I.

94. §. *A' bujdosó, vagy időközönként megszűnő lázról (f. intermittens. Wechselſieber.)*

Ezen betegségnek említett képe szerint három szakaszt lehet abban meg különböztetni u. m. a' fázás (stadium frigoris) a' forróság (st. caloris) 's a' meg választás (st. crises) szakaszát, melly itt leg többnyire izzadásban áll.

Meg jelenése előtt sokszor semmit sem lehet észre venni, némellykor pedig darab idővel előre is jelengetik a' betegséget a' főfájás, komorság, a' munkára való nehézség, lankadtság. Mikor pedig a' betegség ki fejtődött akkor a' beteg ásítózik, húzódezik, a' dereka fáj, a' háta borsózik, az egész teste meg meg rázkódik; képe öszve esik, bőre öszvehúzódik mint a' hideg időben; körmei meg kékülnek, ujjai, 's az orra meg hidegülnek, egész ábrázatja változik, a' mit a' körulte lévőek is észre vesznek: tsak hamar azután el terjed az egész testre a' hideg, a' beteg fázik, takarókat keres, le fekszik, reszket, a' mint

közönséges életben is mondják a' hideg ráz-
 za, 's ez ellen a' sok, és nehéz takaró sem
 használ; nagyon szomjúhzik, szája eped, az
 ivás semmit sem óltja a' szomjúhságot; gyak-
 ran okádik. Érverése igen öszvehúzódott ki-
 tsiny, sebes, némellykor rendetlen is. Mejjé-
 ben nehézséget, szorongatást érez, azért mé-
 lyen fohászkodik, beszédje nehéz, pihegő,
 nyögéssel öszvekötvé; kivált a' gyenge mejjú
 ember ilyenkor köhög úgy annyira, hogy még
 vért is köp, 's ez által a' hozzátartozókat nagy
 aggodásba hozza; vizellete színetlen, tiszta,
 melly ha áll is sem meg nem zavarodik, sem
 meg nem törik. Ezen környűlállás tart fél,
 két órát is, igen ritkán, de még is tsak ugyan
 lehet tapasztalni tovább is: azután ezen láz-
 zadás tsendesebbé lévén valamelly meleg hat-
 ja meg az embert, lélekezete szabadabb, érve-
 rése emelkedettebb lesz, bőre melegszik, sí-
 mül, ábrázatja pirosodik: azomban a' szom-
 júhság tart, 's még nagyobbá is lesz, hogy
 a' nyelv, és száj kiszárad, tsak hogy ilyenkor
 már inkább bort, vagy más savanyút óhajt a'
 beteg; a' vizellete kevés de veres, sűrű; a'
 feje fáj, a' nyakere, halantékja lüktet; némel-
 lyik fetsegővé lesz, félre beszél, némellyik
 pedig bódúlt, álmos, másik olly érzékeny, hogy
 fülei a' zörgést, szemei a' világosságot nem
 szenvedhetik. Tartanak ezen jelenségek 1 — 6
 's nyóltz óráig is, azután a' homlok, nyak,
 hónaj nedvesedni kezd, 's majd az egész testet
 kiveri az izzadás, mellynek többnyire savanyú

szaga van. A' hévség kisebbedik, az érverés teljesebb de lágyabb és lassúbb lesz, a' nyelv és száj meg nedvesedik, a' szomjúhság enyhül; a' vizellet vastag, csak hamar meg zavarodik az edényben, vagy téгла por forma seprőt tesz le; a' főfájás tágít 's majd elmúlik: az izzadás bővsége külömbféle némellykor az ágy is nedves belé, hogy az vászon öltözöt ki lehetne tsavarni; ez után az életműszer (organismus) vissza tér egészséges állapotjába, 's testi és lelki munkáit rendje és szokása szerént viszi. Azért azon időt $1/2 - 1 - 2 - 3$ nagyon ritkán 4 napot, szabad, vagy ment időnek (apyrexia) nevezzük, míg a' leirt jelenségei a' láznak elő nem jönnek.

Némellykor a' láz olly bizonyos időkört tart, hogy a' beteg már maga is előre tudja annak óráját, már az akár éppen egy pertzenetre pontosan, akár egy egy fertályal, vagy órával korábban vagy későbben jön meg.

Külömben meg jelenéséhez képest ezen betegség vagy minden napos, midőn huszon négy óra alatt bizonyos időben láz, azonkívül pedig attól szabadság van; vagy harmadnapos mellyben egynap van ostrom (paroxysmus) más nap nints; vagy negyednapos mellyben két egész szabad nap van.

A' többi meg külömböztetések p. o. kettős (dupplex) vagy kettőztetett (duplicata) egyszerű vagy öszveköttött (simplex, composita) bujdosó láz (febris intermittens) nem elmélkedésünk tárgya. Azt azomban meg kell

jegyezni, hogy van még olly ravasz módosítása e' betegségnek, hogy a' le irt szakaszokból álló képet az Orvos sem látja, a' beteg is másról panaszkodik; még is tsak a' lázot egyes tekintetben gyógyító szer használhat a' betegnek: az illy állapotot nevezik állor t z á s l á z n a k (larvata febris) mikor t. i. görtsök, vagy okádás, szélütés, vakság, vagy tsak rettentő főfájás, hasmenés vagy vérfolyás, elmebéli zavarodás 's a' t. mutatja magát, még pedig meg meg szűnve, 's bizonyos időkorre megjelenve. Illyenkor tsak az illy bujdosásból, a' járvány betegség esméretéből vehet magának a' szemes Orvos vezérpontot, mellynél még inkább meg nyúghatik ha az említett rendetlen tünetények izzadással végződnek, 's utánnok a' vizellet meg török.

95. §. *Kimenetele a' bujdosó láznak, vagy megszűnő hideglelésnek.*

Ez is mint a' többi betegség, igen sokszor magától a' természet munkájára meg gyógyul, minden patika és Orvos nélkül: midőn a' lázzadások rendesek, vagy későbben jönnek, a' kettőztetettből az eggyik ostrom ki-marad, — ezt a' gyógyulást bizvástabb lehet várni. Általjában a' negyednapiak leg nyakasabbak, ellenben a' harmadnapiak könnyebben engednek: a' téliek rosszabbak mint a' tavasziak, 's leg rosszabbak az ősziak: makatsok azok is, mellyekben a' beteg felettébb éhes, azért nehéz az illyent gyermekben gyó-

gyítani: nehéz ott is, hol a' vidék fekvése, p. o. víz kigőzölgése, mocsárok párolgása (endemica) állandóúl eszközlik, mint nálunk is Somogyban a' bujdosó láz fenn maradását. Pedig ha soká tart máj, lép daganatot, hashártya keménységet, 's ez által rossz táplálást, színetlenséget, különösen pedig és igen hamar vízibetegséget (hydrops) okoz.

Sőt ha ki marad is egy kis ideig, az olly ember ismét vissza esik bele, kinn már vólt, 's annál könnyebben mennél többször vólt.

De hirtelen halált is okozhat az illy láz, kivált ha a' fázás igen nagy mértékű, a' merevedtségig ható, vagyha a' forróság igen súlyos és elesztő.

96. §. A' bujdosó láz' (megszünő hideglelés) gyógyításáról.

A' millyen közönséges ez a' betegség, éppen olly sokféléket javaslottak már ez ellen a' világon. Az én tanátsom röviden ez: ha már tudja hogy az ostrom reá fog jönni, akkor étellel itallal gyomrát ne terhelje, úgy hogy evése és az ostrom között legalább két három óra légyen; 's tsak úgy ha a' beteg gyenge, vagy vén, valami könnyű ételt egyék, 's egy kevés bort is igyék: mert a' tele gyomor a' lázadás alatt bizonyosan felkeveredik, undorodás, szorongatás, és hányás következik, a' következő ostrom pedig, sokkal nagyobb, és rendetlenebb fog lenni. Még az orvosság való élésben is szoktunk arra vigyázni, hogy a'

láz idején a' gyomor ettől is tiszta légyen. Nem hagyom helybe azt a' szokást, hogy némelyek éppen ostrom alatt adnak bé hánytatót, vagy hashajtót : megzavarják, munkátlanná teszik, letiporják azok az életerőt.

Legjobb hát, hogy mihelyt a' beteg fázik, mindjárt lefeküdjön, középszerűen bétakaródzon; meleg téglákat rakni az ágyba, a' bőrt dörgölni, vagy a' szobát nagyon befűteni, a' betegre dunyhákat halmozni szükségtelessen, haszontalan. A' szomjúhság óltására bodza virág, pipitér (szekfű) menta, tzitromfű (melissa) forrózott levét (herbatét) lágy melegen kell inni, vagy ha a' beteg valóban gyenge 's halavány vólt elébb is, egy kevés lágy meleg bort, — hogy így a' második szakassza a' láznak mennél elébb következzen.

Ekkor hát a' beteg epedő forróságban szenvedvén a' takarókat lassanként félre kell tenni, hogy tsak egy paplan vagy pokrótz maradjon rajta. Italul szolgálhat mályva gyökér egy kevés etzettel, vagy borkővel, tzitromlével, vagy más növényi befőzöttel p. o. málnával, ribiszlével kedves izűvé tétetett víz, tsak hogy igen hideg ne légyen, és a' beteg azt hirtelen 's nagy mennyiségben ne igya. Ezek által a' test az izzadásra hajlandóvá tétetik, 's a' vizellet is bővebben foly. Tsak azon esetben, ha a' beteg igen sovány, erejéből kifogyott, nyelve száraz lenne, 's talám alélások között hányás erőltetné, tsak akkor lehetne mondom mondola tejet kámforral nékie adni,

— sőt lehetne a' láb íkrára, vagy a' gyomor tájára tsipős bunitást tormából kovással etzettel vegyítve, vagy hójaghúzó flastromot is tenni. Ha az izzadás kiveri a' beteget az elébbe ni mértékletes vastag takarót meg kell hagyni, ne hogy a' bőr újra meghüljön, és a' természetnek ezen meghatározó munkája (crisis) megzavartasson; az elébb említett italokat módjával iddogálván, óvja magát minden indulatoktól, ételtől, meghűtéstől, 's izzadás által nedves ruháját is csak vigyázva változtassa, feküdjön tsendesen mind addig míg önnérvése után nem látja, hogy a' láznak vége van, 's teste elébbeni állapotjába vissza tért.

Az ostromtól szabad időben hánytatót kell é adni, vagy Kinasót, vagy hashajtót 's a' t. Orvos dolga meghatározni. A' beteg ha kivált falusi életben Orvos nélkül van, hasznát veheti e' tanátsomnak: az olly láznak szabad idejében, melly az ostromon kívül a' beteget ép-ségben egészségben hagyja, úgy hogy ez ehetik, ihatik, alhatik legalább középszerűen, 's dolgait is végezheti — csak életünk módjában jó rendet, 's mértéket tartsunk, lebet várni 2 — 3 — 4 ostromot is; így az betegség első napjától számlálván 7 — 9 — 11 nap múlva ki marad a' láz. E' tzelra hasznos a' húsos, zsíros, túrós étkeknek kerülése, 's átaljában a' könnyebb étkekkel is szükön való élés által a' gyomrot 's hasat jó állapotban kell tartani: éppen ezért jó fehér üröm, ezerjófű (artemi-

sia absynthium, gentiana centaurium) vízi e-
 letzko (menyanthes trifoliata) naponként 2 - 3-or
 egy tsészényire leforrózott leve, a' melly sze-
 rek keserűséggel járó erejeket minden időben
 megesmertették, sőt a' jó erős székfű (pipitér)
 forrázatja is elég gyakran a' bujdosó láz meg-
 gyógyítására. Ha pedig a' 3 - 4 ostrom után
 tovább is tart a' betegség okos Orvos segítség-
 gét kell keresni: a' kik szegények, 's az or-
 vosság árra nékik terhes (mert reménylem,
 hogy Orvostársaim a' szegénynek ingyen szol-
 gálnak) megpróbálhatják a' láztól szabad idő-
 ben naponként kétszer, 3-szor, 4-szer is négy
 szem fekete horsót le nyelni. Vagy pedig vad-
 gesztenye-fa (cortex aesc. hippocastani) ágai-
 ról a' héját lehántván megtörvén 1 - 2 kanál-
 nyit egy itze vízben felényire lefőzni, 's na-
 ponként lassanként meginni, melly még fo-
 ganatosabb, ha a' főzés végével vagy egy kis
 fahéjat (cinnam:) vagy egy kis mentát teszünk
 közibe. Ugyan így lehet használni a' szömör-
 tzefahéját, mellynek használását Dr. Zsóldos
 Úr hazánkban is esmeretessé tette.

A' kávé is jó házi-szer a' bujdosó láz el-
 len: szokták adni vagy nyersen por formá-
 ban, a' mikor belőle minden 2 órában 10 - 15
 gránt, és így egy jó kés hegynyit vesz be a'
 beteg, vagy még jobban pergelve, midőn 1 - 2
 kanálnyit 10 - 12 - 14 kanálnyi vízben jól meg-
 főznek, 's leülepedvén leszűrik, 's így tzitrom
 lével vegyítve éhgyomorra a' betegnek adják.

Használhatnak az ostrom előtt a' hátgerintznek erős zsírral, fokhagymás meleg etzettel való kenése, dörgölése; az öszve zúzott és borsal, sóval, sáfránnyal vegyített fok-vagy veres hagymának a' beteg kezefejére való kötése, annyival is inkább, hogy midőn a' bujdosó láz (félbe hagyó, — megszűnő hideglelés) gyomor tisztátalanságával már öszve kötve nints, vagy a' hasban lévő orgánumok daganatjától nem függ, hanem csak az ideg (érzőin) rendszer' tiszta baja, nyakkakötők (amuletum), vagy a' képzelődést kifeszítő környülállások által mint p. o. a' reménység, váratlan öröm, sőt a' biztatás, reá olvasás által is meggyógyúl.

Minden esetre igen soká, hogy máj, lép dugulás következzen, vagy vízi betegség fejlődzön ki várakozni nem kell: idétlen gazdálkodás az, midőn az egészség helyre állítására sajnálja a' szegény is a' pénzt, vagy fáradtságot; annyival is inkább, hogy az egészen szegények ha más kútfő nints, a' honni pénztár költségére is kaphatnak orvosságot a' Felséges Rendelések szerént.

II.

97. §. *A folyás-tartó lázról (hideglelésről).
Ennek főbb nemeiről.*

A' szerént tudniillik a' mint a' láznak főbb jelenségein kívül mint a' fázás, forróság, sebes vagy rendetlen érverés, a' munkásságra való alkalmatlanság, még a' testben némelly megkülömböztető jelenségek vagynak; a' sze-

rént a' mint az ébresztő okoknak befolyások, és a' személynek (individuum egymív) alkotása, 's hajlandósága szerént egyik vagy másik alkotó rendszerek, és organumok p. o. a' gyomor, vagy a' bőr, vagy a' belső nyálshártyák szenvednek leginkább, 's végre tekintetben vévén a' vérnek mint minden más nedvességeknek kútfejét, 's ugyan tsak az életerőnek is állapotját, mondom e' fontos tekintetek szerént megállapítom, 1. a' gyúlasztó 2. a' rothasztó, 3. az ideget (érző-inas) 4. a' gyomor és a' belek tisztátalanságától, 5. a' takonyhártyáknak bajától függő v. náthás (catarrhalis), 6. a' savóshártyáknak szenvedésével (rheumatica) járó lázakat. Talám eltalálom a' középútat, hogy számtalan különböztetéssel ne terheljem a' közönséget, 's hogy ellenkezőleg nagyon öszve vonván a' képzeteket, nagyon közönséges osztályt ne tégyek, mellynek a' közönséges életben hasznát nem lehetne venni.

98. §. *Gyúlasztó lázról* (febris inflammatoria.)

1. Midőn ez tiszta; minden előljárók (prodromi) nélkül meg lepi az egészséges embert: kezdődik megrázó fázással, melly annál tovább tart, mennél nagyobb betegség készül, 's fiatal vérmes gyermekben ábrándozással, görtsökkel is öszve van kötve; azután következik égető, száraz, az egész testen egyyenlően el terjedt forróság; az ábrázat teljes lesz, meg pirosodik, a' szemek fénylenek, a' világozást nem szeretik; a' nyelv nedves fehéres,

vagy veres, mindazonáltal a' száj szárazságáról panaszkodik a' beteg, 's kívánja szomjúhását savanyús italokkal óltani; ételkivánása el vész.

A' véredényekben lévő nagy küzdést mutatják a' nyak- és halanték ütereknek lüktetések, a' szív-dobogás, sóhajtással, nehéz lélekzettel, és száraz köhétseléssel; magi az érverés (pulsus) sebes, teljes, kemény, erős, és többnyire szabad (kivéven ha helybéli baj, p. o. nevezetes organumok gyúladása vagy görts is van mellette); az illy betegnek orra vére, vagy arany-ere könnyen megindúl, az asszonyoknál a' havitisztulás, ideje előtt is megjelenik, 's az illy vérfolyásra könnyebbülés következik.

A' has beszorúl, 's különben semmi bajt nem mutat; a' vizellet kevés, setét, veres, láng színű, minden seprő nélkül való, 's olly tüzes hogy a' vizellőtsőt folyása alatt égeti. — A' bőr, melly kezdetben száraz vólt, meg nedvesedik: — az álmatlanság kínozza a' beteget, vagy ha elalszik, is nehéz álmai vagynak, félre beszél, ábrándozik. Há talám eret vágnek a' betegen, leg világosabb jeleket mutat a' vér, mert igen veres, hamar meg-alszik, és szijas fehéres hártya formáltatik a' színén, melly formája miatt a' német nevezet (Speckhaut) után szalonnás hárt्यानak, jobban gyúlasztó héjnak vagy bőrnek (crusta inflammatoria) neveztetik, némellykor a' bortsótott vér nagy

sűrűsége miatt mint valami máj darab olyan-
ná lesz.

Az illy gyúlasztó láz (hideglelés) nem igen enged, hanem egymértékben tart, sőt estvénként nagyobbodik, míg 5 — 7 — 9-ik napon a' természet törekedése által, a' mesterség segítségével is meg határoztatik, megfordúl. Az illy meg határozásnak következése az említett vérfolyás elegendő mennyiségben, az izadás, zavaros, meg törött vizellet, mellyben vereses korpás, vagy törött téglapor forma seprő ülepedik le, a' melly a' betegség mivóltához képest egy vagy több napokig is tartván, a' gyógyulás hamar következik. *)

Illy formájából meg lehet azt különböztetni a' láznak más nemeitől, és gyógyításában annyit tenni, mennyit az ész és tapasztalás megenged.

E' tzelra minden fűszeres eledeleket, szesz italokat, bort, pálinkát, sert, 's minden hevítő orvosságot, hová számlálom az illatos szagú füveknek forrózott levét, mint a' mentha, melissa, székfű — el kell az illy betegtől távoztatni. Az életmódot úgy kell el rendelni, hogy a' hús, zsíros ételtől, szintúgy a' hüvelyes száraz veteménytől, a' főzeléktől magát a' beteg tartóztassa; vékony, és sovány levest, savanyús bétsinált levét, 's még jobban

*) Ezen ábrázolását e' láznak vettem Hildenbrand Úrtól, kit e' tekintetben tovább is követelek, — kinél hívebb bűvarát a' beteges állapotnak nem esmérek!!

gyümölcsöt főve ha van frissen — ha az nints mint télben történik aszalva egyék a' beteg. Igyon vizet, tsak igen hideg ne légyen, tisztán vagy tzitrom lével, etzettel, borkővel savanyitva, mellyhez kevés szín — vagy nád-mézet vagy a' kiknek van, málna, ribiszke, medgy béfőzöttet is lehet tenni hogy jobb ízű legyen. Kiváltha nagyon száraz a' bőre a' betegnek, 's igen nyúghatatlan lehet néki italúl adni fehér-málva, sálep-gyökérből, árpából, kukoritzából főzött levet, vagy ha főkép a' gyomor émelyeg, vagy a' nyelv igen veres, száraz mondola tejet (fejetet) tisztán vagy salétrommal egy kevés kanálnyit egy meszelynyire.

Ezen lázban többnyire hasszorulásban szenvednek a' betegek, azért jó a' szilva lév egy kevés keserű sóval, borkővel, vagy klistért lehet adni a' betegnek, sőt ha ebbe nints mód szappant lehet tsap formára faragni, 's azzal a' végbél száját ollyformán ingerelni, mintha azon szappan tsapot belé dugná az ember. Ezen vígyázás alatt, ha a' beteg az ágyban marad, szobája se nagyon meleg, sem igen hideg — 7 — 9 nap alatt meg határozó kiüresítések (evacuationes criticae) történnek, melyekre nézve vígyázni kell, hogy hirtelen semmi módon meg ne állíttassanak *)

*) Fontos intézés ez, annyival inkább, mivel közönséges előítélet, hogy ha orrok vérek foly a' betegeknek, el gyengülnek; pedig sokszor ez menti meg a' fekvő beteget a' haláltól, vagy a' fennjarót az ágyba döntő nehéz betegségtől.

Azomban a' főfájás felette nagy, ábrázat igen veres és fel puffadt, szivdobogás, igen nehéz lélekezés nyomja a' beteget, ha érverése igen sebes, teljes, kemény, a' beteg semmit sem alhatik, vagy ha elszunnyad is, fel fel ijed, vagy talám félre is beszél: mondom az illy terhes grádusában a' gyúlasztó láznak orvosi segedelmet kell keresni.

Némellykor, főkép ha sokábbtartott ezen láz, a' lábadozás igen lassan megy, úgy hogy máskép semmi baját nem érzi a' beteg, tsak hogy gyenge, és nem ehetik. Illyen esetben, és így a' betegség vége felé 14 napokon túl, lehet egy kis székfű, üröm, vagy ezerjő fű (*gentiana centaureum*) forrázott levét inni naponként 2 — 3-szor 1 tsészetskével, 's ugyan ekkor lehet a' beteg kosztját is javítani, a' húsételre át vinni, sőt néki egy kevés bort is naponként $\frac{1}{2}$ vagy 1. meszelyt vízzel vegyítve meg engedni.

99. §. *A' rothasztó lázról* (hideglelésről, febris putrida, *Faulfieber.*)

2. Igaz, hogy ezen nemű láz eredetiképen (primarie) ritkán jelenik meg, úgy annyira, hogy e' felett a' tudós Írók vetélkednek is; de azomban tsak ugyan engem is meg tanított a' tapasztalás, hogy ez valóban előfordúl közbevetetlenül (immediate), tsak hogy külömbféle mértékben. Minden esetre akár eredeti a' rothasztó láz, akár más után következett, esmernünk kell annak mustra képét (protypum),

hogy tudjuk mi állapotban van betegünk, mi gondoskodást, 's rendelést kell reá nézve tennünk.

Már előre soká kábult az embernek feje, teste lankadt, ételkivánása el vész, 's gyomra mindenkor mintha tele vólna, szája ízetlen, keserű főkép reggel; homloka tüzes, tompán fáj, melly valamennyire enyhül ha széke van, vagy ha fris levegőn forog, az alvás elevenséget, a' reggel vidúlást nem szül, a' bádjadtság folyvást tart; a' széknek, és vizelletnek felette nehéz szaga van: 's illy környülállások között kezdetben a' láznak (hideglelésnek) főbb és világos jelei nintsenek meg.

Azomban egy kis fázás, vagy tsak borzadozás (nem hát olly szembetünő mint a' 98. §.) meg lepi a' beteget, mellyet tsak hamar nagy folyvást tartó, vagy egy keveset alábbhagyó forróság vált fel, olly formán, hogy két három nap ez így tartván, valamelly izzadással is végződván; első tekintettel megszünő (bujdosó) láznak még pedig köttözöttnek látszik ez; az az mindennap meg jön a' borzadozás, a' végtagok el kékülése, fázása, azután a' nagy forróság, 's reá izzadás, de úgy, hogy minden másod' nap váltóztatva rosszabb, és az előtte való másodikhoz hasonlít. — Külömben ezt gyanítani, sőt esmerni lehet, ha az említett jelenségekhez képest a' bádjadtság igen nagy, 's a' derékfájás hasogató, mintegy tsúzos (rheumaticus) a' fő inkább bódult mint fáj, 's ha a' beteg midőn álmából fel ébred nehezen hall

bámulva, meredt szemekkel néz mellyek vere-
sek, 's gyakran tsipások, aluvása alatt pedig
bádjadtan ábrándozik, mokog. Nevekedvén
a' betegség, mind ezen tünetemények is nagyobb
mértékben kifejlődnek, nevezetesen a' beteg
bőre égető forróságot, (calor mordax) izzadá-
sa nehéz bűdös olajas szagot vesz fel; nyelve
száraz, szomjúhsága ólthatatlan nagy, igen rit-
ka esetben, a' nyelv és száj szárazságához ké-
pest kitsiny; az orrlyuka száraz poros; mikor
ébren van is semmiben részt nem vesz, képe
szomorú, ábrázatja össze esett, földszínű. 'S
illy hányattatások között, midőn a' bőr is na-
ponként izzad, a' vizellet is meg zavarodik meg
török, 's ezekből néha még az orvosok is tsak
hamar gyógyulást reménylenek, ígérnek, süj-
jed a' beteg ereje, sőt sebes lépésekkel el e-
nyészik, ha erős has hajtószerral, vagy vígyá-
zatlanúl hánytatóval (minden kiválasztás nél-
kül) zavarják az organismus küzdő erejét, úgy
hogy 9 — 11 nap alatt a' sirba dülnek így még
a' deli ifjak is.

Ezen betegségben nagy változást szenved
a' vér, melly ha érvágással kibotsátják, vagy
mint némellykor történik — magától is a' fel-
oldozás következéséül az orrból foly, igen híg,
nehezen vagy éppen meg nem alszik, feketés,
felső színét pedig zöldes hártya fedi bé: ezen
hártya különbözik a' gyúlasztó lázas beteg vé-
rén származni szokott fehéres szíjós bőrtől em-
litett színével, melly a' nap világosságára tar-

tatván szívárványosan több színeket játszik, és gyengeségével, hogy ha ujjunkal nyomjuk széllyel mállik.

A' környülállásokhoz képest 5-ik, 7-ik, 14-ik nap is kiveri a' bőrt külömbféle kiütés (exanthema) patéts, melly némellykor apró mint a' balha tsipés, máskor egy egy lentsényi, 's össze futván hosszás is, vagy kásahimlő, a' kölestől a' borsó nagyságáig híg savós vagy néha véres nedvességgel meg telve; a' száj belől kisebesedik; a' fülmirígyek, vagy az ágyék megdagad. Az érverés (a' mi ezen nyá-
valyában tulajdon, és minden mástól megkülömböztető jel) nem igen sebes, sőt a' betegség sulyán szinte az egészségeshez hasonlít, vagy még annál is lassúbb, 's lágy: és éppen mivel ezen jelenség a' többi bajjal egy'arányban és szerben nem áll, meggyőzheti magát kiki melly veszedelemben forog a' beteg' élete. A' beteg hanyott fekszik, magával nem gondol, az ágy lábához le tsúszik, tagjai reszketnek, hogy alig tudja a' kanalat vagy poharat szájához vinni; a' szája tátva van, nem beszél, vagy tsak morog, nehezen nyelhet, — Hasmenése is van többnyire, mellyel felette bűdös, rothadt szagú ganéj, 's közte geleszta is megy el, 's mind a' mellett is a' hasa felpuffad, kifeszül, ha ütjük vagy tapíntjuk pattog mint a' dob, (meteorismus) vagy némellykor a' nagy feloldoztatás következésében vér foly az orrból, tüdőből, az alfelből, — a' geleszták a' száján jönnek ki. — Azon helyek, mellyek tsontosok,

's a' fekvés alatt nyomást szenvednek p. o. a' kereszttsont, a' tsipő, a' váll-lapotzka megké-
külnek, felhámlanak, kisebbednek, megfe-
nésednek, és szinte így sebesedik ki a' hójag-
húzó flastrom helye, melly sebesedés könnyen
tovább terjed, 's külömben is az egész bőrt
tél túl apró de mély kelések (furunculi) lepik-
el. — Az érverés illy nagy grádusában a' nya-
valyának megvékonyodik, rendetlenné lesz,
ki marad, alig lehet érezni; a' hideg, ragadós
veréjték ömledezik a' betegnek kivált homlo-
kán, némellyik egynéhány órára magához jön,
tisztán gondolkozik, és beszél, 's meghal. —
Vagy pedig illy szomorú környülállások és ki-
nézések között, ha az egész bőr egyformán iz-
zadhat, az említett kiütések elegendőképpen ki-
jönnek, ha a' vizellet megzavarodik, sok sep-
reje van, és mind ezen jelenségek folyvást
tartanak több napokig: megtörténik 14 — 21
napon, (korábban vagy későbbén igen ritkán)
hogy a' fekélyek megtisztúlnak, az ész tiszta
marad, az álom nyugodalmas tsendes, az étel-
nek 's itálnak kivált a' savanyúnak kívánsága
megjön, 's így lassanként a' beteg helyre áll.
Legtovább megmarad, sőt némellykor örökös
az illy nyavalya után a' siketség.

Gyógyítására nézve e' veszedelmes nyava-
lyának mindenütt, és mindennek legjobb or-
vosi segítséget keresni; azomban házi segítség,
életmód tekintetből ezekre kell vigyázni.

Mihelyt látják a' beteghez tartozó személyek p. o. Atya, Anja, Tanító, Nevelő, vagy lakótárs hogy a' beteg maga eránt gondatlan, mindennap fázik, forrósága van, 's vagy izzad is, de könnyebbség nélkül, sőt éjszaka hánykodik, félre beszéll: azonnal értelmes orvostól kell gondoskodni, kiváltha éhség', háború idején vagy a' melegebb hónapokban történik ez: nevelik ezen betegségre való hajlandóságot a' nedves alacsony lakás, mocsáros kigőzölés, a' kenyér, 's más tápláló eszközök' szüke; de belé esnek ebben különben jó módúak is, kivált felserdülésekben az ifjak ha a' nemi ösztön benne igen korán felébredt, bujálkodnak, vagy az önnfertéztetést gyakorolják (onania); belé esnek a' nemző magot vesztegető, vagy a' kedvetlenség által letsepült, az igen nagyra vágyó, magoktól az álmodis megvonó férjfiak, a' sok tej vesztés, vérfolyás által elgyengült asszonyok.

Szükséges tehát mihelyt a' rothasztó láz kezdetében van etzetes, tzitromos vizet italúl, 's ételül is ollyas étket adni; p. o. árpa kása nyálkát, etzetes betsinált levct, 's a' t. szükséges védleni a' beteget minden nagyobb kiüresítéstől értelmes tudós Orvos nélkül; itt kell vigyázni, hogy a' beteg az ágyban maradjon, szobája tiszta, és mérséklett meleg legyen 12 — 15 Reaumur. Ebben nem jó a' nagyon meleg, és izzasztó herbaté, 's itt nincs helyén a' bodza, melissa, mentha 's más illy illatos fü, hanem jobb inkább a' mályva-gyö-

kér, az árpa, vagy az Izlandiai moh főtt leve.

Valamint kezdetében úgy egész lefolyta alatt ajánlhatom naponként 1-2-szer lágy meleg erős etzettel az egész hátgerintznek mosását, nyárban az ablakoknak zöld ággal való betsinálását, hogy még is friss levegő jöhessen, a' szobának fenyő maggal vagy etzettel való füstölését, 's egész napis egy tekenőbe az ágy alá hideg tiszta viznek tételét, mellynek párázatja a' beteg kigőzölgését módosítja, az ágynak tisztán való tartását, vékony takarót, ha lehet nem toll, hanem lószőr, vagy szalma ágyneműt.

A' savanyús tiszta ó bort, ha kivált a' beteg maga kívánja, mértékletesen, vízzel vegyítve ebben meglehet engedni.

Ha valamely tsontos rész, legelőbb a' kereszttsont veresedni kezd, 's forró, jó mosogatni friss vízzel, vagy kámforos pálinkával, de legjobb tojásfehérét egy tsészétkében habzásig verni 's akkor egyenlő mennyiséggel hozzá erős pálinkát vegyíteni, 's ezzel mosogatni vagy belé mártott vékony ruhával borítani. Ha pedig kifekélyesedik borban' zsályát, lavendulát főzni, 's naponként kétszer mosogatni.

A' hasnak dobforma felpuffadása ellen vigyázni jó, hogy mindennap széke légyen, — jó a' hasat dörgölni flannellel, erős kenőtsökkel; de jó a' mint azt a' köznépnél is láttam borral rozslisztból, illatos füvek poraiból tsinált kásával mértékletes melegen burogatni

A' többit, hogy china, pézsma, hódony (castor-hód) 's a' t. vagy repülő szeszek kel-
lenek é, 's mennyi, és meddig? azt a' tapaszt-
alt éles belátású, tsendes megfontolású és
ítéletű Orvos határozza meg a' betegnek szor-
galmatos és annak idején még éjjel is látoga-
tása által, ki magát 's betegjét csak a' beteg
körüli szolgáló, kivált zsóldos személyekre ne
bizza, bárha, a' mint szükséges is éjjel nap-
pal vigyázatjára szolgálatjára mindenkor van
valaki. —

100. §. *Az ideges (érzőinas) lázról Nerbenfiebet.*

3. Ha nem éppen olly gyakran is, a' mint
közönségesen halljuk — de csak ugyan előfor-
dúl ez a' betegség, még pedig elpuhult idő-
korunkban gyakrabban, mint a' régieknél,
kiket a' bujaság meg nem vesztegetett. — Ide-
ges vagy érzőinas láznak nevezem azon beteg-
séget, melly a' láznak közönséges jelein ki-
vül, mint a' fázás, forróság, sebes vagy rendet-
len érverés, bádjadtság, magát azzal külömb-
öztetimeg, hogy az érzőin (ideg) rendszer,
nevezetesen az agyvelő, melly a' lélek' tehet-
ségeinek organuma, szembetünőleg szenved.

Eredetiképpen is fordul ez elő, 's követi
mint elválhatatlan árnyék a' ragadó nyavalyá-
kat, a' mint azt vagy a' beteg hajlandósága
és környülménye, vagy a' ragadó anyagnak
természete meghatározza; vagy kifejlődik más
eggyes, és nem ragadós betegségek folyamata-
ja alatt a' millyen a' catarrhus, rheumatismus,

helybeli, főképp a hártvás gyúladások, bőrkü-
ütések, sőt a gyomor tisztátalanságától füg-
gő betegség is.

Ezt lehet tapasztalni leggyakrabban, és
a népre kiterjedve (epidemic) a szerentsét-
len ütköztek után háború idején (typhus bel-
licus, hadi hagymáz) ez jeleli a napkeleti pes-
tisnek képét, és természetét, 's úgyszinte a
forró éghajlatokban vidéki (endemicus, honni)
sárgahidegtelelés név alatt hires betegséget, bár-
ha mind ezekben is nem mindenkor tüstént
eleinte van az érzőinas rendszer, ereje letipor-
va, sőt gyakran úgy felingerelve tapasztaljuk
azt, kivált, az első időszakban, hogy hű-
tő szerekhez, vigyázva vérbotsátáshoz is
kell nyúlnunk.

Mennél több tévelyedést látni ennek ne-
vezetében mind a közönségnél, mind az or-
vosoknál: annál hívebben igyekezem azt leírni.

A beteg kedvetlen, semmiben részt nem
igen vesz, lankadt, feje nehéz, némellykor ok
nélkül is szomorú, aggódik, fél, vagy nevet,
és sír: a szeme bádjad, füle zúg, vagy tseng,
ételkívanása meg romlik, és széke rendetlen.
Így tart ez 1 — 2 — 4 nap, 's azután borza-
dozás, fázás lepi meg a beteget, melyre foly-
vást tartó forróság következik nagy gyenge-
séggel együtt. A szerént pedig a mint §. 90 a
gyengeségnek több neveit említém, külömb-
öznek a betegségnek jelenségei is: valahány-
szor a beteg szája, nyelve, orra igen száraz,
bőre égető forró, 's nem izzad; ha ábrázatja

hirtelen meg vá'ozott mintegy hosszukás lett, halavány, vagy ha piros is csak kis helyen, kereken és változva; ha a' has fel puffad, a' vizellet meg nem törik, nem zavaros, sőt halavány; a' beteg vagy igen tompa vagy igen érzékeny, hogy a' közönséges hangot, és világosságot sem szenvedheti; nem alhatik, vagy ha szunnyadozik is mintegy félig béhunyt szemmel, hirtelen fel ébred; ha szédül, vagy még ájul is mikor fel ül, vagy fel áll, mondom ha ezen jelenségeket látjuk a' betegnél, kivált ha még a' betegség okai is p. o. a' járvány, 's ragadós tulajdonság, a' has menés, a' meg hűtés után több ideig tartott száraz égető forróság, a' gyermekeknél a' dagadt has mirigyek, azoknak hibás munkájok által következett rossz táplálás a' dólgot fel világoztják, úgy nem lehet kételkedni az érzőinas (ideges) láznak jelenlétéről.

Ha a' betegség nő, ki fejlődik a' lélek' organumának szenvedése, a' honnan a' beteg magánál nints; ha kérdik nem jól felel, a' körülte lévőket nem esmeri; képzelődese képeivel tépelődik, ábrándozik, helytelenül ítél, egyszóval a' test és lélek között lévő összekötetés, összehangzás (harmonia) fel bomlik. Innenjön azon eszelősség, melly miatt éjjel, nappal félre beszél, tréfál, fenyegetőzik, nevet vagy sír, fütyöl, danol, szájával, nyelvével játszik, rettent, és retteg maga is a' beteg; el felejtkezik a' szemérmességéről, ki takaródik, szaladni készül, 's ha nem vigyáznak réa

el is fut, 's futás közben le rogyik, ereje el hagyja, 's magához jövén keservesen sír 's a't. Nagyobb mértékben szenvedők ellenben éppen tompák, semmit sem eszmélnek, lábaik 's kezeik feküdve is reszketnek, kapkodnak mintha legyeket fognának, vagy takarójokon pepetselnek ujjaikkal; sok szóra is nehezen nyujtják ki nyelveket, melly reszket, igen veres vagy barna, meg repedezett; az ágyban leg inkább hanyott feküsznek mozdúlhatatlanok mint a'tőke. Továbbá az illy betegnek bőre majd nedves majd pedig hirtelen meg szárad, mellyen köles kásányi, de lentsényi apró hójagos, vagy csak sima patétsos ki ütések jönnek ki. Érverése kitsiny, rendetlen, semmi szükségével nem gondol, azért szomjúhságát sem nyilatkoztatja, vizelletét, székét az ágyba botsátja, hasa fel puffad, gyakran jön reá tsuklás. A' kéznek, 's lábnak rángatódzásain kívül maga az ábrázat is elvonúl, rángatódzik a' fog tsikorog, 's valóságos nyavalya (epilepsia) töri ki a' beteget, melly alatt halál is következik; vagy ha így nem, érzékenységei, és mozdulásai mindenkor kissebbedvén, lehellete csak lassan szuszogóvá, igen sebessé, horgövélévén szenvedéseit örök tsendesség váltja fel.

Mi az oka, hogy némellykor a' betegben nagy érzékenység, némellykor tompaság van? magasan járó vizsgálódás' tárgya: valamint az is, mennyiben szenvedhet eredetiképpen, vagy következőleg a' lélek organuma: azt el nem halgathatom, hogy mennél homályosabb a'

léleknek a' testtel való összeköttetése, 's egymásba való befolyások; annál nagyobb veszedelemben van az idegeslázban (Nervenfieber) szenvedő.

Kifejtődésének, és tartásának ideje is különböző: némelly ritkább esetekben mindjárt 2 — 5-ik napon kitetszik az idegrend szenvedése, 's némellykor 9 — 11 napon túl; úgy szinte van eset, hogy 7 — 9-ik nap a' beteg meg hal, vagy pedig 14 — 21 — 28 nap is hánykodik a' reménység és veszedelem között.

Nem kell pedig gondolni, hogy minden ilyen beteg meg hal: sőt álhatalatosan kell hinni, hogy a' figyelmetes, szorgalmatos Orvos remekét tudományának illy esetekben adhatja, midőn néki alkalmatossága adódik az illy beteget, mindeneknek kik azt látják, reménysegeken feljül jobbúlásra, 's gyógyúlásra hozni.

Egyébbaránt az életben olly igen fontos, sőt legfőbb rendszernek az idegek' szenvedése miatt, magok a' folyó részek 's így a' vér, mindenkor szenvednek, és könnyen össze köttetik az ideglázzal a' rothasztó állapot is, a' mi eképpen az orvosnak kettős figyelmét, de a' beteghez tartozóknak is kettős gondosságokat kívánja. *)

A' Gyógyításra nézve a' házi figyelem ezt teheti; ha veszik észre, hogy talám a' soká tartott vérfolyás, hasmenés okozná a' beteg-

*) Ugyan azért ha valahol ideges lázot gyanítanak, ott olvassak el a' rothasztó lázról szolló §-fust is.

séget, úgy ezek ellen kell alkalmas szert adni; csak hogy kivált az orrvérfolyással arra kell vigyázni, hogy ha az a' betegség alatt meg indulna, főképp ha lehetne gyanítani, hogy a' betegségnek oka a' meghülés volt — azt hirtelen hideg, vagy etzetes mosogatással el nem kell állítani; úgy szintén a' meg indult havi tisztulást vagy aranyeret el nem kell nyomni; mert ezek által gyakran a' beteg meg könnyebbül, ha talám (mint némelykor serdülő ifjagnál láttam) önnfertéztetés okozza az idegszenvedést, a' betegre éjjel nappal vigyázni kell, hogy keze a' takarón kívül légyen; ha a' bőr igen száraz, a' beteg nyúghatatlan, bodza, melissa, menta forrózott levét lágy melegen gyakran kell véllé itatni, vagy; kivált ha a' nélkül, hogy a' beteg gyomrát el rontotta volna gyomra émelyeg, mondola tejet adni igen jó; tanátsos a' lábikrára is etzetes mustár kovászt, vagy hójag húzó flastromot tenni. Vagy ha a' beteg igen nyúghatatlan, álmatlan, nagyon érzékeny, a' bőr a' nyelv igen száraz: lágy meleg ferdőt 24 — 26° R. csak tiszta vizből, vagy gyenge lúgból tanátsos néki adni, mellyben azomban, ha talám szorongattatást, szük lélekzést érzene erőszakosan nem kell tartani. A' hideg ferdőt, mellytől olly sokat ígérnek némelyek, nem tanátslom: mert ámbár tudom, hogy kivált a' bőркиütéses betegségekben, a' ragadós hagymázban van idő pont, mellyben hatalmas eszköz; de azt el találni, meg határozni Orvosnak is nehéz. Ez alatt Orvost

szerezni, és ezután annak rendelkezéseit pontosan teljesíteni szükség. Általában ha van benne mód, az orvosok nem sok mértföldnyi távolságra laknak, egyenes és ki nyílt szívűséggel a' háznál közönségesen gyógyítani szokott és bójáró orvoson kívül illy nehéz esetekben lehet 's jó is mást is meg hívni; ázzal a' házi Orvos meg nem bántodik, a' beteg eránt való kötelességnek és gondoskodásnak pedig még inkább elég tévődik.

101 §. *A' gyomorból, és belekből származott lázról.*

4. Ezen nem alá tartózik mind azon láz, melly az emésztő organumoknak p. o. a' gyomornak vagy beleknek meg terhelésétől, a' májban az epének meg gyűlésétől felzavarodásától, kiöntésétől, 's végre a' belekben el hatalmazott taknyosságtól, 's az ezen állapottal együtt járó gelesztáktól függ. Mindenik esetnek van a' másikkal közös tulajdonsága, de van megkülömböztető jele is, melly a' gyógyítás módját módosítja, meg határozza; és azért a' szoros Rendszer után minden Író egyenként elő adja azokat. Az én tzelomhoz képest elég lessz azon állapotnak meg esmérésére, 's el háritására közönsegesen szóllani.

102 §. *A' belekből származott láznak fajai.*

A. Valamikor az ember gyomrát meg terheli étellel vagy itallal, kiváltha ennek tulajdonsága is rossz p. o. igen zsíros, nehéz emésztető, vagy hüdös, vagy pedig ha az étkek 's

italok magokban nem rosszak is de az ember indulatoskodása, kivált a' harag által magát elrontja, vagy a' rekkenő hévség az emésztő részek erejét leveri, ezen beteges állapotra járványosan határozza: azonnal a' bélsatorna munkássága megzavarodván, eggyik tájékon így némellykor mindjárt a' gyomorban, máskor a' hasban a' vékony vagy vastag belekben, 's némellykor a' májban ennek jelei ki fejtődven — láz vagy hideglelés áll elő a' testben.

Legelőbb is elvész az ételkívánás, megjön az undorodás, főfájás, a' gyomor nehéz mintha belőlről feszítné valami, 's ha kívülről tapintjuk, fájdalmas; a' száj izetlen, savanyú, vagy keserű, és ugyan ilyen bőfögs jön fel a' gyomorból, mellynek ízit közönséges életben a' záptojáshoz hasonlítják. Ha az ember magát észre nem veszi, és ilyen állapotban az ételben italban magára felette nem vigyáz, vagy pedig ha már előre olly nagy mértékben történt a' gyomor megrontása — hogy a' szoros rend a' tett hibának következtét meg nem gátolhatja: úgy előbb később borzadozás fázás következik, mellyet égető forróság, a' homlok táján nagy főfájás, a' hálántékon való lüktetés, erős szomjúhság váltanak fel. A' lehellés szapora, nehéz, az érverés teljes, eres, sebes, némelly esetekben öszve húzott kitsiny. Ezen környűl állásokban meg történik hogy a' gyomor felémelyedik mindjárt az első nap, vagy pedig 3 — 4 — 5 nap múlva, és emésztetlen nyállal vagy epével ve-

gyült tsúnnyaságot hány ki a' beteg, melly után könnyebbülést érez; vagy pedig a' hasában fejtődnek ki szelek, az korog, valamelly tekerő fájdalom után bűdös szélbotsátások történnek, 's a' has, melly eddig bé vólt szorúlva, meg indul.

Megtörténik, hogy az illy megbomlása az egészségnek tsak hamar helyre áll, ritkán veszedelmes, és tsak akkor mikor talám a' nagy bővérűség miatt gutaütést okozhat, vagy mikor a' helytelen gyógyítás által a' gyomor baja még nagyobbá válik. Igen is én vélekedésem elnem halgathatom, hogy t. i. a' betegség oka mindjárt olyan helyen lévén, honnan az individuum (egymív) fenntartására törekedő, és így gyógyító Természet azt könnyen elháríthatja, ki vetheti, —ritkán, igen ritkán kell sok orvosság az illy esetben! kivált a' köznépnel esmeretes, és szokásban lévő sárfű mag (euphorbia lathyris), álkermes, földi bodza gyökerének leve több kárt mint hasznot, 's meggyógyíthatatlan betegséget okoznak.

Sőt az orvosoknak is óhajtom szívekre kötni, hogy valamint azon előítéletet a' köznépnel kiirtani igyekezzenek: úgy magok is a hánytató borkővel, vagy piskóltzal, (tart. emeticus) a' hánytató gyökérrel (rad. ipecacuanhae) tsak igen kis mértékben éljenek. Ha a' test, a' gyomor hajlandó az okádásra, nem sok kell, hogy az megtörténjen, és azért legjobb is a' hánytatót kisebb adatokban (dosi-

sokban) venni. *) Legjobb pedig Orvos nélkül illy hatalmas, és erőszakos lépéstől azon gyenge, és tsupa hártyákból álló orgánumot meg kimélleni. Hanem, ha valaki észre veszi, a' mit az említett jelekből, meggondolván még azt is, mit evett, mit ivott, 's miben hibázhatott, hogy egészsége megbomlott — ki ki könnyen átláthat, ha valaki mondom észre veszi hogy gyomrát megrontotta, 's a' láz innen van: akkor leg jobb mindjárt bővön székfű forrózatból, vagy tiszta lágymeleghővizből több tsészékkal inni, 's ha a' gyomor felémeledik ujjával torkába nyúlván a' hányást előmozdítani; így bizonyosan az emésztésre alkalmatlan, vagy felesleg való étel és ital vegyület ki jön, 's azután egynéhány nap fogja meg magát a' jóllakástól, vegyen reggel és estve egy tsészétske székfűvirág, vagy kerti bogáts. **) (cord. benedict.) vagy ezerjófű forrózatját (herbatét) étel közben vizet tisztán, vagy tsak a' kedves savanyúságig borral vegyítve.

Vagy ha valaki későtkén vette észre, hogy gyomrát elrontotta, 's egy két nap múlva a' betegséget okozó, meg nem emészthető, a' táplálásra alkalmatlan részek már a' hasban

(*) Mai időben nem tsak azért mivel Napoleon halála által figyelmetesebbé lett a' világ, hanem valóban mivel ez nagyon közönséges, a' mint azt a' szegény köznépnél is tapasztalom — a' gyomor keményülés, rakfenésedés a' hanytatokkal való visszaéléstől származik le többnyire.

**) Ez ugyan nálunk vadon nem terem, de sokan kertjekben nevelik.

kereskednek, egy — két kávéskanálnyi borkőt, vagy keserű sőt, vagy tsuda sőt, tzukkorral vagy színmézzel vegyítve lágy meleg vízben vagy herbatéban napjában 2-3-szor bé-venni tanácsos. Illy vígyázat alatt 5-7-9 nap az egészség helyre áll, és sem ideges, sem rothasztó állapot egy könnyen nem következik.

B. Az epés láz is az emésztésre tartozó, és tápláló belsőrészeknek beteges! állapotjával, különösen a' májnak szenvedésével lévén öszveköttetve a' szájnak rossz, keserű ízével, a' nyelv motskosságával, az ábrázat sárgaságával, melly szint különösen észre lehet venni a' szemfehérin, a' homlokon, az orron, a' széknek rendetlenségével mutatja magát: a' meleg nyári hónapokban 's az ősz kezdetével terjed ez ki a' Népre mint járvány, de azonkívül is előfordúl szélyel szórva kivált a' fekete epés alkotású barna embereknél: ezeken kívül a' betegség gráduzához képest, melly függ az egymívnek (individuum) testi alkotásától, és mérsékletétől, (temperamentum) az esztendő részeitől, és az járvány betegségek közhajlandóságoktól — soha el nem maradnak a' lázak fő, és közönséges jelei u. m. az előre járt kisebb nagyobb fázásra következett szünet nélkül tartó nagy forróság, és főfájás, melly estve felé nagyobbodik. A' képnek vékony részei valamint sárgások, úgy az ortza közepe igen tüzes, setét piros; a' beteg a' hányásra hajlandó lévén, ha magától, vagy orvosság után okádik, sárga, zöldes, sőt feketés éles tsí, és

epét vet ki, melly a' torkot szinte rágja, és a' fogakat elvásítja; egyébbaránt igen érzékeny, haragos, gyomra tája jobbfelől teljes, a' tapintásra fájdalmas, melly jel a' májnak ingerlett állapotjára mutat.

Megjegyzésre méltó ezen betegségben a' savanyú étel, és ital kivánás, mellyet valóban úgy kell nézni mint a' Természetnek gyógyító ösztönét: jó tehát tzitrom lével, vagy jó etzettel vegyíteni a' vizet, vagy savanyús gyümölcsöt, almát, medgyet főzni 's annak a' levét közönséges italul használni, 's ugyan ezen nemű lázban hasznos a' tej-savó, mellyekbe lehet még borkövet tenni, hogy így a' szomjúságot óltsa, és a' széket is megindítsa.

A' hánytatónak Orvos tanátsa nélkül való bévételére nézve itt is megjegyzem, hogy az vakmerő lépés, és gyakran láttam már példát hogy azon szer után a' beteg vért hányt, sőt alig lehetett elállítani hányását, láttam hogy az által a' máj még inkább ingereltetvén sárgaságba esett a' beteg.

Az említett italokat, zöldséggel való élést, savanyú, de nem zsíros étkeket, — mint p. o. etzetes tsibét (hefiabgefoffeneß), savanyított répát, sőt káposztát is sok lével mértékletesen kell folytatni 5 — 7 nap; a' hevítő szereket, a' pálinkás keserű tseppeket, az erős borokat kerülni kell, — ha már valaki bort iszik, legyen az savanyús gyengébb, és igen sok vízzel vegyítve. Egyébbaránt a' kedvetlensége-

ket, nehezebb munkát talám ha bírnia is, ne tégye a' beteg, különösen a' naphevét kerülje, úgy szinte a' hűvös estvét is, melly kivált mi nálunk Augustus hónapban olly közönséges.

Így ha látja, hogy főfájása kissebbedik, lankadtsága enyhül, széke rendességhez közelít, ételkívánása vissza tér, reménylheti Orvos nélkül is gyógyulását, külömben állapotját azzal kell közölni.

Jegyzés. Az illy megbomlott állapotja az egészségnek szüli szerentsétlen környülállások között a' sárgaságot (icterus), és a' fekete sárgaságot (melaena) kivált a' barna alkotású, és érzékeny idegű emberek-nél: azért nem lehet eléggé ajánlani a' vigyázást!!!

C. A' taknyos láz, (hidegletés - febris pituitosa, mucosa) helyel helyel előfordúl, 's nem olly járvány mint az elébb le irttak. Tulajdonna a' gyermeki koron kívül is azon férfji de kivált asszony-személyeknek, mellyek vizes alkotásúak, ritka vérűek, szőkék, igen vékonyhajúak, sápadtak kiváltha a' szegény táplálás, tsak főzelékkal, krumplival való élés ezen személyes hajlandósághoz járúl.

Meglehet ezt esmérni, ha a' lankadtság, borzadozás, arra következő forróság, egy szóval a' láznak közönséges jelein kívül, sápadt, felpuffadt, szivatsos (spongyiás) képe van a' betegnek, ha orrában szájában is sok takony

gyül, szája nyálas, savanyús föld ízű, ha az szokatlan dolgokat szeret enni, mint p. o. látam, hogy gyermekek is ettek sárga földet, meszet; széke szorúlt, 's a' mi megy tőlle taknyos; a' vizellet halavány szín 's benne fehéres nyál ülepedik le, vagy néha olyan mint a' savó mellyben a' taknyos részek úsznak; a' fehérszemélyeknél minden más ok nélkül fehér folyás, ritkábban a' férjfiaknál is az ondó megindul. Nagyobb grádusban a' száj ki sebesedik kívül is, de kivált belől taplós fekélyekkel megtelik, sőt ezek az egész bélsatornán végig terjednek; a' beteg eltompul, elkábúl, félre is beszél.

A' gyermekeknek illy forma állapotjokról szoltam 16 §. a' megérett korúakra nézve még ezt kell megjegyezni: az étel minéműségét meg kell változtatni, és így a' hüvelykes főzeléket, a' krumplit, éretlen gyümölcsöt, húsos eledellel, egy kis borral kell felváltani; a' sok ülést, nedves szobákban való késést, szabad levegőn való mozgással feltserélni; a' bőrt, ha nem lehet megferedni, lágy meleg szappanos vízzel mosogatni; a' házi orvosság sorából is az erősítő, keserű füvek főzött levét, a' pálinkás tseppeket itt lehet okosan használni, de orvosi tekintetből is, éppen az illyenektől, nem pedig a' hánytatóktól, sok hashajtó szerektől lehet gyógyulást várni, mellyeket okos Orvos legfeljebb egyszer ád az illy betegnél, de napokig, hetekig nem folytatja. Az

illy betegek, ha már meggyógyultak is különösen vigyázzanak hogy magokat a' nedves levegőtől, ülőéletmódjától, tejes túrós étkektől oltalmazzák: mert ezen okok az említett lázat (hideglelést) ismét előhózzák.

Sőt bizonyos az, hogy az illy tulajdonságával a' testnek a' megérett korú személyekben is különbféle geleszták származnak, melyeknek fészkek és táplálások a' belekben lévő takony.

Megemlítetem ezeket én a' 18 §-ban, és a' ki róllok akar tudni olvassa el ott.

§. 103. *A' náthás és rheumás lázról.*

5. 6. A' 97-ik §-usban tett ígéretem szerint a' náthás, és rheumás lázot is meg kell esmertetnem. Mert vélekedésem szerint többször betegszik meg az ember, és nehezebben ezen okból, mint talám a' gyomor megrontása miatt is. Bőrünk széles kiterjedésű lévén, a' levegő viszontagságai miatt akkor is, midőn a' meghűtés valamelly orgánumnak p. o. tüdőnek, májnak, vagy a' beleknek gyúladásokat nem okozza, mondom akkor is ezen kétformájú lázat okozza, mellyek ugyan jeleikre, 's így belső tulajdonságokra nézve is különböznek egymástól, úgy annyira; hogy a leg ujabb Írók azokat a' gyúladások között adván elő, a' náthás' lázat, a' taknyos hártják', a' rheumás lázat pedig a' róstos szövetek', savós hártják gyúladásától helyesen származtatják; én mindazonáltal rövidség', könnyebb megfogás' tekintetéből, 's végre mivel az indító ok

ugyan egy t. i. a' meghűtés mind a' kettőben, — azért én egymás mellett adom elő, hogy különbségek annáljobban ki tessen.

A' náthás lázat közönségesen megelőzi a' nátha, prüszögés, a' rekedtség, vagy kehelés is már akarmi kis mértékben: a' bőr igen érzékeny, és kivált ha hideg éri borzadozást, meg rázkodást okoz. A' homlok a' szemöldökön feljül tompán fáj; a' nyelv fehér nyálás, a' száj ízetlen, vagy sós, a' vizellet sárgás, vereses, a' betegség folyása alatt seprő nélkül való, 's ezt csak végefelé lehet látni, estvefelé mindennap nyilvánosságos a' fázás, 's ezt követi a' forróság a' láz közönséges jeleivel, melly reggelre enyhül a' bőrnek meg nedvesedésével. Tart 3 — 7 — 12 — 21 nap is, a' mint a' környülállások a' betegnek kedvezők, vagy mostohák voltak. Az izzadáson kívül igen gyakran orr-vérfolyással végződik.

A' rheumás lázat is a' meg hűtés okozza; de különbözik az elébbenitől abban, hogy ez hirtelen kezdődik, vagy nyilvánosságos helybeli hasogató fájdalmak előzik meg: a' fázás tsekélyebb, mint akarmelley más lázban is, de rendetlen, a' testet el futja, 's az izzadással hirtelen változó, úgy hogy a' beteg némellykor szinte ferdik izzadásában, azomban ez hirtelen mintha el fujnak, el tűnik; a' főfájás nagy, a' halantékokuál lüktető, az ételkívánás el vész. Különös jele ennek a' vizelletnek azon tulajdonsága, hogy ha az áll, megzavarodik mindjárt eleitől fogva, 's ollyá lessz, mint a' savó,

vagy korpa, 's némelly esetekben téglapor forma sepreje van 9 — 12 napok alatt is, sőt azután is mikor már a' beteg fenn-jár, magát jobban érzi.

Egy szóval vélekedésem szerént is a' náthás lázban a' test külső vagy belső színét bétakaró taknyos hártya, a' rheumás lázban pedig mélyebben szenved a' test: amaz hajlandó az ideges (nervosa) láz characterét fel venni, — ez igen ritkán teszi azt, sőt talám minden más lázak felett leg tovább meg tartja a' gyúlasztó tulajdonságot.

Meg jegyzésre méltó az, hogy éppen ez a' láz, a' többiektől meg különözve, ha a' beteg környülményei mostohák, vízkórságot is szokott szülni, melly a' fő és első betegség tulajdonságát az életerő arányában igen soká megszokta tartani, és okos Orvos keze alatt gyógyúlható.

A' mint a' meg hűtés okozza mind a' két említett lázat, úgy az ész javasolja, 's a' tapasztalás is meg erőssíti az olly szerekek használásokat, mellyek a' bőr munkásságát elő mozdítják, 's bár akarmelley alkalmatlan is a' betegeknek az izzadás, a' mint erről előttem is sokszor panaszkodtak már, de még is nagyon kell őrizkedni minden meg hűtéstől. A' takaró legyen könnyű, az ágyban a' sok toll nem jó: a' náthás bajban hasznos a' láb-víz, a' lágy meleg fürdő is; ellenben a' rheumásban leg jobb a' száraz meleg. Külömben bodza virág herbaté, mályva gyökér leve, kevés étel,

a' hornak pálinkának kerülése, azon eszközök mellyek Orvos nélkül is 10 — 14 nap jobbúlást szűlnék; ha csak a' mostoha környülállások miatt a' betegség nehezebb karaktert nem vett, 's idegessé vagy rothasztóva nem változott. Különösen meg kell említenem, hogy a' türeelmetlenség, a' dolog erőltetése, a' betegség időpontjaira (stadium) való nem vigyázás, a' rosszul értett gyengeségtől való helytelen félelem miatt korán vagy nagy mértékben adott hevítő ingerlő szerek, az orr-vér-folyásnak vigyázatlan meg állítása szoktak veszedelmet szűlni!!

104. §. *A' tsuzról v. Orbántzról (Rotblauf.)*

Mint feljebb a' tsetsemőkről szollván leirtam az orbántzot, v. tsuszt: úgy itt is meg említem azt, mint természetére, és ébresztő okára nézve a' legközelebb leirt lázzal atyafi betegséget. Tudnillik midőn a' megfázás után a' testnek valamelly részén de leggyakrabban az ábrázaton úgy hogy az a' főnek hajas részire is elterjed, — kivált szoptatás és terhesség alatt az asszonyok emlőjökön, 's minden nemű és korú személyben a' kezeken vagy lábakon — a' bőr feszül, tüzesedik, megdagad 's a' t. Kivált a' fő orbántza nagy lázzal, veszedelmes felzavarodással jár, nem csak a' nagy nyúghatatlanság és hányas miatt, hanem leg inkább mivel könnyen az agyvelőre veszi magát, 's így halálos is lehet. Az hogy sima e', vagy hójágos? nem valódi külömb-

ség: hanem inkább az érdemel nagy figyelmet, nints e' a' meg hűtéssel egyszersmind a' gyomor is meg rontva, és így valyon a' hányásra való erőltetést tsilapítani kell e'? vagy előmozdítani.

Gyógyulására az orbántznak a' leg közelebb §. előadatott láz természetéhez képest kell tenni, — magát az orbántzos részt pedig bodza székfű virágból kevés kámforral vegyítve készült zatskókkal szárazon, mérsékelt melegen kell burogatni: a' szokásban lévő fehér golyobíst (melly ólommal készül) nem hagyom helybe. — A' szükséges véle való banás által 7 — 11 nap eloszlik, vagy meg kopik a' bőr, — ritkábban mély genyetségesedésbe megy *) lásd a' 100 §-ust.

A' GYŰLADÁSRÓL.

§. 105. *A' Gyűladásról közönségesen.*

Midőn a' testnek külső színén valamelly rész igen meleg, meg veresedik, meg dagad, fáj, szokott kötelességét, p. o. a' tagok a' mozgást, a' szem a' nézést nem tehetik, vagy alkalmatlanul tészik, — akkor azt mondjuk, hogy az a' rész gyűladásban van. Ha ez a' gyűladás nagyobb tájra terjed, vagy igen érzékeny részt lep meg, főkép gyengéded, vagy igen izgatha-

*) Nemiképpen ide tartozik az öv-mód ú baja (zona. Gürtel) a' bőrnek, midőn a' hason keresztül mintegy három újni szélességgel felig, vagy egészen körül orbántzos a' bőr.

tó személyben: úgy közönségesen a' láznak (hideglelésnek) minden jelei is elő-állanak, könnyű tehát a' gyúladást akkor észre venni, midőn a' gyúladt részt szemeinkel láthatjuk, és kezünkkel tapinthatjuk: ellenben nehéz, igen nehéz meg esmerni, midőn az belső -részeket foglal el. Azomban az emberi ész, és hosszas tapasztalás a' Bontzolás Tudománya (Anatomia) segítségével annyira ment, hogy oda is bé hat, hová a' szem nem lát, 's a' jelenetekből, a' munkásság meg zavartatásából mint következésből az okra, a' gyúladásra, helyesen okoskodik. A' szorgalmatos bontzolás, és búvárkodás után tudjuk, sőt készítményekben (praeparatumokban) láthatjuk, hogy a' belső részek is éppen úgy meg veresednek, azoknak edényjeik úgy fel duzzadnak, mint a' külső részeké; a' betegek körül való észre vételeink hasonlóúl meg tanítanak, hogy mimódon zavarodik meg olykor az egészség, melly jelenségekkel fejlődik ki a' láz, minémű le folyása, és következése van a' gyúladásnak a' maga helyén, és az egészre nézve is: így, tudván hogy tagjainkat egy életerő (bioticum) elevéníti, 's annak munkássága erejét, 's módját a' Physiologia (Élettudomány) után esmervén, meg esmerjük mondani a' belső gyúladásokat is, és azoknak lefolyásokat, kimeneteleket, 's orvoslásokat is meg határozzuk, vagy ha nem — az nem az orvosi tudomány, hanem az Orvos tökéletlensége.

§. 106. *A' Gyúladás kimenetele.*

Sokszor meg történik hogy 5 — 7 — 9 napok múlva, vagy későbbben is a' gyúladásnak mind helybeli jelenségei, mind pedig közönséges következése maga a' láz is kissebbedvén, a' gyúladt rész lassanként vissza kapja maga előbbi egészséges, természetes állapotját, egy szóval a' gyúladás eloszlik, és ez a' leg kívánatosabb kimenetele e' betegségnek. De azonban már mindjárt kezdetben olly erővel jött a' gyúladás, vagy olly helyet foglalt el, hogy az még az orvosi helyes segítség mellett is el nem oszolhatott, hanem vagy genyetségbe (suppuratio) átment, vagy átizzadást (transsudatio) vagy össze növést, vagy örökös megkeményülést (induratio) okozott, vagy ha a' gyúladás igen éles vólt mind ezek előtt, midőn leg főbb gradusán vala fenébe (gangraena) átment, 's halált okozott.

Mind ezen végződéseai a' gyúladásnak, minden külső, és belső részein a' testnek meg történhetnek: mindazonáltal vagynak némelly tájok, némelly organumok, mellyek különösen egyik vagy másik kimenetelre hajlandók a' gyúladáskor. Így a' tüdő hajlandó a' genyetségesedésre (suppuratio) mellyből gyakran gyógyíthatatlan (phthisis) meg emésztődés kövekezik: a' mirigyek máj a' meg keményülésre, melly maga után potrohosságot, sárgaságot, vízi-betegséget von: a' savós hártyák, millyen a' szív-zatskó, a' mejj-hártya (pleura)

a' hashártya (peritonaeum) a' kiizzadásra: a' taknyos boritékok millyen a' lélekző organumokat, a' fület bévonja, és a' millyen a' Férjfi 's Asszony nemző részein van, hajlandók genyetség forma tsípős nedvesség elválasztására, meg keményülésre, idegen részek (polypusok) fattyú hártyának természetére. Mindazonáltal minden rész át-mehet fenébe bizonyos környülállások által, midőn t. i. a' gyúladás olly nagy, hogy a' véredénykék a' nagy feszülés, vértorlodás által érzékenységektől, a' leg főbb póltz, megfosztatnak: a' vér 's más nedvesség benne meg áll, a' fájdalom benne hirtelen megszűnik, a' tüzes rész, és a' végtagok is meg hidegesznek; az érverés melly tele, sebes vala-enged; 's azomban tsak hamar ismét előjön a' nagy nyúghatatlanság, előlt-hatatlan szomjúhság, a' szemek elsetétednek, az ábrázat meg változik hosszúnak látszik, ájulás, abrándozás ín-rángatódzás következik, hideg és ragadós veréjték lepi el a' homlokot, sőt az egész testet; vizelletét székét maga alá botsájtja a' beteg, ha klistért kap is, az tölle azonnal el megy, érverése gyenge, sebes, meg szűnő, egyenetlen, 's így 12 — 24 óra alatt halál következik, — ha tsak a' fene nem valamelly külső részen van, hol a' mesterség segítségével az el választatik, *) így p. o.

*) Ritka az a' példa, midőn az igen nagy vénség vagy a' fiatalokban is a' bujaság miatt, minden gyúladás nélkül fene következik.

az orbántz gyúladásnál, a' pokolvárnál, mellyről mint a' népbetegségéről különösen fogok szólni.

Ki tetszik tehát, hogy a' gyúladás gyógyításában az elosztatásra kell törekedni: mert a' többi kimenetelek másod-betegségek, 's gyakran lassú halált okoznak. Vagy ha az elosztatás nem lehetséges, a' genyetségesedést kell eszközölni.

Ahoz képest ha talám az okát tudjuk a' gyúladásnak, és az még mindenkor ingerel p. o. a' szemben esett idegen testek, vagy a' belekben meg szorúlt ganéj, vagy más emélszhetetlen rész, vagy maga a' szakadás midőn bé szorúl (incarcerata hernia) azon okot mennél elébb el kell hárítani. Tehát a' szemből az ingerlő testet ki venni, vagy leg alább édes tejjel, vízzel való mosogatás által annak ingerét kissebbíteni, — a' bé-záródott béltferdő és alkalmas nyomogatás, klistér által helyre tenni 's a' t. kötelességünk. Kivált mikor külső erőszaktól jön a' gyúladás millyen az ütés, lövés: akkor hideg vízzel kevés etzettel vegyítve a' burogatás igen hasznos. Sőt ha a' láb vagy kéz meg fagyott is, 's azután a' mint szokott bizonyos időközönként veres, gyúladt, hideg vízzel, hóval való mosogatás által lehet enyhíteni, sőt a' fel fakadást is megelőzni.

A' belső részek gyúladásában közbe vetetlenül a' gyúladt részre semmit sem tehetünk, hanem csak a' láz (hideglelés) természetéhez

képest az egész testre dolgozván azt eszközölhetjük, hogy a' gyúladás 7 — 14 — 21 napok alatt izzadás, vizellet, vér-folyások által meghatározotasson, crisist szenvedjen. Erre dolgozó munkáját a' Természetnek segítjük, ha a' betegget mérséklett meleg, 's inkább egy kevésbé hűvös levegőben tartjuk, 's élet módjára, italára, orvosságára nézve azt szorosán megtartjuk a' mit a gyúlasztó lázról 98. §-ban előadtam. Ha az Orvos távol-létében is hó-szám, arany-ér, vagy orr vérfolyás következne, azt el nyomni nem szabad, sőt egynehány piótzát ha a' fájdalom valamelly organumban nagy, annak tájára lehet rakni. Vagyha ez nints, tormát, kovászt, etzetet sőt öszve vegyítve lehet burítani azon tájra, hol á' belől lévő organum gyúladt, tsak hogy a' külső rész orbántzos ne légyen. — Ugy szintén lenmag porral, beléndel, bürökkel, vízzel vagy tejjel meleg burogató, vígyázva hogy megne hüljön; igen hasznos: ugyan azért szokták a' kenyér vagy zsemlye bélét sáfrányal vegyítve tejben a' szemre, tsetsre, 's más illyes részekre rakni.

A' külső részek gyúladása gyakorta genyetségbe megy által, kivált a' hol sok kövérség van, illyen különösen az orbántzos (rheumás) gyúladás főképe a' szegény köznépnél; ez esztendőig tartó bűdös fekélyt, evsedést is okoz, ha ujjolag kiteszik a' részt vizesedésnek, meg hűtésnek, a' mint azt az Asszonyok a' folyóvizeken való mosáskor, vagy a' férjfiak harmathban, esőben való járás által sorsokhoz ké-

pest szinte kéntelenek tenni. Szívesen intek mindent, hogy az illy fekélyt orvosnak mutassa meg, és ahoz nem értő banyákhoz, Javósokhoz ne járkáljon: addig is oda haza száraz burogatót ruha között bodza, székfű virággal kevés kámforral rakjon reá. Vagy szappant viaszat kámfort öszve vegyítvén naponként kétszer kösse be a' fekélyes részt, őrizvén a' mint említém minden vizestől, és fázástól. Egyébként ha a' külső részeken a' gyúladt, dagadt rész ki fakadt, 's genyetség foly belőle, tsak ételére italára vigyázzon a' beteg, magát meg ne hűtse, az éppen most említett házi szerrel, vagy a' patikai mézga-gyantás flastrommal (diach. empl.) való kötözés, tisztán tartás által rövid időn meg gyógyúl az.

107. §. *A' Gyúladásról különösen.*

Vagynak ugyan olyan orvosok is mint Marcus, és Broussais a' kik azt tanítják, hogy minden láz (hideglelés) gyúladás: de valóban hibáznak ezek, és nem különböztetik meg a' lázt, midőn az maga tisztán főbetegség, azon esettől midőn az követője más betegségnek, gyúladásnak. A' tapasztalás, figyelmetes észrevétel meg tanít bennünket, hogy e' két esetnek vagynak tulajdon megkülömböztető jelei is a' közjeleken kívül.

Ehez képest, és azok szerint a' mit 105. 106. §-fusokban mondtam, midőn valaki érzi a' láznak közönséges jeleit, tehát eleinte kisebb vagy nagyobb fázást, azután forróságot,

szomjuhsagót, nyúghetatlanságot, sebes, és teljes érverést, — azonkívül egyik vagy másik részében tüzesség, fájást, szúrást, 's még ehhez azon résznek határozása szerint való foglatatossága is meg zavartatott, meg akadályoztatott: akkor mondom néltán gondolhatja hogy gyúladása van. Így ha a' láznak említett jeleivel a' fő különösen és hasogatólag fáj, bódult, nagyon álmos vagy talám egészen zavart, hogy a' beteg abrándozik, bolondoskodik: akkor az agyvelő vagy annak hártájai szenvednek; ha a' láz több jelei mellett a' lehellés szenved akadályt, a' beteg köhög, mejjében elől vagy hátul vagy oldalvást szúrást érez: tüdő gyúladása van: ha — gyomra semmit meg nem szenved, a' beteg okádik, a' külső tapintásra is fáj 's a' t. a' gyomor gyúlad, ha a' jobb oldal alatt feszülés, tompa vagy szúró fájdalom van, melly a' vállak közzé is el terjed, 's e' mellett a' beteg sárgás, a' szék rendetlen, vagy ha talám még hányás is erőlteti a' beteget: akkor mája gyúladásától méltán tarthat; ha a' hasban ráadás, égetés, kólika *) hasmenés, vagy ellenkezőleg igen nagy hasszorulás van: bélgyúladás; ha a' kereszttsont fájdalmai között a' vizelés rendetlenségbe jön, tehát vagy semmi húgy sem megy, vagy véres az: akkor a' vese, vagy víz-hólyag szenved, még pedig ha a' vér a' húgyal belső kép' öszve van vegyülve, úgy

*) Ritkán történik hogy tsupa szelektől legyen a' kólika, és ha azoktól van is, de nem szűnik, — gyúladást okoz későbbben.

hogy az edényben a' vér le nem ülepedik: akkor inkább a' vese, — ha pedig a' vér az edényben külön válik, vagy vizelés alatt is külön megy: akkor inkább a' hólyag gyúladt. Ha valamelly Asszony személy tisztulása rendetlensége mellett kivált vagy tisztulás idején, vagy annak hirtelen ki maradása után, — a' mint az a' lábnak meg hütése által gyakran meg történik, ágyékjában érez fájdalmat, 's mellette a' láz közönséges jelei is bár kis mértékben jelen vagynak: akkor méhe gyúladásáról méltán aggódhatik 's a' t. Egy szóval tehát ha valaki a' magára való figyelmezés által a' láznak közönséges esmertető jeleit, mellyeket a' 92-ik. §-fuszban elő adtam 's a' mellett még valamelly belső organumában fájdalmat, annak munkásságában nehézséget akadályt érez; akkor annak gyúladását gyaníthatja.

Sorra egyenként e' könyvetskében nem mehetek: a' gyógyításra nézve ajánlom a' mit a' 106 §-fuszban, és a' 98-ik §-fuszban elő adtam. 'Tsak azt kötöm még minden embernek szívére hogy a' bor, pálinka italtól őrizkedjen valahányszor illyen baját gyanítja, 's azon külső, és belső orvosságokat használja mellyeket ott említettem.

Egyébbaránt ha a' jelenségek súlyosok, a' mi vérmes, fiatal emberekben éppen olyan könnyen meg történik, mint az öregekben, és gyengékben: akkor kötelesség Orvost hívni. Mert a' gyúlasztó tulajdonságú láz amazokban fenét, ezekben pedig ideges, vagy rothasz-

tó minéműséget okozvan, a' mint a' tapasztalás mutatja hamar halált okoz.

108. §. *A' Vér hasról.*

Ezt különösen elő adom ezen munkátskám határozása szerént, mint olly betegséget melly a' köznépre - terjedő (epidemicus) A' szemlélődő tudománynak a' józan tapasztalással való öszveköttetése által az ujabb idők' ditsőssége az, hogy ezen veszedelmes betegséget főbbigazságokon építve gyógyításunk modját szerentsésen orvosalhatjuk. Több a' Tudománynal elő menő Tanító Urak is a' gyűléadások között adják azt elő: 's győződése szerént itt foglal az méltó helyet.

A' vérhas előfordúl ugyan az esztendőnek akármelley részében egyenként, de a' népreterjedve leg inkább a' nyári holnapokban tapasztaljuk azt. Kezdőd k többnyire hirtelen éjjel vagy reggel egynehány hasmenéssel, melly alatt tsipkedést érez a' beteg hasában, 's a' harmadik — ötödik szék erőltetéssel menvén már véres taknyot láthat a' beteg ganéján, vagy a' törló papirosan. Némellykor okadás is mutatja magát, a' mi azomban tsak történetes, a' gyomor meg terheltetésétől jön. Az étel kívánás többnyire meg bomlik nagyobb vagy kisebb mértékben; a' szomjuhság nevedik, námellykor el ólthatatlan nagy; a' főfáj, a' bádjadtság is mutatja magát különböző grádusban, úgy hogy vagynak betegek kik

az egész betegség alatt 7 — 21 nap is fenn járnak; ellenben vagynak betegek, kiket a' verhas súlya az ágyba nyom. Az érverés minden betegben szaporább, az egészségestől el távozó, Ezen környülállások között a' szék, vagy is inkább a' székre való erőltetés külömbféle egyik betegnél huszonnégy óra alatt 6 — 7, másiknál 40 — 60 is. Mennél gyakrabban van az az erőltetés, 's mennél kevesebb ganéj, vagy taknyos nedv mégyen a' betegtől, annál fontosabb állapotja meg történik, hogy a' nagy erőltetés miatt a' végbélben a' véredények meg pattanak, és tisztán nyers vér is foly a' betegtől: gyakran az alfel kitsútsorodik egy tojásnyira, 's ez által fenésedés 's így halál következik: több esetben ha kivált hevítő szereket, bort kap az illy beteg, az egész has fájdalmasá válik, a' kép néki tüzesedik, egyszóval a' valóságos gyúladás elfogja a' beleknek egész aljzatjokat, 's így nagy szorongatások, a' hidegvíz után való kínos epekedések között, kevés ideig való félre beszélles, álmatlanság, tsuklás után, meg hidegedett tagokkal, 's ragadós viszáddal (a' belsőfenének jeleivel) 9 — 14 nap meg hal a' beteg.

Ha pedig kedvezők környülményei a' betegnek, ha vagy a' betegség kezdetében mindjárt csak szelid, vagy ha nagy gradusú is, és igen lázzasztó, de a' szükséges reá vigyázat, jó gyógyítás azt enyhíti: akkor 7 — 14 nap múlva taknyos, némellykor genyetség forma nedvesség menvén el a' széken, és az ritkáb-

ban, 's kissebb erőltetéssel fordulván elő, úgy hogy a' beteg nyúghatik, gyenge izzadásban maradhat, 's némellykor ganéj is megy el tőle, akkor mondom gyógyulással végződik.

Mint minden betegségről, melly a' köznépet nyomja, úgy kivált erről is, sok balítéletek vagynak, mellyeket csak az előmenő cultura, a' neveltebbeknek az együgyűekre való ügyelések, különösen a' köz-hívatalt viselő orvosoknak a' Magistratualis Urakkal való egyetértések, írthat ki. Leg rettenetesebb következéseket szül az, hogy borsos, gyömbéres, spanyol viaszos pálinkát, veresbort adnak a' vérhasasoknak: nem olyan rossz, hogy gyenge étetben tojás héját törve, 's leg tűrhetőbb hogy enyvet vízbe főzve adnak azoknak.

Ezerekre viseltem gondot, kik kivált nálunk Május holnaptól fogva September Oktober végéig esztendőnként ebben szenvednek: és ahoz képest ezeket javaslom:

a.) Minekutánna bizonyos, hogy a' nyári nappal izzadó bőrnek alkonyodtkor hirtelen való meg hülése által, főkép azon vidékeken hol az erdők, 's motsáros helyek a' levegőt nedvesítik, hűtik, — származik a' vérhas: azért szükség, hogy az illy betegek ágyban maradjanak, sőt székek (ganéjok) letételére is a' szobából kí ne menjenek, hanem azt edényben vegézzék, mellyet az egészségesek szorgalmatosan kitisztítsanak. —

b.) Bodza virág, mályva gyökér, árpa' vízben főtt levét, mondola tejet igyanak közön-

séges italul; a' bort, pálinkát minden módon kerüljék, mert ez a' szomjúhságot el nem óltja, sőt neveli, 's a' halált sietteti, — úgy szintén óvni kell magokat a' hideg italtól is.

c.) A' hasra kívülszáraz meleg burogatást lehet tenni korpából: vagy hamuból, — sőt ha a' fájdalom igen nagy, édes tejjel rozs, — lenmag - lisztből bürökből az ágyékra (kissásra) lágy meleg nedves burogatót is lehet használni, csak vigyázni kell, hogy ez jó rendel meg újíttasson, meg ne hüljön, 's nagyon híg ne legyen: azért leg jobb az illy burogató kását két ruha között alkalmaztatni.

d.) Hazánk bővölködvén piotzákkal, ajánlom, hogy a' tájra, hol a' betegnek leg inkább fáj, 6 — 8 — 12 piotzát tégyenek fel, 's hagyják addig folyni a' vért, míg ez magától meg nem áll, ki vévén ha az 8 — 10 óra múlva sem állana még meg, — a' mint az némelykor igen vékony bőrű asszony személyeknél meg történik, midőn tehát azt tserfa puha taplóval (banya taplóval) el kell fojtani.

e.) Étele igen szük, p. o. csak leves árpa kásával, híg tojás, édes tej legyen.

Illy fel vigyázat alatt 5 — 7 — 9 nap alatt enyhülés következik: vagy leg alább az Orvos meg érkezéséig a' betegség el nem fajúl.

Jelentsék pedig illy betegségeket a' szegények a' Birónak, vagy Egyházi-szolgának is, hogy az Orvos azt hivatalosan ezek által meg tudván a' Felsőleges gondoskodás szerint

a' szükölködőknek ingyen orvosságot szolgáltatasson.

Jegyzés. 1. Többször történt betegeimnél, hogy midőn vér hast kaptak, eleinte azt gondolták, hogy arany-ér mutatja magát. De meg lehet azt különböztetni a' fájdalom kisebbségével, és azzal, hogy az arany-ér folyással még is ganéj is megy, 's az erőltetés (tenesmus, *Stwang*) kissebb, — 's végre hogy ezt kereszt tsont fájás, alfel visketés, a' véghurka gömbölyös, kékes kifeszülése meg előzi.

Az arany-ér a' felsőbb rangúaknak ülő életmódúaknak sok alkalmatlanságot tsinál; de a' köznépnel ritkább. E' tekintetben azt javaslom, hogy a' ki erre hajlandóságát veszi észre, a' hevítő italokat, erős bort, pálinkát, fekete kávé t kerülje: gyenge gyümölcös, zöldséges eledellel, estve borkőnek egy pohár vízzel való italával könnyű széket szerezzenek.

2. A' vízi betegséget a' mennyiben ez éles betegség 's a ki-ütésekre következik előadtam a' 28-ik. §-fushban; a' mennyiben pedig az arany-eres személyeknek, epés alkotásúaknak tulajdonok, kivált hajlott idejekben: annyiban mint nehéz, és az orvosi tanátsot eleve meg kívánó környülállást jegyzem meg.

109. §. *A' Pokolwarról.*

Ez a' betegség, mellyeket deákul carbunculus-nak (anthrax Görögül) neveznek a' köznépnel több Nemzeteknél elő fordul, de ta-

lám nálunk Magyar Országban leg közönségesebb az.

Tapasztalhatjuk főkép nyárban Julius Augustus holnapokban: nem kedvez semmi idő-kornak, és nemnek. Némellykor kezdődik szinte minden bádjadtság, forróság, szóval az egészségnek szembetűnő meg bomlása nélkül. Illyenkor a' bőr kezd viszketni, égni 's tsak hamar egy lentse vagy borsó sőt krajtzár nagyságnyi veresség látszik, mellynek közepéből egy kis szürke kékes, vagy éppen fekete hójagotska emelkedik fel, mellyben a' nyers húst mosó lévhez hasonló véres nedvesség van: némellykor több illy apró holyagok jelennek meg csoportosan a' veres fólton, mellyek meg repednek és a' fel-bőr róllok le málik. Már illyenkor a' betegek olly fájdalomról panaszkodnak, mint ha eleven szén égetné a' helyet. Van eset midőn az illy tüzes fekélyt mintegy udvar veszi környül, és azon túl a' fekélyesedés nem igen terjed; van ellenben példa, midőn minden veres körüllet nélkül tovább terjed az: az elsőbb esetben a' hojagotskákból a' véres evesség (íchor, sanies) ki folyván, az legnagyobb veresség környületéig a' bőr megaszik, fekete érzéketlen lessz, és a' jó résztől úgy elválík, mintha metsző eszközel kerítették vólna ki, 's egynehány nap múlva azon darab onnan a' genyetségesedés (suppuratto) által ki esik, 's alatta meg tisztúlván egészséges husrész növény 14 — 21 nap alatt bé gyógyúl, valamelly sebhelyt, forradást hagyván maga

után. A' hol pedig illy határtevő udvar nints, ott a' tüzeesség, evesedő emésztése a' bőrnek, sőt az alatta való részeknek is tovább 's messze terjed, rongyos, egyenetlen szélű; bűdös, rothadt szagú fekélyeket formálván.

Ez elő adott képből is sajdíthatni már, hogy azok kiknél nagyobbra terjed az illy pokolvar egész alkotmányokban szenvednek, forrósággal, lázzal (a' 92-ik §-fus szerént) küzdenek.

A' test alkotásához, a' beteg környülményeihez és a' járvány besegség, uralkodó indulatjához képest különbéle ez a' láz: némelyeknek szelidebb, másoknál veszedelmesebb epés; másoknál ideges (nervosa), sokaknál pedig rothasztó is az: Lásd a' 99 és 100 §-fust. Innen lehet ki magyarázni, hogy némelyek a' pokolvarral fenn is járhatnak, mások az ágyba szegeztetnek, 's életek is veszedelemben forog, sőt meg is halnak.

Ezen betegség eredetiről különbféle vételekedések vagynak, mellyeket el halgatván magam a' tapasztaláson fundált 's felsőbb Helyekről is helyben hagyatott vételekedésemet adom elő,

Van példa, midőn ez a' legyeknek, bogaraknak tsípések által a' marha dög ideje alatt az ember bőrébe mintegy belé óltatik; mindazonáltal leg többnyire az emberi test alkotmánya belső hibájának, betegségének következész az: innen van az, hogy ezen betegség az epés, és rothasztó lázakkal (hidegle-

lésekkel) egyidőben uralkodik, 's hogy ha kivált nagyobbra terjed az evesedés, az orvosi segítség mellet is halál következik.

Valóban minden nagyítás nélkül mondom, hogy ez ragadós; láttam példát, hol egy háznál az apa anya, serdülő, és szopós gyermek benne szenvedett, kinek tsetsén, kinek ajakán, kinek kezén volt, és hiszem, hogy mostoha környülállások között milyen volna a' nagy meleg, kenyérbeli szükség, tisztátalanság — nagy pusztítást okozna, tsak nem mint a' pestis a' napkeleti Tartományokban, mellyel az ideg főtulajdonságára (character) szinte megegyez.

Böľts intézet azért, hogy erre ügyelni a' Physicusoknak hivatalos útmutatásokban adott, kik azt midőn akar egyenként, akar járványosan látjuk kötelességünk szerént a' szegényeknél jutalom nélkül gyógyítjuk.

Addig is míg orvos láthatná az illy beteg ezeket kell tenni.

a.) ha a' pokolvaron hójag van azt azonnal fel kell ollóval metszeni, hogy a' mérges ev ki folyhasson.

b.) ha a' hójag alatt vagy körülötte a' keménység nyilvánóságos, a' fekete főt száraz, kormos, szintűgy nedves burogatot lenmag rozs lisztből téjjel kell reá rakni; ha pedig a' fekély nedvesebb, 's a' beteg gyengébb, félni lehetne hogy tovább terjed az evesedés, akkor burogatót borral 's jószagú füvekkel milyen a' zsálya, székfű, lavandula lágy melegen kell

reá rakni; vagy ha éppen nedves, fonnyadt, rothadt szagú, még jobb gyenge ruha tépéssel vékonyan bé borítani, 's azon feljül pedig szárazon az illatos füveket reá rakni, hogy így a' ki folyó evesedést a' tépés magába szívja, a' lankadt részeket pedig a' füvek ereje élessze: sőt lehet ez illy esetben ruhát több rétből kámforos pálinkába mártani, 's azt rakni reá. Különösen a' hol láttuk, hogy a' természet határt nem akar tenni, és így valamelly udvar formán az egészséges résztől a' pokolvaros rész el nem válik: akkor annak környékeit there, bintinás pálinkával jó kenegetni.

Egyébbaránt midőn a' fekély kisebb, szilvát meg borsolva szokott reá kötni a' nép, vagy savanyú kovászt mí nálunk, és elég okosan. Azt a' mint Dr. Ries a' Salzburgi ujságban Hazánkfiairól ír, hogy disznó ganéjjal kötöznék, ámbár nálunk is erdős vidék van, és pásztori életet sokan élnek, — sohol sem tapasztaltam: 's kár is olyat írni kíváltkülföldre!! mert könnyen azt gondolják, hogy a' nép bárdolatlan, az Orvos gondatlan Magyar Országban. —

Belsőképpen arra vigyázzon a' beteg hogy széke légyen, tehát savanyus gyümölcs ételt, borkövet 1 — 2 kés hegyel naponként végyen; itala vizes bor bátran lehet. Különösen kerülje a' nehéz, zsíros ételt; a' rossz levegőt- 's a' jó húsos ételt etzettel magától ne kímélje, 's egyszersmind ha még ágyba nints sze

gezve, vitesse magát orvoshoz, vagy ha ez nem lehetne, a' Helység Birájá által is gondoskodjon Orvosról.

Ha egyszer akar házieszközre, akar orvosi segítségre a' fekélyesedés meg szünt, az el száradt fekete rothadt rész el vált, 's alatta tiszta genyetség 's húsos rész látszik: akkor a' mézga gyantás flastrom (empl. diach) alatt hosszabb vagy kevesebb idők alatt meg gyógyúl.

110. §. *A' bujasenyvről (syphilis) vagy vénusi betegségéről, köznép szavával frantzúró.*

Vajha felesleg való lenne aggodásom, hogy ezen itt lévő soraimra szüksége ne lenne a' Népek! azomban naponként veszem észre ezen veszedelmes bajnak tovább terjedését, sőt veszi kétség kívül észre a' Nagy Méltóságú Kormány Szék is, és azért köté kegyes gondoskodással az arra való figyelmet a' lefolyt esztendőben ismét szívünkre. Annyival veszedelmesebb pedig ezen nyavalya az emberi társaságra nézve, mennyivel több formában fordul az elő, és a' mennyivel inkább öszve kötődik az asszonyi nemmel való társálkodás erős ösztönével, 's végre mennyivel inkább elrejtí magát, és alattomos módon, mézes ketsegtetések között készül eltemetni nem csak az egy személy egészségét, hanem még a' maradékkal is érezteti a' keserű következt. Úgy van: más ragadó betegségeknek dögleletes szagok, tsunya színek, hirtelen halált okozó tu-

lajdonságok eléggé ijjesztik, és vigyázóvá tesz az egyes embert, sőt az egész Társaságot; de a' Venus-betegség eleinte magát eltitkolván, gyakran a' leg kellemetesebb bájok között óltja a' kínos, és a' halálnális rosszabb nyavalyának anyagját az ifjú, vagy koros de kábáskodó embernek véérébe. — Hol vette ez magát a' történetek mély vizsgálódásába e' tekintetben nem vegyülök; 's hogy most közöttünk, a' hegyek közt lakó Helység paraszt lakosi közzé is a' katonaság által terjed é el, vagy talám, hogy az olly együgyű Helységek asszonyszemélyi szolgálatba, vagy napszámba a' legközelebbi városkába járván, a' tilalmas 's tisztátalan közösködés által viszik azt magokkal, — azt sem határozhatom meg: sőt azt állítom, hogy a' több férjfiakkal bujálkodó, 's tisztátalan fehér személy akármelly magánosan élő helységben, vagy népnél is adhat annak származást, a' nélkül hogy azt a' Maurusoktól, vagy Frantziáktól hoznák.

Ehez képest nem győzöm eléggé ajánlani a' házasságbeli hív életet, 's az asszonyi nemmel való okos forgást azoknak, kik még olly állapotban hogy megházasodhatnának, — nintsenek.

Egyébbaránt azon nyavalyának külömbféle formáját le nem írom, 's gyógyítása módjára a' népnek semmi oktatást nem adok: mert ha ezt rosszul gyógyítják elsőben kipó-

tolhatatlan, 's örökös a' kár, ha pedig okos Orvos kezébe jön idejében az illy beteg, bizonyos, ha talám lassú is gyógyulása.

Mihelyt tehát akár férjfi, akár asszony a' nemző részén vagy fehéres folyást, égetést a' vizellés alatt, vagy valamelly fekélyt vesz észre, bárha az csak egy gombostőfoknyi legyen is: azonnal orvoshoz menjen. Mi mindnyájan tudjuk a' bizodalmat betsülni, és a' szegényeknek a' közpénztár költségére orvosságot adatni, megvagyunk hatalmazva. Elkell pedig mennél előbb az okos orvoshoz menni, míg az egész vér meg nem vesztegetődik: nem kell az ondófolyás ellen a' terpentinolajra, a' fekélyetske ellen a' gálitzköre, 's a' t. bízni: mert azután az ágyék felfokadások, (dohok) a' oroknak ki sebesedései a' nyelvtsapnak elrothadása, a' tsunya fekélyek, a' tsont fenék (caries) esztendőig tartó sorvadást, vagy undok halált is okoznak a' virágzó ifjunak is!!

III. §. *A' víziszonyról vagy döhösségről, veszettségéről.* (Rabies canina, hydrophobia.)

Azon rettenetes betegséget nevezik így melly minden folyó, de kivált a' víztől való irtózással, felette nagy szomjuhággal van öszve kötve, 's azomban a' beteg még is nem ihatik, sőt ha látja a' vizet, vagy ha erőlködve szájához viszi ezt kínos görtsöket, szorongattatásokat kap. —

Egész könyvtárt formálnának azon írások, és könyvek mellyek e' tekintetben az orvosok emberiségekből, de a' Fejedelmek kegyes gondoskodásából is származtak: itt tzélom szerint a' leg közönségesebb észrevételeket kell előadnom, mellyeknél fogva azt meg esmerni, megelőzni, vagy talám gyógyítani lehet.

Ámbár pedig azon környülállások homályosak, mellyek ezen nyavalyát szülik: azomban az bizonyos hogy eredetét azon állatoknál veszi, mellyek Linné szerint a' kutya nemre tartoznak, p. o, a' közönséges kutya, matska, róka, farkas, azután harapás által ezektől más állatok el kapják, 's így maga az emberis.

Mimódon kelljen az olly dühös kutyát meg esmerni, azt a' Dr. Kováts Urnak Táblája, melly nálunk is, 's az egész Országban közönséges, meg lehet látni: nevezetesen mihelyt a' kutya szomorú, szőre felborzasodik, nem eszik, nem iszik, mérges, a' több kutyákat földhöz tsapkodja, szemei könnyeznek, futtában meg meg áll, vissza tekint, 's azután farkát többnyire lába közzé tsüggetvén szalad, ha vizet, vagy fényest lát, azt kerüli. Azután mind addig futkos, míg ha az emberek meg nem ölik, nagy kínok között magát földhöz tsapkodva megdöglik. Kiváltha idegen a' kutya ezen jelek annál bizonyosbbak.

A' többi állatok mint a' róka, farkas már dühösség gyanúját ébreszthetnek, mihelyt Helységekben bé törnek, az emberektől nem fél-

nek: többször történt a' hegyes, és erdős tájékokon, hogy a' farkas a' házak közzé bé kóborlott, istállókba, konyhákba bé tört, 's úgy irtózatot sebesítéseket okozott az embereken is, míg azt vagy agyon nem verték, vagy meg nem lötték. *) Külömben a' leg kissebb sértés is, mellyet a' fogával tesz az illy állat, a' meg sértett testébe béoltja a' veszetséget, melly kissebb vagy nagyobb idő múlva minekutánna egy darabig, minden jel nélkül a' testben lapangott, irtózatot jeleivel ki fejtődik. A' körrömmel való karmolás nem veszedelmes, mert a' bizonyos hogy a' méreg leg inkább a' nyálban van.

Le-folyása a' víziszonynak, (dühösségnek, veszetségnak) ez: Egy darab idő múlva, ritkán két nap előtt, és ritkán hatvan nap múlva a' veszett állat által történt sertés után valamelly bádjadtság, nyúghatatlanság, belső szorongatás lepi meg a' beteget, ki azonban elébb semmiről nem panaszkodott: tekintete féléssel, szem-meregetéssel van. A' seb ha bé gyógyúlt volt is már, hol a' harapás történt vala, fájni, viszketni megkékülni kezd, ehez já-

*) Illy szerentsétlen eset szülte a' T. Ns. Somogy Vármegyének 1827 Esztend. Julius 2-ikán tartatott N. Gyülesi Végzését mellyhez képest a' farkas vadászat esztendönként rendszeren meg tartatik, — a' kutyák felesleg való szaporodását akadályoztató tzelből azok lövöldöztetnek; ha pedig valakit a' dühös vagy dühösségről gyanús állat meg sért, az a' közpénztár költségén gyógyíttatik. —

rúlnak külömbféle görtsös rángotódzások, nehéz lélekezés, a' nyelés alatt fojtogató érzes, émelygés, némellykor hányás is, és a' gyomorban 's belekben fájdalom. — A' szomjúság nevededik, 's még is mikor akar az illy szerentsétlen inni, semmit sem nyelhet le, sőt szorongtásai, görtsei, kinjai nevedeknek, irtózik minden hig ételtől italtól, sőt más fényes testől p. o. pohártól. Tsak igen ritka esetben láttam azomban, hogy küszködések között a' tejet kanalanként, vagy más hig ételt is le nyelt az illy szerentsétlen, és azt akkor tapasztaltam, midőn rajta eret vágta, 's a' mint a' beteg is mondta, könnyébbséget érzett, sőt olly esetet is láttam, hogy a' küszködő beteg láb vizet is vehetett folyó orvosi szerekkel egyetemben. *) Óránként, fertályonként meg szűnnek az irtózatos görtsök, de az üterek lázzadása folyvást tart: a' meg szűnés alatt tsendesek az illy betegek, ezeken vagnak, szomorú állapotokat tudván segítségért esdeklenek, szót fogadnak, de a' viznek tsak nevére is, annyival inkább látására meg rázkódnak, külömben a' görtsök alatt harapnak, köpködnek habos nyálat, szíkrázik képek, dü-

*) Volt nékem több illy szerentsétleneket látni, 's orvosolni alkalmatosságom, kíkhez hivatalom határozott: 's azt tapasztaltam, hogy a' görtsökön kívül a' láz (febris) caractere külömböző. Folytatni fogom jegyzéseimet, 's idővel közleni az Orvosi karral.

hős tüzösséget mutat, magokat földhöz tsapkodják 's így 3 — 5 — 7 nap alatt kínos életeket el végzik. Nékem nem volt még az a szerentsém hogy ha már ki tört a' dühödtség, (víziszony) tsak eggyet is meg gyógyíthattam volna; de ellenben esztendőnként van kezemen 10 — 20 olly személy, kit valóban dühös állat többnyire kutya, ritkábban farkas mart, sebesített meg, de még is a' kik szót fogadtak, a' meg előző (prophylatica) gyógyítást pontosan meg tették, — e' rettenetes betegségtől meg menekedtek. Ugy vagy on az Orvosi Tudomány felséges felfedezéseket tett a' tekintetben, mimódon lehessen a' harapós által a' testbe óltatott víziszonyi — mérget a' testből ki-irtani, és az értelmén épül az, hogy ha a' beszívó edények által a' vérbe nem hat az, úgy veszedelmes következése is meg gátoltatik: de mi módon kelljen a' már ki tört víziszonyt gyógyítani, bár eddig is sok titkok, sok útazás sok által való fel fedezések tétettek nagy jutalmak fizetése által is tulajdonává az Orvosi Tudománynak, — azt még tsak a' jövőendő fejtethi meg!! Minden Orvos szívéen hordja azt, és a' környül állásokhoz, a' betegnek testi alkotásához képest majd kényesőt, maszlagos nadragulyát, kéklő gyúladt savanyt, majd hánytatót ad, majd érvagást tesz szerentsétlen betege enyhítésére, majd meg próbálja a' Kunsági Szabó István szerét, melly kőrös bogárból, mezei nárdusból (valeriana off. matska

gyökönke) és égetett kenyérhéj porából áll, 's a' N. Mélt. K. Helytartó Tanátstól is ajánlatott.

Igy lévén a' dolog, én szívemből óhajtom, és kérem az Előljárokot, Plébanosokat, és Birákat, hogy a' meg előzőgyógyítást tétessék meg mindazoknál kiket dühös, vagy tsak dühödtségről gyanús állatt sértett is meg: ehez képest a' meg sértett sebet tüstént ki kell mosni etzettel, vagy sósvizzel úgy dörgölvén, hogy az a' seb vérezzen a' dörgölés alatt. Ha az ember a' mezőn van vizelettel is ki lehet mosni, vagy paprikával dörgölni 's utánna vizzel mosogatni a' sebet. A' barmoknál a' mosás után tüzes vassal leg jobb a' sértett részt meg égetni: sőt jónak találták az orvosok a' meg mart részt éles késsel ki metszeni, hogy a' méregnek a' testbe való hatása, a' vérrel való egyesülése annál bizonyosabban meg akadályoztassék.

Azután ne halassza az illy szerentsétlen az Orvost fel keresni, ne bizza magát arra, hogy az majd el jön, hanem menjen annak szállására és a' mit az mond híven teljesítse: ha az Orvos a' meg sértett részt genyetségben tartja 4 — 5 — 6 hétig, ha a' bort, pálinkát, 's az indulatok által való fel hevülést tiltja, annak engedelmeskedjen, 's a' mit belsőképpen ad, bé vegye, sőt ha a' Felsőbbség kegyes gondoskodása szerént ötöt az Orvos az arra

rendelt helyen akarja is tartani, még az azt szükségesnek véli, ott maradjon.

Különösen szívemből esedezem mindenkinek hogy az úgy nevezett Javósokhoz, kuruzsulókhöz Kontár orvosokhoz illy esetben se magok ne menjenek, sem felebarátjokat arra inteni el ne múlasszák, hogy ha dühös állat sebesítette meg az embert, orvosi okos véle-bánás által (cura prophylactica) a' rettenetes következt meg lehet akadályoztatni; ha pedig a' meg előző gyógyításra való drága idő el vesztegettetett, 's a' mérég a' vérre elegyesült, akkor késő bánat követi a' hibás lépést!

T O L D A L É K

a z

Élet hirtelen veszélyekor szükséges segítségről.

112. §. *Ezen oktatás szükséges voltáról.*

Ezen tárgyat illető tekintetből annyival szükségesebb a' falusi-lakost, a' Köznépet oktatni: mennyivel gyakrabban van ki téve a' Föld népe azon viszontagságoknak, p. o. vízbe füladásnak, megfagyásnak, menykő-ütésnek 's a' t. mellyek hirtelen halált okoznak, 's mennyivel inkább bizonyítja a' tapasztalás, hogy illy szerentsétlenség' idején az Orvos ritkán van jelen, mások pedig sopánkodással, tsak nézéssel elmúlatják azon drága, 's rövid időt, mellyben a' szerentsétlenül talám segíteni lehetett volna.

Igaz ugyan, hogy a' Nagy Méltoságu Magyar Királyi Helytartó Tanács kegyes gondoskodásából terjedtek el az Őrszágban külömbféle illy nemű oktatások, nevezetesen azon utasításban, melly 1828 Esztendőben 29151 szám alatt, a' Magyar Országí Szabad Királyi Városokban rendelt Halottkémeknek számokra készített, és a' Vármegyékre is elküldetett; azomba nem tsak azért, mivel azon könyvetske kevés számmal

jutott hozzánk, hanem azért is, mivel annak foglalatja, és alkotása tsak az Orvosok kezébe lehet használható, — im a' Nép oktatására határozott Munkátskában szükséges helyt foglal e' Toldalék, annyival inkább, mivel tsak ugyan lehet reményleni, hogy a' Halottak vizsgálása, lassanként bėjön a' Falu helyekre is, 's nem lesznek sikertlenek az ezen tekintetben most ujra költt Rendelések, mellyekhez képest, ha Orvos nints, a' mint minden Faluba nem is lehet — a' nép kezébe kell az illy. oktatást adni, annak értelméhez, 's helyhez-tetéséhez alkalmaztatva.

113. §. *Közönseges Rėgulák mellyekre viz-gyázni kell az élet veszelyeben lévők körül.*

1. A' nagy ijjedtség, réműles illy esetben nem jó, mert az vagy munkátlanokká vagy he-behurgyákká teszi azokat, kiknek segíteni kel-lene a' szerentsétleneken: szükség tehát, hogy azt minden meggondolja, a' kit a' sors olly helyre visz, és embertársának használni vágyó szívét azon remény erősítse, hogy talám ő lesz az, ki a' szerentsétlent életre hozza.

2. Ugyan arért minden felesleg való em-bereket, bāmulókat ollyan helyről elkell pa-rantsolni: öt, hat, ember elegendő illy esetben.

3. A' segedelemre tzélozó eszközöket p. o. a' dörgölést, a' tagok húzogatását, a' fő rázását, a' hideg vízzel való leöntözést mod-jával kell tenni, 's közbe a' testet nyugodni

is kell hagyni: úgy szintén a' több külső, és belső szereket változtatva kell próbálni, hogy ha egyikre ézzéketlen marad a' szerentsétlen, talám a' másik használjon.

114. §. *Azon segítő eszközökről, mellyek az élet veszelyében lévők körül szükségesek.*

Közönségesen, és előre azért irom itt azon segítő eszközöket le, hogy midőn egyenként az élet veszelye nemeiről szólok, akkor ugyan azon eszközt ne kelljen többször elő hordanom, hanem ott tsak ide utasíthassam az olvasót.

1. A' tiszta levegő, és a' test alkalmas helyheztetése, — mindenek előtt tiszta levegőről kell hát gondolkozni a' szerentsétlenre nézve, és azon ruhákat, mellyek rajta vannak, kivált ha szorosak le kell rólla húzni, vagy ha akármí más kötések vagynak rajta, azt meg oldani. Az után ágyra, vagy más fekvő-helyre kell vinni, úgy helyheztetvén hogy feje, derekánál magasabban légyen oldalra fordúlva.

2. A' dörgölés, melly meg történhetik posztóval, flanellal, szalmával, kefével, vagy tsupa kézzel is. Dörgölni kell pedig a' kezeket, és lábakat a' derék felé, úgy szintén a' gyomor táját és a' hátgerintzet, míg a' bőr veressé nem lesz: jó meg melegíteni, sőt be füstölni a' dörgölő posztót, vagy más eszközt Fenyő-mag, vagy a' hol készen van mastix, füstével.

3. Pálinkába, etzetbe, borbába is lehet mártani a' posztó darabot vagy (2) más eszközöket, sőt illatos le forrózott füvek levébe is, csak hogy azon eszköz a' tsurgásig nedves ne légyen, 's meg hűtést ne okozzon.

4. Szükséges némellykor hamuval, homokkal, vagy porsóval meg melegített ágy: tudniillik mintegy 3. 4. ujnyi vastagon bé kell teríteni az ágyat ezen szerekkel jól meg melegítvén azokat, 's azután lepedővel bé takarni, mellyre a' testet meztelen reá kell tenni elébb melegített kendőkkel jól meg törölvén; sőt kivévén az ábrázatot ugyan azon szerekkel bé kell a' testet feljül is egészen hinteni.

5. A' lágy meleg ferdő, melly készülhet vizből tisztán, vagy borból etzettel, sőt pálinkával vegyítve. Ebbe a' testet lassanként kell tenni eleinte a' lábakat, azután a' testnek több részeit botsátva belé, úgy hogy csak az ábrázat, és a' fülek ne legyenek abba. A' ferdőbe lehet hagyni 12 1 óráig a' testet, abban azt dörgölgetvén *)

6. Az ér-vágás: igaz hogy ez csak kézi Orvos dolga volna, de illy kétséges esetben akármely is borbéj meg teheti azt; vagy rakjanak 14. 16. piótzát a' nyakra oldalvást, vagy a' vak szemre, a' mellynek használása Hazánkban is naponként esmeretesebb. — Van is Borbéj többnyie mindenütt, kinek ezt illy

*) A' meleggel való bánásra nézve a' fagyott embernél különösen kell vigyázni, a' mint azt alább elő adom; mert itt a' meleg ártalmas lehet.

esetben meg lehet engedni a' kar'-könyök-hajlásán, csak hogy! — jól bé kell kötni a' seb helyet, mellyre egy darab tserfa puha taplót leg jobb tenni. Maga a' tanult Orvos a' nyak-eret vágja meg.

7. A' levegőnek a' Szájba, 's így a' tüdőbe való fúvása. Ezt egy erős egészséges ember is meg teheti ugyan, de leg jobban meg történik ez az illy tzelra készült fúvotskával. tehát azon egészséges ember tsupa szájjal vagy egy kis tsővel (millyenek p. o. bodza fából készülnek, 's minden szövő asszony körül vagynak) vagy hát leg jobban a' fúvotsőjét a' meghólnak látszó embernek szájába, vagy inkább az orrába tévén, 's egyszersmind az orrát jól bé fogván, sőt a' száját is őszve tartván — levegőt hajt a' szerentsétlen tüdejébe, mind addig míg a' mejj ki nem feszül, akkor a' levegőt a' szájon, és az orr-lyukakon ki kell botsátani, 's ismét tele kell a' tüdőt füni, váltogatva belőle a' levegőt ki botsátani, melly még jobban történik, ha a' fúvas után, tehát mikor a' levegőt a' tüdőből kiakarjuk botsátani — a' mejj kast nyomogatjuk, és a' hasat is mint egy felfelé kenegette mozgatjuk, ingereljük.

A' tudós Orvosok használnak az illy esetben egy készüléket is, melly által a' tüdőt tiszta éltető levegővel (oxygenium savító) töltik meg.

8. A' Klisztérek *) lehet fűt korpá, vagy dohány levét melegen eizettel, sóval vegyítve bé fetskendezni, de leg jobb az úgy nevezett dohány-fűst klisztir. Erre van készítve különös eszköz, mellynek minden Járásbéli Kéz-Orvosnál meg kell lenni, de ha az nints, azt kilehet potolni, így, egy közönséges pipába a' dohányt jól meg kell gyújtani, azután frissen a' pipaszár felső végét (szopkáját) ollajjal meg kenvén az alfelbe kell dugni; az égő pipát egy darabotska erős vászonnal békell burítani, 's úgy ezen által kell a' pipába erőssen fűni, — így a' fűst a' belekbe megy. De némellykor félbe kell hagyni ezen foglalatosságot, és vigyázni, hogy a' fűst forró ne légyen, vagy véle szikra a' végbélbe ne menjen (ezért is jobb a' hosszabatska pipa szár) A' Füstölés alatt kell a' hasat dörgölgetni, és nyomogatni.

9. Az Okádás vagy hányás. Igaz, hogy midőn az élet nagyon el rejtőzött **) hogy a' nyelés lehetetlen, addig semmi szert nem lehet a' gyomorba adni, ki vévén nagy mesterséggel valami hajló tső által: de a' toroknak az ujjal, vagy olajba mártott tollal való ingerlése által sokszor meg történik az, 's a' fél-hólt magához jön.

*) Némelly leg ujabb írok nevezik a' Klisztért all lövetnek; de miért? a' leg tudatlanabb paraszt sem érti ezt jobban, mint amazt.

**) Lehetne asphyxiat jól ki tenni ezzel el rejtőzés: ez a' szó a' Népnél esmeretes.

10. Az Orrnak ingerlése 's a' prüszszentés. E'végre jó erős etzetet, hagymát, tormát, tobákot (dohány port) mustárt 's más illy ts'pös plánta porait lehet a' szerentsétlen orra alá tartani, lehet tollat égetni, vagy azzal az orr lyukaiba nyúlván ingerelni.

11. A' friss vízzel való lotsolás leg kőzön-ségesebb eszköz, lehet azt hirtelen az ábrázatra, a' szív-gödrére öntözni: a' nehezebb esetekben leg jobb a' hideg vizet 4. 5. lábnyi magasságról lassanként leöntözni egy szűk szájú korsóból; vagy még jobban egy töltséren által. — Lehet továbbá a' bőrt ingerleni tsalán-nal, vagy vékony vesszőtskéekkel való verés által, sőt a' nagyon kétséges esetben, hol az életnek semmi jeleit sem lehet látni, lehet tövel szurkálni az ujjak hegyit, vagy a' lábok talpát, sőt lehet forró olajat, vagy égő Spanyol-viaszt a' bőrre utolsó próbául tsepegtetni, vagy kivált a' hátgeréntz'táját izzó vassal érdekelni. *)

115. §. *A' Felélesztés eszközeit meddig kell folytatni.*

Erre az értelem is meg felel, de az említett Királyi Utasításban is vilagosan megvan mondva: „a' kétséges halál' minden nemének esetében — a' felélesztésnek munka tételét mind addig kell

*) Az Electricitást, és Galvanismust ügyesen alkalmaztatni Falu helyen nints mód úgy szintén az Orvosi Szereket tsak Orvosra kell bíznuak.

folytatni, a' meddig vagy a' nyilvánosságos életnek, vagy a' valóságos halálnak jelei ki nem tündökölnék. Melly utolsók, ha talám jelen volnának, az efféle testet, öröket rendelvén melléje, mérsékelt meleg helyre szükség letenni; addig nem is fog lenni szabad azt eltemetni; míg csak az egész testen elterjedett rothadásnak jeleinem mutogatják magokat. "

.116. §. *A' valóságos halálnak jelei.*

Leg bizonyosabb jele a' halálnak a' rothadás: tudniillik midőn a' has fel fúvódott, 's színe zölde, kék, a' husos részek az ujj alatt jeges hidegek, mint valamely agyag lágyak, ha a' szemet meg nyomjuk, az gödrös marad, ha annak fedelét fel huzzuk üvegesnek látszik, az orron és szájon bűdös véres nedvesség foly ki, 's általában a' halálos dög szagot lehet érezni.

Valahányszor tehát még rothadást nem lehet a' testen észre venni, a' mi a' test alkotása, a' betegség mivolta, és az esztendő hideg, vagy meleg részéhez képest 2 — 3 — 4 sőt némelykor csak több napok múlva is mutatja magát: mind addig nem szabad azt eltemetni, a' mint azt újra a' Felséges Királyi Parantsolat az Egyházi Szolgáknak is meg hagyatta, 's a' Világi Előljárokknak is meg parantsolta.

117. §. *Az elrejtődzésből fel éledhető életnek jelei.*

Valahányszor az élet veszedelmébe, halálra olyan ember hirtelen jut, a' ki elébb egésséges volt, vagy ha beteg volt is, de a' nyavalya tulajdonságához, 's idejéhez képest váratlan jött a' halál: mind akkor gyanakodhatunk annak kétséges voltálór, különösen, ha a' külső ingerekre leg kisebb mozgást, vagy rángatodzást lehetne látni valamely tagon, ha a' szem fénye, midőn gyertyát tartunk eleibe, mozogna, vagy ha a' tükör, mellyet a' hólnak látszó ember szájához tartunk meg homályosodna; vagy valahol a' testen, kivált a' szív körül valamelly melegség lenne, vagy a' tagok meg nem merevednének, sőt hajlékenyek volnának, 's végre ha talám a' megvágott vérérből kilolyó vér tsak valamennyire is meleg lenne.

118. §. *A' meg nyomatott Gyermekről.*

Meg történik ezen szerentsétlenség, midőn a' dajka, vagy Anya igen álmos, kivált ha a' rossz szokás szerint maga mellett altatja, 's szoptatja a' gyermeket. Meg lehet esmerni, hogy a' gyermek meg van nyomva a' környül állásokból, nevezetesen, hogy a' szoptatás után hosszas tsendességben volt, 's a' képe vagy mejje kék. Ha a' nyomás olly nagy mértékben történt, hogy a' kised teste lapos, orrából szájából vér foly, akkor kevés a' reményseg.

Egyéberánt az olly gyermekeket tústént ki kell polálni, dörgölni (§. 114. 2.) az orrát ingerelni (§. 114. 10.) és klisztirt adni (§. 114. 8.) 's ha talám a' kisdéd melegedni kezd, 's ér verését lehet észre venni, akkor meleg borba mártott ruhába bé lehet takargatni, 's ugyan egy kevés bort lehet szájába tölteni.

Ha magához jön is az illy gyermek, valamely hörgés marad többnyire mejjében, 's azért jó mennél elébb Orvost is meg kérdezni.

119. §. *A' külső erőszak, 's ütés által való meg sértésről.*

Igy ha valaki vagy magasrol le bukik, vagy valami fa, vagy kő reá esik, vagy valami más erőszak éri p. o. verekedésben bottal meg ütik, vagy állat meg rúgja, — 's ezen okoknál fogva élete veszedelembe jut. Illyenkor a' hideg burogatás etzettel, jeges vízzel minden meg ütött vagy zúzott részre, kivált a' főre olly hasznos, hogy azt gyakran semmi drága szerki nem pótolja. Ha pedig a' sértés olly nagy, hogy a' halál mutatja magát, akkor klisztireket (§. 114. 8.) kell az említett burogatás mellett adni, Egyéberánt az ér vagás az illy erőszakos sértésben, és talám látszó halálban (elrejtőzésben-asphyxia) fő eszköz, mellyre nézve az egyes környül állásokhoz képest meg teendő orvosi segedelemről kell gondoskodni.

120. §. *A fel akasztott, vagy meg fűladt embereknél szükséges segítségről.*

Leg előbb is, mennél hamarébb el kell vágni a kötelet, sinórt, vagy nyakra valót, mellyen tsügg a szeréntsétlen, de vígyázva, hogy a test hirtelen ne essen a földre 's nagyon meg ne ütődjön. Továbbá le kell oldani nem csak a fojtó eszközt, hanem minden ruhákat. A testet valamally hűvös helyre kell vinni, úgy helyheztetni, hogy feje, és mejje magasabban legyenek: lotsolni kell hideg vízzel az ábrázatot, — eret kell vágni, vagy piótzákat rakni (§. 114. 6:) a tüdőbe levegőt fújni (§. 114. 7:) a lábakat lágy meleg vízbe tenni térdig, klisztirt adni korpa lévből sóval, etzettel, vagy ha ez nem használna dohányfüsttel (§. 114. 8:) ingerelni kell az orrot, és a száját (§. 114. 9, 10:) ha ez sem használ, lehet ferdőbe tenni (§. 114. 5:) 's végre a száraz meleg ágyba (§. 114. 4:); ha itt is hi-jában fekszik, meg várván még rothadás jelei lesznek, el kell temetni a holt testet. —

121. §. *Az ártalmas gőzök, és zárt levegő által való meg fűladásról.*

Illy gőzök vagynak a szűk szobákban; tömlőtzőkben, mély kútakban, kriptákban, illyen ártalmas a kőszén a torf gőze; illyen fejtődik ki a serből, borból a pintzékben; illyen van a föld alatt lévő vermekben, tsatornákban, az új-festett, 's meszelt szobákban.

Ezen ártalmas gőz okoz hirtelen tompa fej-fájást, kivált a' homlok táján, hányásra való erőltetést, szédülést, ájulást, az ábrázatnak, 's az ajaknak elkékülését, az ereknek ki feszülését, szív dobogást, görtsöket, 's a' vérforgásának meg állását.

Segítségül szolgál a' szeréntsétlennek, ha ötöt tüstént ki viszik az olly meg romlott gőzből a' tiszta levegőre, friss vízzel, vagy etzettel lotsolják képét, 's ha nyelni tud, egy ital vizet adnak néki.

Ha pedig az illy ember magán kívül van, és az érzékenységnek semmi jeleit nem mutatja, úgy azt tiszta levegőre vívén tüstént le kell vetkeztetni, a' földre tenni, a' fejét magasabbra poltzolván, az ábrázatját, és mejjét hideg vízzel kell lotsolni, és belé levegőt fűni (§. 114: szám 7:) a' kezeit lábait dörgölni az orrát száját ingerelni (§. 114: szám. 9, 10:) 's ha $1\frac{1}{2}$ —1 óra alatt semmi életet nem mutat, ha van ki hozza értsen, eret vágni. Ha ez sem használ, lehet hideg vízzel, vagy dohány füsttel klisztért adni; 's ha ez is haszontalan; végre a' hamu ágyba (§. 114: szám 4:) kell tenni a' testet.

Meg esik gyakran, hogy ezen segítő próba tételek alatt a' mejj emelkedni kezd, tsuklás, prüszögés következik, és a' szájon vastag habos nyál jön ki, melly, kivált ha szén gőztől származott a' haj, bűdös és fekete; akkor a' vízzel való öntözést kell folytatni, és a' torkot hányásra ingerelni. Azután ha szaba-

dabban lélekzik a' beteg, száraz meleg takarok közé kell tenni és dörgölgetni. Azomban midőn illy szeréntsétlenül valaki segíteni akar, vaktába le ne menjen az illy pintzébe vagy kútba 's a. t. hogy maga élete is veszedelmbe ne jusson; hanem azon rossz gőzzel teljes helyet elébb ki kell tisztítani: ez meg történik, ha az ember annak ajtaját ki nyitja, és szellőzteti, bele vizet, 's kivált lugot önt; azután valami matskát, vagy kutyát kell bé vetni, vagy égő gyertyát, fáklyát azon helyre botsátani, 's ha az állat el nem szédül, a' gyertya el nem alszik, lehet gondolni, hogy a' levegő meg javult.

Kivált midőn valaki mély kútba, vagy más üregbe botsátkozik le, tanátsos derekán egy kötelet kőtni, 's ugyan egy mást kezébe, tartani, hogy ha rosszul kezdené magát érezni, a' fenn lévőknek jelt adhasson, és magát fel húzathassa.

122. §. *A' meg fülásról, midőn a' torokba akad valami.*

A' nyelés, vagy a' lehellés által történhetik ezen baj, midőn vagy még akad valami nagy falat vagy kitsiny is, de szúrós p. o. tson-totska vagy szálka, tő, üveg darab a' nyelőgégében (Aesophagus barsing); vagy a' lehellőgégében meggy valami étel, kenyér 's a. t., sőt a' víz is ártalmas lehet itt. Mert a' nyelőgége a' lehellő gégénél hátrább lévén a' termé-

szettől helyheztetve, ennek mozgó fedele van, mellyen keresztül megy minden étel, és ital amabba: így ha valaki mohón, vagy kivált ha beszél, és könnyen morzsolható étet, vagy kenyeret eszik, akkor abból valami könnyen be esik, a' mi köhögést, fojtogatást, okádást belső szorongatást okoz.

Illyenkor a' természet is krákogásra, prüszögésre, okadásra ingerli a' testet, hogy azon idegen ingert ki vethesse; és ezen módok mellett kell olajat, mondola tejet, vagy mas nyálkás italt p. o. árpa kása levet bővön inni, lehet lágy kenyeret íros vajjal jól be kenve nagyobb falatokba enni, lehet a' nyaktsigát, vagy a' hátat a' váll között ütni. De ha bizonyos az hogy valami hegyes, és szúros test esett a' lehellőgégébe, akkor ezek mellet mennél előbb kézi Orvost is kell keresni, a' ki a' Tudomány segítségét meg tévén, a' könnyen következhető halálos veszedelmet elhárítsa. Így emlékezem hogy egy jeles 8 Esztendőös gyermek meg fült, mivel az alma magja kemény takarója lehellőtsőjébe esett. —

A' nyelvőgégébe nem olly veszedelmes ez a' dolog, elsőben azért, mert ha még fenn van az idegen test, ki lehet húzni; másodsor ha már igen lenn van hogy ujjal, vagy fogó eszközzel el nem lehet érni, hajló vesszőtkére (a' millyen az orvosoknál halhéjból van) spongyiát kötvén, azt olajba jól be mártván a' gyomorba le lehet taszítani. Ha pedig már ott van

ritka példa az, hogy veszedelmet okozzon, mert a' kemény, hegyes eszközöket is p. o üveg darabot sűrű nyállal, étel, 's emésztett résszel úgy be takarja a' természet, hogy a' beleken keresztül megy veszedelem nélkül. *)

123. §. *A' Vizbe fülladtakról.*

Mennél előbb ki húzzák a' vízbe esett embert a' vízből, annál bizonyossabban lehet segíteni; vagynak azomba példák, hogy az illy szerentsétlen több órákig a' víz alatt volt, 's még is életre jött.

Midön valaki az illy vízbe esett embert ki húzza, arra vigyázzon, hogy feje, nyaka, mejje nagy nyomást, vagy ütést ne szenvedjen; nem is kell azt, a' mint a' bal vélekedés tartja, fejére fel fordítani, sőt a' főnek erőszakos mozgását el kell távoztatni. — Egy leg közelebb lévő házba mérséklett melegbe kell vinni; de nem a' tűzhöz kályhához, 's nem kell a' Levegő-nyílásra tenni (*Zugluft*) 's úgy kell helyheztetni hogy feje magasabb légyen: az után száraz meleg ruhába bé kell takarni, 's így dörgölni, kefélni, a' száját ki kell olajba mártott ruhátskával tisztítani, a' nyáltól vagy sártól iszaptól; azután levegőt kell a'

*) Én tudok esetet, hogy vigyázatlanságból nagyobb varró töt lenyelt valaki, 's azután harmadnapra az alfelébe fájdalmakat szúrást érzett: egy jó banya, mert Chirurgus helybe nem volt ujjával a' beteg alfelén bé nyult, 's ki vette a' töt egészen.

tüdőbe fúni; és klisztért kell adni, izgató szerekből etzetből, vagy a' mint javasolják pálínkábol téjjel vegyítve, 's ugyan tsak valamely tsövetskével a' gyomorba is kell pálínkát eresztetni; különösen kell melegezni a' testet (lászd §. 114.) Ha az életnek némelley jeleit lehet észre venni, folytatni kell még szorgalmasan az élesztő eszközök alkalmaztatását; mi-
kor azután nyelhet valamely ébresztő szert p. o. jó bor levest fa héjjal, vagy hús levest, egy keves bort kell néki adni.

A' vér botsátás ezen esetben tsak akkor szükség, ha a' szerentsétlen ajakai kékek, feje meg dagadt 's erei feszültek, külömben nem, sőt ártalmas is lehet az.

Némelleykor a' kik télben fúladtak a' vízben meg is vagynak fagyva, a' mit észre lehet venni a' test keménységéről, a' tagok merevedettsegéről. Ezen esetben a' szerentsétlenekkel elébb úgy kell bánni, mint a' fagyottakkal.

124. §. *A' meg fagyottakról.*

Kivált a' Falusi életben sokszor történik ezen szerentsétlenség a' mezőn az erdőn vagy az utázás közben.

Ha valaki meg fagyott embert talál ezekre vigyázzon: meleg szobába, vagy tűzhöz ne vigye a' meg fagyott embert, mert akkor bizonyosan meg hal, hanem hideg szobába kell azt vinni, le vetkeztetni, a' fejét magasabbra helyheztetvén, 's be kell az egész testét, ki

vénén ábrázatját, hóval egy két tenyérnyi vastagon takarni, 's úgy maradjon 1 — 2 óráig míg valamely tagját nem kezdi mozdítani. Ha hó nem volna, úgy hideg víz ferdőbe kell tenni, vagy hideg vízbe mártott ruhával borogatni, — azután lehet a' víz hidegségét kissebbíteni, sőt azt borral, vagy pálinkával vegyíteni.

Ha valamely melegséget, vagy mozgást lehet a' szerentsétlenül észre venni: azonnal meg kell a' testet száraz ruhával törölgetni, 's csak akkor kell egy kevésbé meg melegített ágyba tenni, de a' szoba fűtetlen, és hideg maradjon. Illyenkor lehet hát midőn a' hidegből lassanként (fokonként) melegbe van a' test, 's jeges hidegsége mintegy állati meleggé lett, a' tüdőbe levegőt fúni (114. §. 10.) kílisztért adni, az orrot, és torkot (114. §. 9, 10) ingerelni, 's végre ha az életnek több jelei elő állani késnének a' főre vizet magasról önteni (114 §. 11.)

Ezen elő adásból ki lehet azt is venni, mit kell tenni? midőn egyes tagja fagy meg valakinek p. o. füle, orra, keze, vagy lába; tudniillik nem kell azt órákig vagy egész nap is jéggel mosni; mert ez a' maga fel olvadása által el vonja a' test melegét, és életét, 's fenésedést (gangraena) okoz, hanem elébb havas hideg vízzel mellynek hidegsége így fokonyként kissebb; burogatni 1. 2. 3. óráig, azután pedig ha már a' fagyott rész a' többi testhez képest melegszik pálinkával, vagy etzettel lehet mosogatni. De ellenkezőképp' az illy fa-

gyott tagot sem jó egyszerre megre kályhához, vagy tűzhöz vinni, vagy meleg vízbe tenni, mert akkor is meg fenékedik: hanem a' mint elő adtam a' hidegből a' melegítésre tsak lasanként kell át menni.

125. §. *A' menykő - ütöttek segttségéről.*

Szabad levegőre kell az illy szerentsétlent mennél elébb vinni, le - vetkeztetni, hideg vízzel öntözni, kiváltképp' lábait karjait dörgölni, az orrát ingerleni (114. §. 10.) tüdejébe levegőt fúni (114. §. 7.) 's végre magasról reá vizet önteni. (114. §. 11.)

Ha az ábrázat felpuffadt, kékes vegy barnás, és az említett segítő probatételek siker nélkül valók voltak, piotzákat lehet a' fülön hátul a' nyakra rakni, vagy ha van a' ki ezt érti, eret kell vágni.

Ha ez sem használ úgy lehet a' dohányú klisztért alkalmaztatni, a' hideg burogatást 's a' többi eszközöket (114. §.) próbálni. Vagynak példák, hogy midőn minden más próba hijába való; használ, ha a' menykő ütés által így el - rejtőzöttnek (asphyctius) a' földbe gödröt tsinálnak olly formán, hogy feje magasabban feküdjön, 's mintegy 1 — 2 tenyérynnyi vastagon földel bétakarják az egész testet, kivéven az ábrázatot, mellynek szabadon kell maradni. *)

*) A' föld, mellynek porából lettünk, és hová ismét vissza térünk, úgy látszik az egész természetben lévő electricitas törvényje sze-

126. §. *A' méreggel meg-étettek' segítségéről.*

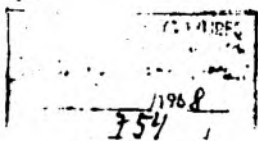
Erejek és a' testben okozni szokott követke-
kezések szerint kétfelék a' mérgek: u. m. 1.
égetők. 2. bódítók.

Az égetők már lenyeléskor sokszor tsípik
égetik a' torkot, rágják a' gyomrot, szív szo-
rongatást, alélást, hányást okoznak, mellyel
vér is megy, 's egyszersmind tsak hamar nagy
hasmenést kapnak a' betegek, némellykor pe-
dig igen nagy hasszorúlást.

Illyen mérgek: az arsenikum (egérkő, ros-
nika) az égető felrepült kézeső (mercurius
sublimatus corrosivus) 's ennek több készit-
ményi, — a' tutzia (szegsemi) az üveg-por,
a' hánytató borkő; a' zöld, 'kék, fejér krispán
(kénsavanyos vas, — réz, — tzing: Vitrio-
lum martis, cupri, zinci) a' glét 's minden
ólom készitmény: illyen a' választó víz, a'
vitriol-olaj (a' Salétrom, és a' kén-savany.)
Ugyantsak illy mérgesek némelly plánták: a'
mogyorófa allja (asarum europaeum, kerek
kapotnyak) az ín-nyujtófü (Gratiola officina-
lis réti tsikorka) a' piros gyűszű virág (Di-
gitalis purpurea) a' farkas hársnak bogyója,
's haja is (Daphne mezereum: farkas borosz-
lán) a' kutyatéj (Euphurbia, Fűtej) a' Hu-
nyor 's a' t.

rént magához vonja illyenkor azt a' felesleg
valót, a' mi azon ember életétereibe és ide-
geibe elfojtotta.

Ha észre vesszük hogy valaki mérget kapott, és még gyomor rágást, fájást nem érez, nem hány: úgy a' torkot kell ujjal vagy egyéb-
bel ingerleni a' hányásra, sőt ha kéznél van Ipecacuanha por 10 — 20 — 30. grán, azt kell adni, reá sok lágy meleg vizet itatni, hogy az undorodás is segítse a' hányást. Ha pedig már tovább van a' mérges szer a' gyomorban, és égetést fájdalmat okoz: úgy leg jobb édes-
tejet, olajat, nyálkás italokat adni inni a' betegeknek, ezeknek erejeket ugyan tsak olajos klisztérekkel is elő-mozdítani. Minden hevítő itáltól, bortól, pálinkától a' leg nagyobb figyelemmel kell a' beteget óvni: s egyszersmind mennél előbb szükség orvost keresni, és az Előljáróknak jelentést tenni.

Ha valaki írásmódommal nints meg elégedve, bocsánatot kérek: — szinte úgy arról is, ha a' nyomtatásban a' betűk eltserélése által hibák történtek. Terhes hivatalom, távollétem, orthographiánknak különbözősége mentsenek ki!! Egyébaránt azon hibákat, mellyek a' dolog értelmét elrontják, ki jegyzem.

Hiba	Lap.	sor.	helyette legyen
<i>vízzel</i>	18	4	<i>víznél</i>
<i>vér</i>	22	27	<i>vért</i>
<i>enged</i>	25	24	<i>engedő</i>
<i>jobbnak vélem</i>	55	13	<i>jobbncak nem vélem</i>
<i>vasták 's előadom</i>	47	19	<i>vasták) elő adom</i>
<i>annphlogisticum</i>	48	15	<i>antiphlogisticum</i>
<i>frequente</i>	58	30	<i>fréquence</i>
<i>Luset</i>	59	jegyz.	<i>Lucret</i>
<i>Morin</i>	—	—	<i>Mozin</i>
<i>kepeskedések</i>	60	29	<i>kereskedések</i>
<i>midőn</i>	67	19	<i>mind</i>
<i>ot</i>	3	jegyz.	<i>et</i>
<i>segltteni</i>	86	19	<i>segltteni</i>
<i>húzódik</i>	88	15	<i>öszve húzódik</i>
<i>azt míg</i>	89	21	<i>míg az</i>
<i>Antsandn</i>	99	27	<i>Antisanán</i>
<i>azt</i>	108	5	<i>az</i>
<i>számótra</i>	122	14	<i>számótza</i>
<i>extractio</i>	158	29	<i>extractiv</i>
<i>scrófja</i>	159	14	<i>srófja</i>
<i>árultatnak</i>	161	24	<i>áruztatik</i>
<i>C.)</i>	177	3	<i>c.)</i>
<i>Ghirurgusok</i>	192	32	<i>Chirurgusok</i>
<i>minden</i>	199	6	<i>mindent</i>
<i>Nemorosok</i>	203	19	<i>Nemorvosok</i>
<i>jenlenségeket</i>	232	11	<i>jelenségeket</i>
<i>ázzal</i>	236	6	<i>azzal</i>
<i>allapotnak</i>	236	21	<i>dllapotnak</i>
<i>újni</i>	248	jegyz.	<i>ujjni</i>
<i>néltán</i>	255	6	<i>méltán</i>
<i>állápotja</i>	258	11	<i>állapotja</i>

Hiba	Lap.	sor.	helyette legyen
<i>viszadás</i>	258	24	<i>izzadás</i>
<i>tisztn</i>	258	13	<i>tiszta</i>
<i>kezdődik</i>	257	17	<i>kezdődik</i>
<i>kásat</i>	260	13	<i>kását</i>
<i>toplóval</i>	260	22	<i>taplóval</i>
<i>kiaevén</i>	7	7	<i>kivéven</i>
<i>úlom</i>	7	10	<i>álom</i>
<i>szabadem</i>	7	12	<i>szabadon</i>
<i>ugrás</i>	7	26	<i>ugrás</i>
<i>valé</i>	3	1	<i>való</i>
<i>egósségesek</i>	3	9	<i>egészségesek</i>
<i>bétauszott</i>	4	12	<i>bétsúszott</i>
<i>syeditetni</i>	3	13	<i>szédítetteti</i>
<i>hészöbbre</i>	3	24	<i>készöbbre</i>

